

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

О. І. ДМІТРІЄВА

**ФОРМУВАННЯ
ПРАВОСВІДОМОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ
З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ**

МОНОГРАФІЯ

Кам'янець-Подільський
2018

УДК 376-056.263:37.015.31:34(081)

ББК 74.32 74.200.515

Д53

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол № 5 від 30.05.2018 р.

Рецензенти:

С. П. Миронова, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри корекційної педагогіки та інклюзивної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

М.О. Супрун, доктор педагогічних наук, професор кафедри психокорекційної педагогіки НПУ ім. М.П. Драгоманова;

С.В. Литовченко, кандидат педагогічних наук, завідувач відділу освіти дітей з порушеннями слуху Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Дмітрієва О. І.

Д53 Формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху : монографія / О. І. Дмітрієва. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. — 172 с.

У монографії викладена суть проблеми формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху як складової навчально-виховного процесу учнів з порушеннями слуху; представлено аналіз теоретико-методичних підходів до процесу формування правосвідомості учнів старших класів.

Розкрито особливості процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху; науково обґрунтовано педагогічне забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочній виховній діяльності.

Матеріал монографії може використовуватися вихователями, корекційними педагогами, що працюють з учнями з порушеннями слуху в умовах спеціальних та інклюзивних закладів освіти; студентами та магістрантами спеціальності 016 Спеціальна освіта.

УДК 376-056.263:37.015.31:34(081)

ББК 74.32 74.200.515

Дмітрієва О. І., 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
<i>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ НАУКИ.....</i>	<i>8</i>
1.1. Проблема формування правосвідомості особистості у філософській, юридичній, соціологічній літературі	8
1.2. Психолого-педагогічні аспекти становлення правосвідомості особистості.....	19
1.3. Проблема формування правосвідомості особистості у спеціальній психолого-педагогічній літературі та практиці роботи шкіл.....	33
Висновки до першого розділу.....	51
<i>РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ.....</i>	<i>54</i>
2.1. Обґрунтування методики вивчення стану сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху	54
2.2. Результати дослідження та їх аналіз.....	67
2.2.1. Вивчення практики організації процесу формування правосвідомості учнів старших класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху.....	67
2.2.2. Вивчення рівня сформованості правових знань учнів старших класів з порушеннями слуху.....	75
2.2.3. Дослідження рівня сформованості правових переконань старшокласників з порушеннями слуху.....	80
2.2.4. Вивчення рівня застосування правових знань у поведінці	84
Висновки до другого розділу	90

РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ У ПОЗАУРОЧНІЙ ВИХОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	92
3.1. Система педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час.....	92
3.2. Результати формувального експерименту та їх аналіз.....	124
Висновки до третього розділу	129
ВИСНОВКИ	131
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	133
ДОДАТКИ	144
<i>Додаток А.</i> Методика «ХАРАКТЕРИСТИКА» (автор Мнацаканян Л.І.).....	144
<i>Додаток Б.</i> Програма курсу «Я У СВІТІ ПРАВА».....	146
<i>Додаток В.</i> Інтелектуальна гра-конкурс «СВІТОВА КНИГА ПРАВ ДИТИНИ».....	151
<i>Додаток Г.</i> Брейн-ринг «ЮНІ ПРАВознавці»	158
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	167
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	169

ПЕРЕДМОВА

Проблема правового виховання — одна з найактуальніших у педагогіці. Сформованість у дітей правових знань, свідоме ставлення до вимог та законів суспільства забезпечують їхню адекватну поведінку у різних життєвих ситуаціях, вміння правильно реагувати на соціальні виклики. Як зазначається у Державній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), це має особливе значення в сучасних умовах розвитку України у зв'язку з об'єктивною необхідністю належного забезпечення соціально-економічних, політичних і духовних змін у країні, зміцнення законності і правопорядку.

У сучасній педагогіці існує значна кількість фундаментальних досліджень з питань правового навчання (Т. Болотіна, В. Морозова, С. Морозова, Є. Певцова, З. Шнекендорф, Н. Еліасберг та ін.), з теорії та методики правового виховання (В. Головченко, Г. Давидов, А. Міцкевич, А. Нікітін, В. Обухов, В. Подзолков, Є. Татарінцева та ін.). А. Долгова, Н. Еліасберг, В. Головченко, І. Ларіна наголошують на актуальності проблеми формування правосвідомості особистості, превентивного виховання, водночас підкреслюючи, що формування правосвідомості учнів можливе лише за умови дотримання єдності правового навчання та виховання.

Розглядаючи у гармонійній єдності право і мораль, науковці визначають правосвідомість особистості як інтелектуальне утворення, що дозволяє їй мислити правовими категоріями, емоційно і раціонально-оцінювально реагувати на явища правового та протиправного характеру (А. Долгова, В. Дубровський, В. Безбородий, М. Подберезький, Л. Макар, Н. Ткачова).

С. Алексєєв, Г. Давидов, А. Нікітін, О. Пометун, І. Рябко, В. Сухомлинський, Л. Твердохліб, С. Фалько відзначають особливу актуальність правового виховання в умовах зниження духовних цінностей людини, ускладнення криміногенної ситуації в державі та зауважують, що правосвідомість є основою, регулятором, головним чинником правової поведінки особистості у суспільстві.

Аналіз сучасних досліджень проблеми підготовки підростаючого покоління до майбутнього дорослого життя дозволяє стверджувати, що відповідальність держави і суспільства зростає, коли йдеться про осіб із особливостями психофізичного розвитку. На сьогодні важливим завданням є така підготовка школярів до майбутнього дорослого життя, яка базувалася б на свідомому та відповідальному дотриманні ними правових норм і правил міжособистісної людської взаємодії, що стало б запорукою їх успішної інтеграції у суспільство.

Спеціальні дослідження з правового виховання осіб із порушеннями слуху та практика роботи свідчать, що діти не завжди поводять себе у відповідності до вимог правових норм, часто порушуючи їх (Л. Аксьонова, О. Алексєєв, Б. Юдін, І. Щербакова). Це пояснюється тим, що неповноцінне функціонування слухового аналізатора детермінує порушення контактів з оточуючими, обмеження можливостей з усвідомлення різноманітності відносин, що формуються у суспільстві, нерозуміння конкретної ситуації та поведінки оточуючих (Т. Розанова, Т. Богданова, Є. Речицька). Водночас, у корекційній педагогіці лише окремі дослідження присвячені теоретичним та практичним аспектам означеної проблеми (І. Колесник, О. Ляшенко, О. Малхасьян, Б. Пузанов, С. Фалько).

У сучасних умовах розбудови правової держави дослідження проблеми формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху набуває особливої актуальності. І. Ларіна, К. Туджанова виділяють певні протиріччя між потребою сучасного суспільства у громадянах з високим рівнем правової свідомості та недостатньою розробленістю шляхів формування правосвідомості у старшокласників з порушеннями слуху; між існуючою специфікою психофізичних, мовленнєвих, вікових, комунікативних особливостей школярів з порушеннями слуху та незначним урахуванням їх у навчально-виховному процесі.

Аналіз практики засвідчує, що сучасна правова освіта у школах для дітей з порушеннями слуху потребує додаткових організаційно-методичних зусиль з інтеграції технологій позаурочної діяльності та технологій формування правосвідомості учнів. Відсутність спеціальних досліджень, спрямованих на вивчення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у системі позаурочної діяльності, виявлення шляхів впливу на їхню поведінку, пізнавальну та ціннісну сфери, недостатня теоретична і практична розробленість даних положень обумовили актуальність теми дослідження та написання цієї монографії.

Мета дослідження — розробити теоретично обґрунтовану та експериментально апробовану систему педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час.

Теоретико-методологічними засадами дослідження стали: теорія культурно-історичного розвитку дитини (Л. Виготський); ідея інтеріоризації зовнішнього у внутрішнє (Л. Виготський, О. Леонтьєв, П. Гальперін); діяльнісний підхід до вивчення та формування психіки людини, принцип єдності свідомості та діяльності (Л. Виготський, П. Гальперін, Г. Костюк, О. Леонтьєв,

С. Рубінштейн, В. Синьов, О. Ткаченко та ін.); суть свідомості як вищого рівня психічного відображення (Л. Виготський, О. Леонтєв, Б. Ломов, О. Хохліна та ін.); вчення про соціальну ситуацію розвитку людини як співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов, єдності соціальних і біологічних факторів розвитку особистості (Л. Божович, Л. Виготський, І Колесник, Г. Костюк, С. Максименко, В. Синьов та ін.); вихідні положення особистісно орієнтованого виховання (І. Бех, І. Булах, Н. Корнієнко); положення філософії та соціології, зокрема, визначення сутності, структурної організації і рівневої диференціації правосвідомості (С. Алексєєв, І. Льїн, Н. Козюбра, А. Ратинов, В. Щегорцов); основні положення щодо взаємозв'язку правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості (О. Венгерів, І. Кейзеров, В. Мусаханян, І. Рячко, Е. Якуба та ін.).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що *виділено та охарактеризовано* компоненти і показники сформованості правосвідомості у старшокласників з порушеннями слуху (когнітивний, емоційно-мотиваційний, діяльнісно-поведінковий); розроблено та обґрунтовано структурно-функціональну модель правосвідомості старшокласників порушеннями слуху; розроблено, теоретично обґрунтовано, впроваджено та експериментально апробовано систему педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час. *Уточнено та доповнено* розуміння сутності й структури правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, класифікацію її компонентів; вплив факторів на ефективність процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху; наукові відомості про особливості формування правосвідомості школярів з порушеннями слуху у контексті правового виховання; *подальшого розвитку набули*: положення про забезпечення корекційної спрямованості правового виховання у спеціальному загальноосвітньому навчальному закладі для дітей з порушеннями слуху.

Основні результати дослідження можуть бути використані у процесі створення програм, посібників з методики виховної роботи з дітьми з порушеннями слуху, навчальної літератури для студентів та магістрантів спеціальності 016 Спеціальна освіта, слухачів курсів підвищення кваліфікації, вчителів та вихователів спеціальних та інклюзивних закладів освіти, батьків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ НАУКИ

1.1. Проблема формування правосвідомості особистості у філософській, юридичній, соціологічній літературі

З'ясування сутності правосвідомості привертає увагу багатьох дослідників як у галузі права, так і з точки зору філософії, соціології. Так, із методологічних позицій філософії проблема правосвідомості досліджувалась вченими у таких напрямках:

- визначення сутності, структурної організації і рівневої диференціації правової свідомості (С. Алексєєв, В. Злобін, Н. Козюбра, Д. Котов, В. Лазарєв, А. Ратинов, В. Щегорцев та ін.);

- виявлення специфіки правової свідомості, її відносної самостійності і ролі в правовій надбудові суспільства (Д. Керимов, А. Козловський, Г. Назаренко, І. Покровский, В. Попков, М. Строгович, І. Фарбер, В. Чефранов та ін.);

- діалектика правової свідомості і правоточності (Н. Александров, В. Бургомістров, Д. Зивс, Е. Назаренко та ін.);

- описання специфіки правосвідомості як суспільного явища (Н. Бура, В. Кашин, Н. Кузнецова, О. Лукашова, Г. Остроумова, Д. Потопейко, В. Сальников, В. Шанін та ін.);

- обґрунтування взаємозв'язку і взаємозумовленості правової свідомості з іншими формами суспільної свідомості (О. Венгеров, Л. Гранат, М. Карева, І. Кейзеров, В. Мусаханян, І. Рябко, Е. Якуба та ін.);

- описання різних видів і типів правової свідомості (П. Баранов, П. Білий, А. Крижанівський, А. Ликас, І. Михайлова, П. Рабинович, О. Ратинов, М. Рейснер, І. Савин, Б. Сапун, С. Сливка, Н. Соколов, В. Сокурєнко, Л. Суворов, В. Темченко, А. Тукало, С. Широ та ін.).

Більшість учених-філософів України та ближнього зарубіжжя досліджує правову свідомість з позицій конкретно-історичного підходу, тобто як специфічну форму суспільної свідомості, підкреслюючи її надбудовний характер (В. Журавльов, В. Келле, М. Ковальзон, Ф. Константинов, Ю. Серов та ін.). Разом з тим

у науковій літературі є окремі філософські роботи (А. Белих, С. Гурєєв, А. Харичев), у яких, так чи інакше, але все-таки заперечується специфіка правової свідомості як особливої форми суспільної свідомості. Вона або цілком, або частково ототожнюється з правом. Вивчення філософської літератури дає підстави вважати, що починаючи з середини ХІХ століття, проблема різноманіття форм суспільної свідомості була предметом спеціального наукового аналізу. При цьому і в наш час вона широко досліджується як у вітчизняній, так і в зарубіжній філософській і соціологічній науках (Л. Буєва, В. Келле, М. Ковальзон та ін.).

У зв'язку із нашим дослідженням нас цікавив підхід науковців до осмислення ознак правосвідомості як особистісної характеристики. У даному процесі важко переоцінити філософський доробок І. Ільїна [84]. У центрі наукової позиції щодо розуміння сутності правосвідомості ним покладено феномен «право». Вчений зазначає, що духовне призначення права полягає у тому, щоб жити в душах людей, наповнюючи своїм змістом їх переживання і утворюючи таким чином в їхній свідомості внутрішні спонукання, які впливають на їхнє життя і на їхній зовнішній спосіб дій. Завдання права вчений вбачає у тому, щоб створити в душі людини мотиви для кращої поведінки. Право (на його думку), може здійснювати своє духовне призначення тільки тоді, коли свідомість стоїть на висоті; а висота її вимірюється не тільки знанням права, а й визнанням його, і до того ж визнанням не «за страх», а «за совість», і не за сліпою звичкою, а за зрячим, розумним переконанням. Визнання «права полягає в тому, що людина, вбачаючи з очевидністю його об'єктивний зміст і його об'єктивне значення, добровільно ставить за обов'язок дотримання його правил і виховує у цьому напрямку не тільки свої свідомі рішення, а й свої безпосередні, інстинктивні хотіння і пориви» [84, с.40-41].

Взявши за основу характеристику філософських аспектів права, низка науковців (В. Келле, М. Ковальзон, Є. Назаренко, Д. Потопейко,) довели: правосвідомість передує праву; завдяки їй законодавець, за Гегелем, «уловлює» дух епохи і відображає у правових актах; право виступає своєрідною формою вираження правосвідомості — регулятора поведінки особистості; правосвідомість існує «до», «після» або «паралельно» з правом, є, з одного боку, його джерелом (що відображає об'єктивні потреби розвитку суспільства), з іншого — одним з обов'язкових інструментів його втілення в життя.

Принципової ваги набуває положення, лаконічно сформульоване І. Ільїним, про своєрідний зв'язок права і правосвідомості, а саме: право потребує правосвідомості для того, щоб ста-

ти творчою життєвою силою, а правосвідомість потребує права для того, щоб набути предметної основи і об'єктивної надійності [84]. І хоча ця проблема ще не знайшла свого вичерпного вирішення, більшість учених єдина в думці, що суспільна свідомість усіх століть, незважаючи на всю розмаїтість і всі розходження, рухається у певних спільних формах, у формах свідомості. Таке розуміння сутності суспільної свідомості як моменту функціонування соціального організму передбачає осмислення того факту, що вона не виникає як деяка свідомість узагалі, а завжди виявляється в конкретно-історичних і відносно самостійних формах. Однією з таких відносно самостійних форм є правосвідомість.

Важливою складовою, що надає суттєвої відмінності педагогічному явищу, є право. У галузі права розробці проблем правовиховної діяльності, формування правосвідомості присвячені дослідження, П. Баранова, Н. Бури, В. Головченка, А. Долгової, М. Козюбри, Є. Назаренко, П. Рабіновича, І. Фарбера та ін.

Насамперед автори зазначають: право сягає туди, де свідомість людини поки що є безсилою. Саме з появою права людське суспільство набуло якісно нової ознаки — йдеться про застосування дієвості механізму, через який соціальне розумне (бажане) стає критерієм загальної поведінки. Варто зазначити, що право справляє специфічний вплив на свідомість особистості. Саме право посилює мотиваційну основу вчинку особистості, бо воно передбачає не просто «треба», а й «ми зобов'язані іншим». Беручи до уваги цю специфіку права, науковці дійшли висновку про те, що усвідомлення правового обов'язку значно сильніше за мораль: право ефективніше (у виховному відношенні) впливає як на індивідуальну, так і на масову психіку. Дійсно, соціально бажана поведінка вагоміша за моральність. Тому актуальним є положення дослідників про те, що чим безсумнівішим уявляється нам наше право, тим більшої переконливості воно набуває при обранні взірця дій. Відтак, мотивацію, що витікає з усвідомлення нашого права — обов'язку щодо іншого, видається за можливе назвати активною правовою мотивацією [134].

Сучасний стан дослідження правосвідомості дозволяє науковцям відтворити логіку, схематично представити процес переведу правових вимог у цілком усвідомлену особистістю діяльність, а саме: право (норми права) — правосвідомість (в єдності правових знань, ціннісного ставлення до права, та готовності до правової діяльності) — спонукання (у вигляді правових мотивів) — правова поведінка.

З'ясовуючи співвідношення понять «право» і «правосвідомість», вітчизняні вчені виходять у розумінні сутності правової свідомості з таких посилок:

– генетично правовій свідомості передувало право, правові відносини, але з'явившись як ставлення до права, як його оцінка, вона робить зворотний активний вплив на право, сприяючи його зміцненню чи руйнуванню, примушуючи змінити існуючі правові норми, створювати нові тощо [132];

– право, забезпечуючи найважливіший аспект у регулюванні суспільних відносин і поведінки людей, є системою загальнообов'язкових, гарантованих державою норм, що виражають волю пануючої еліти суспільства [140];

– правова свідомість, будучи реакцією на право, його оцінкою, ставленням до нього, не могла передувати праву, не може народжувати право й особливі – правові, юридичні відносини, оскільки вона, відбиваючи реальне життя, є його оцінкою і ставленням до нього, а не до права [150];

– правова свідомість як форма суспільної свідомості, маючи відносну самостійність, містить у собі не тільки те, що обмежено діючим правом, регламентоване ним, але й те, що повинне чи не повинне бути урегульоване правом, тобто забезпечено державними гарантіями [165].

Проблема розуміння сутності правової свідомості та процесу її формування досліджувалась з різних позицій у юридичній літературі. Пріоритетні напрямки її розробок у межах теорії держави і права торкнулися наступних моментів:

– роль правової свідомості в застосуванні правових норм і зміцненні законності (Е. Лукашова, М. Рейснер, В. Сокурєнко, М. Строгович, В. Шанін та ін.);

– діалектика взаємозв'язку правової свідомості з правовими відносинами і моральністю (М. Карєв, В. Мусаханян, І. Р'ябко, Е. Якуба та ін.);

– правова свідомість у регулюванні поведінки людини (Д. Керимов, Н. Кузнєцова та ін.);

– виявлення характеру впливу правової свідомості на поведінку і діяльність особистості (П. Баранов, М. Белова та ін.);

– визначення функціональної ролі правосвідомості в цілісній структурі особистості фахівця (Н. Бура, М. Козир, В. Темченко, А. Тукало, С. Широ та ін.);

– виявлення діалектики співвідношення феноменів правової культури і правової свідомості різних категорій суб'єктів (П. Білий і С. Баранов, В. Бургмістрів, М. Подберезький, П. Рабинович, С. Сливка, А. Тукало та ін.);

– описання особливостей прояву деформацій у правовій свідомості особистості (Колберг, Д. Медведєв, В. Пастухова, В. Синьов).

Загальноприйнятим на сьогодні у юридичній літературі є розуміння правової свідомості як складного структурованого утворення, що має свій специфічний предмет відображення, у якості якого з'являються право і правопорядок. Проте вчені не досягають єдності у визначенні сутності правової свідомості, яка фіксується багатьма визначеннями, що відбивають різні аспекти досліджуваного нами феномена.

З одного боку правова свідомість розглядається як складовий елемент правової надбудови, особлива форма відображення соціально-економічних відносин певного суспільства, що залежить від діючого права, але впливає на правотворчість [35].

З іншого боку, вона тлумачиться як сукупність поглядів, ідей, теорій, концепцій, переконань, почуттів, вольових установок, що виражають знання права і правопорядку, ставлення до них, а також відповідності дій, вчинків нормам права [128].

Дослідники розуміють правову свідомість як сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і концепцій, а також уявлень і установок, які характеризують ставлення суб'єкта, суспільних груп і суспільства в цілому до діючого чи бажаного права, законодавства, форм і методів правового регулювання [155], як таку форму відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні і вольові процеси і стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і які направлені на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин [113].

Відображаючи предметну специфіку правової свідомості, у юридичних джерелах звертається увага переважно на розуміння її сутності як особливого блоку знань про право і способи його пізнання, на структурну її своєрідність, на форми і способи її прояву з урахуванням особливостей конкретних носіїв. При цьому група вчених (Г. Глезерман, І. Єрмолаєва, І. Пилипенко та ін.), обґрунтовуючи специфіку правової свідомості, виявили такі її закономірності:

– правова свідомість як відносно самостійна форма відображення дійсності, хоча й обумовлена рівнем соціально – економічного розвитку суспільства, має властивість активного впливу на суспільне буття;

– правова свідомість, тісно взаємодіючи з іншими формами відображення, у кожному конкретному випадку зберігає свою специфіку і цілісність;

– правова свідомість функціонує не тільки як правопізнання і праворозуміння, але й відрізняється своєю творчою активністю, виявляючись у вигляді правотворчості.

Стосовно структурних компонентів правової свідомості, залежно від змісту і способу відображення юридичної дійсності в структурі правової свідомості Е. Назаренко, М. Подберезький, О. Ратинов, С. Сливка, В. Темченко та інші автори виділяють:

– правові поняття, погляди й ідеї щодо діючого права і правопорядку (пізнавальна, інтелектуальна, когнітивна сфера, що функціонує за допомогою знання змісту принципів права і юридичних норм);

– ставлення до права і правопорядку, правові почуття і емоції, оцінки права і правопорядку (емоційна, оцінна, аксіологічна сфера, представлена сукупністю уявлень і почуттів щодо значимості права);

– правові ідеали, переконання, уявлення про бажане право і правопорядок, правові установки (вольова, регулятивна, поведінкова сфера, що здійснює орієнтацію індивіда на певну соціально значиму поведінку).

Отже, аналіз літератури показує, що дослідники сутності правосвідомості та процесу її формування, опираючись на різні теоретичні позиції, пропонують різні визначення, застосовують свою сукупність понять і термінів.

Філософська наука трактує цю форму суспільної свідомості як сукупність поглядів, ідей, що відображає ставлення людей до права, законності, правосуддя, їх уявлення про «правомірне» і «неправомірне». До своєрідного, що вбачається у правосвідомості з погляду загальної, соціальної і юридичної психології, відноситься конкретизація суто соціально-психологічної сторони означеного явища. Воно виявляється у звичках правомірної поведінки, правозначимих соціальних стереотипах та емоційних оцінках; правова свідомість є відбитком соціально-економічних відносин певного суспільства, залежить від чинного права і впливає на правотворчість.

Таким чином, правова свідомість виступає як результат відображення існуючих у суспільстві законів правового порядку, різновиду правової діяльності держави, її органів, правової поведінки громадян та інших осіб. Виходячи з предметної специфіки, юридичні довідникові джерела [163, 172] у більшості звертають увагу на правосвідомість як систему знань про право (а відтак, залежно від рівня цих знань, доцільно вбачати і праворозуміння), емпіричне і абстрактно-теоретичне (наукове); на структурну його своєрідність, що віддзеркалює такі грані, як: світоглядна або інтелектуальна (погляди, ідеї, теорії), психологічна (почуття, емоції, переживання); поведінкова (правова поведінка, правова ак-

тивність, правопорушення); на сутність правосвідомості, як відображення у свідомості людини існуючого права, а також оцінку у правових поняттях і категоріях (суб'єктивне право, обов'язок, заборона, юридично значимий факт) існуючих суспільних відносин (уявлень про бажане право). Широко і детально у довідниковій юридичній літературі подано склад правосвідомості за елементами [188]. Зокрема, виділені такі складові: за змістом правових поглядів – інформаційний (когнітивний), оцінювальний (аксіологічний), регулятивний (який вбирає психологічну установку щодо поведінки регульованої правом); за формою (способом) відображення правової дійсності – поняття, правові почуття; за рівнем відображення правової діяльності – правова психологія, правова ідеологія; за територіальною поширеністю – правосвідомість загальна або локальна; за суб'єктами – індивідуальна, колективна, групова, національна; за характером діяльності носіїв – професійно-юридична, непрофесійно-юридична, непрофесійна (рис. 1.1):

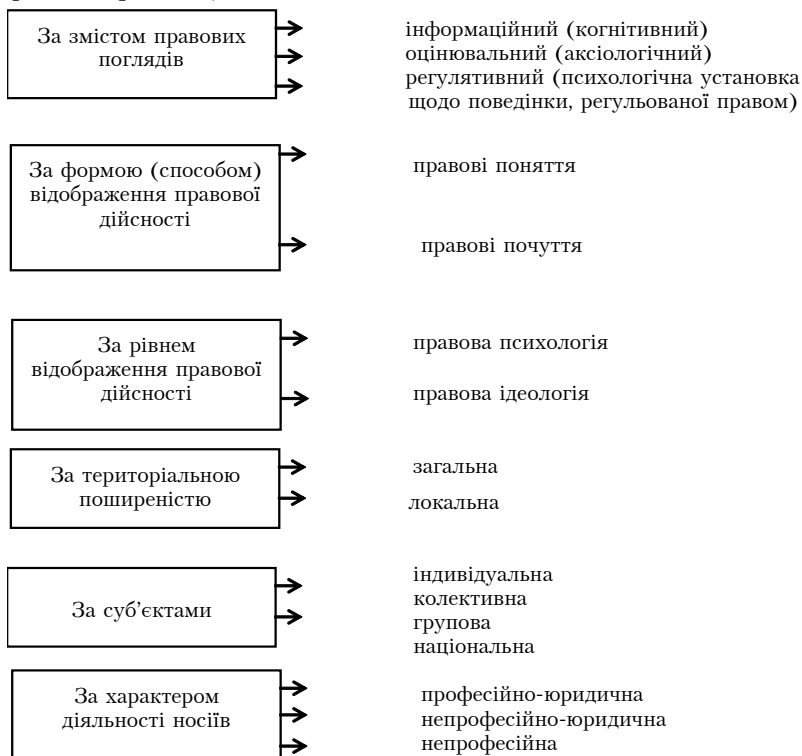

Рис. 1.1. Складові правосвідомості

У соціологічних дослідженнях правосвідомості зазначається, що безпосередньо на її зміст впливає вся сукупність суспільних ідей та відносин: політичні, правові, побутові відносини, діючі у суспільстві право, мораль, рівень загальної та політичної культури, традиції та ін. На рівень та стан правосвідомості суттєвий вплив здійснює не лише сукупність умов суспільного буття, але й сукупність умов життя конкретних індивідів. Це й визначає відносну самостійність правосвідомості та специфіку її стану в різній конкретно-історичній обстановці одного типу економічної формації [183]. Будучи специфічною формою свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу. Предметом відображення правосвідомості є реальні суспільні відносини, що потребують правового регулювання, результат правового регулювання — правовідносини, механізм правового регулювання (що містить норми права, правові заклади та їх діяльність), поступки людей у сфері права, а також правові явища, що виникають у зв'язку з діяльністю правових норм. Стверджувати, що предметом відображення правосвідомості є тільки правовідносини, - означає фактично заперечувати найважливішу правотворчу функцію правосвідомості. Правосвідомість черпає для себе матеріал у всій повноті реального життя суспільства, а не виключно у правових відносинах. Нові сфери практичної діяльності суспільства, що потребують правового регулювання, визначають виникнення нових правових уявлень [183].

Правосвідомість відображає поведінку, дії та вчинки учасників суспільних відносин, урегульованих нормами права, а також окремі аспекти поведінки і дії, що потребують правової регламентації чи правової оцінки. Специфіка правосвідомості полягає також і в тому, що вона прогнозує певні суспільно обов'язкові масштаби поведінки, обґрунтовує необхідність встановлення кола юридичних прав та обов'язків учасників суспільних відносин.

Правосвідомість, відображаючи суспільні відносини, як урегульовані нормами права, так і такі, що потребують такого регулювання, механізм правового регулювання, вчинки людей у сфері дії права, інші правові явища, завжди містить у собі певне відношення як оцінну категорію. Таке відношення проявляється у поведінці індивіда, його діях і вчинках, у оцінках, які даються ним, у його уявленнях та прагненнях.

Правосвідомість людей, класів і соціальних груп суспільства знаходить своє вираження у властивих їй поняттях і категоріях. Категорії правосвідомості — це найбільш загальні поняття, за допомогою яких суспільство оцінює поведінку людей, визначає бажаний правовий порядок.

Основними, притаманними лише правовій формі суспільної свідомості категоріями є категорії юридичних прав і обов'язків та

законності. Усвідомлення загальнонародних, класових, групових інтересів у категоріях законності, юридичних прав та обов'язків — одна із специфічних ознак правосвідомості. На основі цих категорій правосвідомість оцінює поведінку суб'єктів права як правомірну (таку, яка відповідає правам і обов'язкам та вимогам законності, що випливають із норм права) і неправомірну (таку, яка суперечить обов'язкам або порушує права, що випливають із правових норм) [183].

Як одна із форм суспільної свідомості правосвідомість виконує функцію пізнання соціально-правового буття, функцію когнітивну. Завдяки когнітивній функції правосвідомості особистість дізнається про існування у суспільстві певних правових відносин: про те, як регулюються соціальні відносини правом, що забороняється і що заохочується законодавцем: про те, якими правами та обов'язками володіє суб'єкт правових відносин і дана особа: про соціально-класову структуру держави і важливу зброю держави — право, його принципи та ідеї: про те, як особистість може брати участь у визначенні своїх прав та обов'язків, у реалізації свого політичного та правового статусу, яким чином впливати на прийняття тих чи інших законодавчих актів. Результатом пізнання соціально-правової дійсності є накопичення певного запasu правових знань.

Важливою функцією правосвідомості є ідеологічна функція. Її значення визначається тим, що предмети відображення правосвідомості — держава і право — це суспільні явища, у яких в концентрованій формі знаходять вираження такі глибокі, загальнозначущі суспільні явища, як суспільний поділ праці, боротьба класів, здійснення загальних, корінних інтересів власників засобів виробництва, спілкування між націями та народами, взаємовідносини особистості та суспільства та ін. [183].

Правосвідомість є важливою складовою системи регулювання безпосередньо поведінки людей у правовій сфері, а також підключається до дії інших елементів системи правового регулювання — створення юридичних норм і усіх форм їх реалізації. Правосвідомість не просто і не тільки «окрема частина» механізму правового регулювання. Вона пронизує увесь цей механізм, відображає його, впливає на нього в цілому [183].

Правосвідомість виконує також функцію моделювання. Результатом дії функції правового регулювання є формування певних моделей (правил) поведінки, які оцінюються правосвідомістю як такі, які повинні бути, соціально необхідні для успішного розвитку суспільних відносин.

Функція правового моделювання полягає у передбаченні того, які норми потрібно застосовувати і яким чином діяти, щоб

закріплені у них права та обов'язки здійснили найефективніший вплив на розвиток суспільних відносин у напрямку, необхідному для досягнення конкретної правової мети. Правосвідомість бере участь у визначенні моделей необхідної поведінки не довільно, а на основі всебічного сприймання та оцінки людьми всієї сукупності відносин — економічних, політичних, етичних, релігійних та ін. Результатом вивчення та оцінки сукупності різноманітних суспільних відносин є створення моделі необхідної поведінки, причому ця необхідність має виступати як прояв суспільної необхідності [183].

Правосвідомість покликана не лише відображати поведінку людей у сфері дії права, але й брати участь у якості визначального елемента у регулюванні цієї поведінки, висуваючи певні вимоги, які об'єктивно потребують законодавчого закріплення.

Норми права безпосередньо є продуктом правосвідомості. Правосвідомість бере участь не лише у створенні норм права, але й у визначенні необхідності регулювання тих чи інших соціальних процесів, суспільних відносин правом, у визначенні кола прав та обов'язків учасників майбутніх правовідносин, у виборі способу правового регулювання та ін. В уявленні індивідів, які виражають своє ставлення до права, правової системи та законності, складається певна соціально — правова «картина» можливого варіанта правового урегулювання тих чи інших видів суспільних відносин, про можливі права та обов'язки, а також можливу поведінку учасників цих суспільних відносин.

Таким чином, виступаючи ідейним джерелом права, правосвідомість виконує притаманну їй нормативно-прогностичну функцію [183].

Правосвідомість входить не тільки у якості дуже важливого елемента у систему безпосереднього регулювання як правомірної так і протиправної поведінки людини, але й бере участь у регулюванні поведінки індивідів чи соціальних груп через правові норми. Саме правосвідомість у кінцевому рахунку співвідносить дії особи із правовими вимогами.

Проте необхідно зазначити, що система регулювання поведінки людей, у тому числі і в правовій сфері, містить суспільну свідомість у всіх її формах (політична, правова, моральна і т. д.) з переважанням (домінуючою роллю) форми свідомості, яка адекватна галузі суспільних відносин, у якій відбувається регулювання. Проте усі інші форми свідомості не лише впливають при цьому одна на одну, але й в окремих випадках замінюють одна одну. Тому поведінкою індивіда у правовій сфері керує не правосвідомість у чистому її вигляді, а «сплав» форм свідомості, у якому домінуюча роль належить правовій формі.

Вище розглянуті функції правосвідомості тісно пов'язані між собою і виступають у свідомості індивіда невід'ємно одна від одної. При цьому зазначимо: якщо результатом дії когнітивної функції є отримання певного запасу правових знань, то результатом дії інших функцій (ідеологічної, нормативно-прогностичної, правового моделювання та регулятивної) є відпрацювання певного ставлення індивіда до соціально-правової дійсності.

Підводячи підсумок сказаному, варто зазначити, що правосвідомість як соціологічна категорія являє собою погляди, ідеї, думки, уявлення, переконання, ціннісні орієнтації людей, які відображають знання, розуміння та усвідомлення необхідності встановлення та функціонування певного правопорядку у суспільстві, діючого права, відношення до його вимог, що проявляється у формі активних соціально значущих дій у сфері суспільних відносин, як урегульованих нормами права, так і таких, що вимагають такого регулювання [183].

Отже, у соціологічній літературі, яка висвітлює проблему з'ясування функціональної ролі правосвідомості особистості, основними функціями визначаються наступні: пізнавальна, регулятивна, прогностична, функція моделювання, комунікативна, оцінна, праксеологічна.

Таким чином, філософи, соціологи, юристи протягом тривалого часу займалися дослідженням правосвідомості, яка визначається ними як системи відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей (С. Алексеев, В. Копейчиков, Є. Кубко, Є. Назаренко, В. Соколов та ін.). У контексті вивчення проблеми правосвідомості пріоритетами спеціальних досліджень виступають: поняття, суть, структура, функції правосвідомості, її співвідношення з правом та роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин. Отже, правова свідомість як специфічна форма суспільної свідомості є дуже багатограним феноменом. Специфіка правової свідомості полягає у тому, що вона втілюється у певних уявленнях про належне, необхідне, обов'язкове, законне. У правовій свідомості закріплюються уявлення про правові принципи регулювання суспільних відносин у конкретній соціальній системі. Через правову свідомість виявляється ставлення різних соціальних груп до виробничих відносин, що завжди закріплюються і регулюються системою права.

Важливо й те, що правова свідомість відбиває не тільки економічні, але й політичні, моральні, сімейні, трудові, побутові та інші відносини, що потребують соціального правового регулювання. Правова свідомість конкретизує політичні ідеї і моральні

норми в категоріях юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин, тобто є якістю, притаманною певній особистості, яка базується на сукупності знань, переконань, вольових установок, що виражають знання права і правопорядку, ставлення до них, а також відповідності дій, вчинків нормам права. В результаті аналізу філософських, соціологічних, юридичних джерел нами визначені складові правосвідомості: правові знання, правові переконання та правомірна поведінка; основними функціями — пізнавальна, оцінна та регулятивна (рис. 1.2).

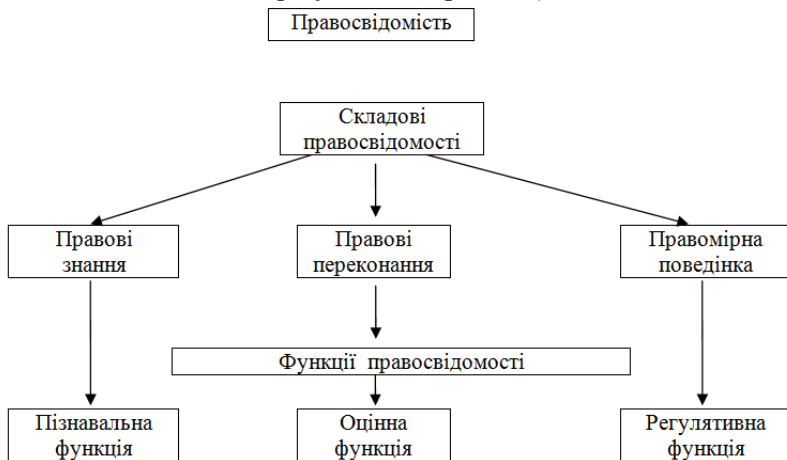

Рис. 1.2. Структура правосвідомості особистості

1.2. Психолого-педагогічні аспекти становлення правосвідомості особистості

На психолого-педагогічному рівні термін «свідомість» відображає властивість мозку, що вбирає в себе відображення особистістю дійсності за допомогою відчуттів і абстрактного мислення. Як вищий рівень психіки свідомість становить фундаментальну характеристику особистості, бо саме вона забезпечує її здатність, по-перше, акумулювати знання про навколишній світ; по-друге, здійснювати самопізнання, вивчати і досліджувати саму себе; по-третє, забезпечувати цілеспрямованість діяльності особистості; по-четверте, визначати її ставлення до чогось чи когось. Отже, розуміння того, що свідомість виникає у певній діяльності особистості, виявляється у ній, дає підстави для наступного твердження: функції і призначення правосвідомості

можливо зрозуміти внаслідок осмислення результатів діяльності суб'єкта правосвідомості.

Осмислюючи феномен «свідомість» виключно через вагомість для розуміння сутності однієї з його форм — правосвідомості — варто виходити з методологічно значущих положень, а саме: «формуючись у діяльності, свідомість у діяльності і виявляється» [153]; «свідомість, як і вся психіка в цілому, існує в кінцевому підсумку для практики, для регулювання і управління поведінкою людини» [174]; «свідомість варто розрізняти на інтелектуальну, емоційну і вольову сфери, а сам акт поведінки виступає своєрідною формою виявлення волі» [118].

Психолого-педагогічні довідникові джерела містять відповідні акценти у понятті «правосвідомість». Так, зазначено, що індивідуальна правосвідомість формується під впливом навчання і виховання, традицій, морального клімату, оточення особистості [146]. Особливе значення у процесі формування правосвідомості надається правовому навчанню та вихованню. Більшість педагогів (Г. Давидов, Обухов та ін.) надають самостійного значення правовому навчанню, вважаючи, що воно має створювати основу для вирішення завдань правового виховання [66]. А. Долгова розглядає правове навчання як складову частину процесу правового виховання [68]. Н. І. Еліасберг пропонує розглядати правове навчання і правове виховання як складові частини єдиного процесу правової освіти школярів. При цьому, правове навчання передбачає накопичення теоретичних та практичних правових знань, умінь та навичок, а виховання сприяє розвитку загальнокультурних параметрів особистості. Автор стверджує, що завдання у галузі правової освіти є переважно виховними і потребують вирішення методами виховання. В той же час, саме правове навчання, озброюючи учнів системою правових знань, умінь, навичок створює основу для правових почуттів, установок, ціннісних орієнтацій, правомірної поведінки [185]. Схожу позицію відстоює В. Головченко (1985), зазначаючи, що виховання не може здійснюватися без певних знань і умінь, котрі набуваються у процесі навчання. В той же час навчання — це найважливіший виховний засіб [67].

Таким чином, у сучасних педагогічних дослідженнях значна увага надається вивченню проблеми єдності системи освіти, в результаті якої є можливим формування правосвідомості учнів.

Зміст правового виховання науковці розглядають у двох аспектах: власне педагогічному, пов'язаному із формуванням особистості, і правовому, пов'язаному із формуванням правової свідомості. З точки зору психолого-педагогічної теорії і практики специфіка правового виховання полягає у тому, що, з одно-

го боку, «нормативність соціального буття людини – непорушна умова функціонування соціальної системи» і соціальна норма первинна по відношенню до індивідуальної норми, бо закріплює стійкі соціальні зв'язки, які виникають в результаті закономірної повторюваності явищ [122]. З іншого боку – індивідуальна норма виникає як результат засвоєння і реалізації соціальної норми не безпосередньо, а опосередковано, через індивідуальні норми інших людей.

У трактуванні терміну «правове виховання» переважає точка зору, згідно якої Г. Давидов, І. Запорожан, М. Фіцула та інші дослідники розглядають правове виховання як цілеспрямований, планомірний і систематичний вплив на свідомість дітей і підлітків шляхом передачі систематизованих знань про державу і право та роз'яснення їм норм законодавства у процесі навчання. М. Галімов, І. Рябко та інші вважають, що правове виховання передбачає саморозвиток, самовдосконалення правосвідомості [56, 154].

Вивчення психолого-педагогічних джерел свідчить про те, що у системі виховання особистості правове виховання трактується як значуща її складова, актуальність якої посилюється в умовах зниження духовних цінностей людини, ускладненні криміногенної ситуації в державі (С. Алексєєв, М. Болдирєв, В. Головченко, М. Галімов, Г. Давидов, І. Запорожан, Л. Кузьменко, А. Нікітін, О. Пометун, І. Рябко, В. Сухомлинський, Л. Твердохліб, С. Фалько та інші). Особлива увага при цьому надається формуванню правосвідомості особистості (А. Долгова, В. Дубровський, В. Безбородий, М. Подберезький, Л. Макар, Н. Ткачова), визначають її як інтелектуальне утворення людини, що дозволяє їй мислити правовими категоріями, емоційно і раціонально-оцінно реагувати на явища правового та протиправного характеру, диференціюючи їх. Дослідники підкреслюють, що правосвідомість є основою, регулятором, головним чинником правової поведінки особистості у суспільстві.

У філософсько-культурологічному аспекті, значущому для теоретичної та практичної педагогіки правового виховання, виділяють, з точки зору глибини та повноти відображення людиною правової дійсності, такі види правосвідомості:

- повсякденну (типові погляди, переживання, оцінки людьми правових явищ, стереотипи поведінки у ситуаціях правового характеру);

- професійну, що пов'язана з теоретичною та практичною діяльністю юристів, правоохоронців як характеристику їх фахової компетенції (Г. Васянович, М. Костицький, Л. Макар, М. Подберезький, В. Синьов, С. Сливка та ін.).

Зрозуміло, що говорячи про правосвідомість осіб з порушеннями слуху, ми маємо на увазі її повсякденний вид.

Важливим аспектом досліджень з даної теми є проблема важливості правового виховання молоді, як засобу попередження і корекції девіантної (асоціальної) та делінквентної (протиправної) поведінки дітей та молоді (Г. Айзенк, О. Костенко, В. Оржеховська, В. Синьов, М. Супрун, М. Фіцула та ін.). Особливий акцент робиться на важливості поєднання у цьому процесі навчальної та позакласної роботи, єдності вимог до дітей з боку педагогів, батьків та громадськості, використання системи методів та прийомів правоосвітніх та правовиховних впливів з диференційованим та індивідуальним підходом до особистості тощо.

Узагальнюючи результати досліджень різних авторів, В. Синьов та О. Пометун [161] визначають такі умови правового виховання та профілактики протиправної поведінки молоді, як: загальнокультурне, духовне виховання, правова освіта з акцентом на формування почуття особистої відповідальності, розвиток антиципації, гальм, залучення до діяльності, яка вимагає проявів добра, емпатії, бажання прийти на допомогу; виявлення «груп ризику», тобто осіб з передкримінальним типом особистості (О. Ковальов), проведення з ними спеціальної корекційної роботи; встановлення ієрархії потреб особистості, озброєння її соціально прийнятними засобами їх задоволення. Ці умови є важливими і для правового виховання учнів з порушеннями слуху.

Визначаючи мету правового виховання, науковці висловлюють різні точки зору. Зокрема, І. Запорожан вважає, що метою правового виховання є досягнення такого рівня розвитку правосвідомості особистості, коли контроль вихователя за її поведінкою замінюється самоконтролем, а вдосконалення морально-правової сфери свідомості особистості стає функцією самої особистості. Тобто, правове виховання досягає своєї мети, якщо воно формує у дитини здатність самостійно керувати власною активністю [78].

Досліджуючи цілі правового виховання, В. Головченко виділяє три цілі діяльності, спрямованої на формування знань, умінь і навичок у правовій сфері життєдіяльності: перша, найближча мета, полягає у формуванні системи правових знань; друга, проміжна мета — у формуванні правової переконаності і третя, кінцева мета — у формуванні мотивів і звичок правомірної соціально активної поведінки. Така класифікація дозволяє врахувати головні елементи правосвідомості — знання права, правові емоції, готовність до правомірного виховання [67]. Р. Сафаров виділяє пізнавальну, емоційну і поведінкову мету правового виховання [158].

Науковці висловлюють різні погляди щодо досягнення мети правового виховання. Так, М. Фіцула вказує, що мету правового виховання можна вважати досягнутою, якщо учні знатимуть основні принципи законодавства і керуватимуться ними у своєму житті, виходячи з глибокої переконаності в їх правильності, необхідності, якщо учень набув здатність самостійно керувати своєю поведінкою. Зазначається, що обсяг знань з тієї чи іншої теми не повинен перевантажувати учнів. Однак, при обмеженому часі необхідно прагнути до максимально позитивних результатів. Зміст нормативно-правового виховання педагоги повинні спрямовувати на формування правової свідомості [179].

Досягнення мети правового виховання залежить від його змісту, при реалізації якого дослідники пропонують три різні за своєю суттю підходи. Так, І. Запорожан вказує, що учням необхідно давати не систему юридичних понять, а тільки ті знання, відсутність яких призводить до скоєння правопорушення підлітком. За такого підходу ми маємо справу тільки з кримінальним правом, яке лише забороняє і карає.

У другому випадку при правовому вихованні пропонується використовувати тільки норми права, що значно знижує значення і обмежує зміст правової освіти.

Третій шлях передбачає системний підхід до формування правових знань і вмінь учнів, який спрямований на формування системи правових понять за рахунок відібраних з різних галузей права педагогічно доцільних фактів [78].

Аналізуючи три зазначені позиції, варто наголосити на перспективності останньої, за якої найбільшою мірою забезпечується цілісність та комплексність процесу правового виховання учня.

Внутрішньою домінантою поведінки дитини є мотив. У загальній психології мотив розглядається як спонукання особистості до діяльності. Дослідники відмічають його нестійкість, непростійність та різноманітність форм прояву. Зокрема, для ціннісно-правових мотивів основною ознакою є усвідомлення особою цінності права, активна участь у боротьбі з правопорушниками; для мотивів правового обов'язку характерним є визнання підлітками соціальних цінностей правових норм, прав; при мотивах вимушеної необхідності особа, як правило, добре знає правові норми і їх виконання не викликає ніяких внутрішніх суперечок. В той же час у старшокласників ще не сформувались стійкі переконання у необхідності виконувати всі приписи закону; невизначено-позитивні мотиви свідчать про те, що учень дотримується правомірної поведінки не за рахунок своїх високих правових переконань, а у результаті наслідування або групового тиску на нього. Комунікативні мотиви мають практичне спрямування, але вони

можуть нести позитивний заряд і тоді вони сприяють досягненню правових задач. Якщо ж вони є егоїстичними (спрямованими на задоволення своїх потреб) — тоді вони будуть перешкодою на шляху формування правових знань. Прихильники престижних мотивів повинні знаходитись під пильним контролем, оскільки їх поведінка не завжди є результатом високої правової вихованості, а результатом почуття страху втрати авторитету серед однолітків або колективу і бажання зберегти своє реноме.

Разом з тим, дослідники зазначають, що в окремих ситуаціях школярі керуються різними мотивами. Одні учні дотримуються морально-правових норм тому, що вони будуть покарані за їх порушення, другі — тому, що знаходяться під пильним контролем батьків, треті — переконані в правильності своїх дій, четверті — тому, що в них вироблена звичка завжди виконувати правові норми, п'яті — виконують правові приписи заради егоїстичних цілей. М. Фіцула та інші також відзначають, що майже кожному третьому учневі характерна невизначеність мотивів правової поведінки. Багато учнів вважають, що незнання законів або скоєння злочину у нетверезому чи наркотичному стані звільняє їх від відповідальності перед законом; що за скоєний поганий вчинок відповідальності не несуть або її можна уникнути. Учні не знають, що за законом кримінальна відповідальність настає з 14-16 років. Деякі учні не можуть співвідносити свої дії і вчинки з вимогами правових норм. Усі ці недоліки свідчать про недостатній рівень правосвідомості школярів [178].

Питання правового виховання досліджувались юристами. Метою таких досліджень часто є пошук злочину, аналіз причин, що його провокують, визначення засобів попередження правопорушень. І це є цілком природним, адже сама сутність правового виховання передбачає діяльність, що має, по-перше, запобігти порушенням законності і прав інших осіб, а по-друге, виправити поведінку та свідомість правопорушника і захистити від правових негараздів пересічного громадянина. Адже правопорушення є наслідком недотримання законів і підзаконних актів окремими громадянами чи групами громадян.

Різні аспекти правового виховання досліджували у своїх роботах Д. Абашидзе, А. Долгова, М. Городиський, А. Кожевнікова, М. Подберезський А. Саломаткін, Є. Татарінцева, Н. Ткачова, М. Фіцула та інші.

Термін «правове виховання» у педагогічній теорії та практиці трактується по-різному:

— під правовим вихованням розуміють лише ідеологічну діяльність, яка спрямована на формування свідомості та поведінки у правовій сфері індивідів та їх груп [124];

– правове виховання розглядають як діяльність, яка має спрямований вплив на правову свідомість та поведінку громадян» [143];

– правове виховання розглядають як таке, що має перетворювати правові норми (як зовнішній регулятор поведінки особи) в особисті норми поведінки громадян, робити їх внутрішнім регулятором [68];

– як процес цілеспрямованого впливу на людину з боку інших людей (вчителів, вихователів та ін.) і правових закладів, формування певної системи особистісних якостей та поведінки особи, запобігання порушень законності і прав інших осіб, захист людини від правових порушень і приниження її гідності [60];

– як процес формування свідомості й поведінки особи на основі спільності прав і обов'язків, що ґрунтується на законах, прийнятих суспільством [135];

– як виховну діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямовану на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки школярів [177].

Отже, для усіх визначень правового виховання ключовими словами є формування правосвідомості і поведінки громадян. Правове виховання впливає не тільки на свідомість, а й формує переконання і потреби суворого дотримання закону, права, поваги до законних інтересів інших осіб і організацій, ініціативного використання кожним громадянином своїх прав та обов'язків. Показником ефективності правового виховання у кінцевому підсумку є реальні справи, вчинки у сфері правових відносин. Таким чином, предметом правового виховання є формування правосвідомості та правової поведінки особистості та її готовності діяти в рамках закону.

Серед дослідників даної теми не існує єдиної точки зору стосовно віку, з якого варто здійснювати правове виховання дітей. Правосвідомість особистості не дається від народження, а формується протягом усього життя.

А. Веденьов зазначає, що у кожної здорової дитини 6-7 років з'являється обов'язок перед іншими людьми, а підлітки здатні позитивно долати внутрішні протиріччя свідомості у процесі не тільки ігрової, але й елементарної трудової діяльності [44].

М. Фіцула зазначає, що принципи правосуддя цілком доступні дітям 8-10 років, але для засвоєння їх треба використовувати відповідні сюжетні приклади [179].

У зв'язку із дослідженням вищезазначених проблем особливу увагу науковці надають вивченню юнацького віку. Як зазначає І. Кон, «юнацький вік (від 14-15 до 18 років) являє собою в буквальному значенні слова «третій світ», що існує між

дитинством та дорослістю. Біологічно — це період завершення статевого дозрівання. Соціальне становище юнацтва неоднорідне. Юність — завершальний етап первинної соціалізації. Переважна більшість юнаків та дівчат ще навчаються. Розширюється діапазон суспільно-політичних ролей і пов'язаних з ними інтересів і відповідальності: подальший вибір навчання чи роботи, у 16 років — отримання паспорта, у 18 — отримання активного виборчого права, а також підготовка до створення сім'ї» [104, с.41-42].

Невизначеність суспільного становища та статусу юнацтва визначає і особливості його психіки. Багатьох юнаків ще гостро хвилюють проблеми, успадковані від підліткового етапу, — власна вікова специфіка, право на автономію від старших. У той же час перед ними постає завдання соціального та особистісного самовизначення, що означає не автономію від дорослих, а чітку орієнтацію та визначення свого місця у дорослому світі [там же]. А це передбачає «розвиток інтегративних механізмів самосвідомості, вироблення світогляду та життєвої позиції» [там же].

Сучасне підростаюче покоління живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з економічними і екологічними кризами, які вразили наше суспільство, що викликає у дітей почуття безнадійності і роздратування (при відсутності почуття власної особистої відповідальності). По-друге, — з темпом і ритмом технічних перетворень, які ставлять перед молоддю нові вимоги. По-третє, — з насиченим характером інформації, що глибоко впливає на дитину, яка ще не виробила чіткої життєвої позиції (варто відзначити у зв'язку з цим серйозний дефіцит позитивної інформації у засобах масової інформації, в кіно- і телефільмах). У школярів розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, відбувається втрата загальної соціальної зацікавленості, що призводить до егоїзму. Молодь страждає від нестабільної економічної, соціальної і моральної ситуації у країні, втративши необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах. Молоді люди не лише не знають, у що вірити, але й вважають, що більшість дорослих зазвичай говорять неправду, що зараз кожен живе для себе, прагне обманом досягти власної вигоди.

Періодом, коли зароджуються основні риси зрілої особистості, формуються механізми регулювання правомірної поведінки, є ранній юнацький вік (15-17 років). У цей період зароджуються нові утворення — елементи дорослості, які виникають внаслідок перебудови організму, становлення самосвідомості та світогляду, певного типу відносин з дорослими та ровесниками, способів соціальної взаємодії з ними. Як зазначає І. Бех: «Рання юність — період громадянського становлення людини, її соціального самовизначення, активного включення в громадське жит-

тя, формування духовних якостей особистості. Головне при цьому – формування активної життєвої позиції» [20, с.102]. Адже старшокласникам притаманні також і такі вікові особливості як індивідуалізм, вузький практицизм, конформізм, відкритість негативним впливам. Тому формування правосвідомості, правової відповідальності, соціально-значущої поведінки у цьому віці набуває особливого значення.

Зазначаючи специфіку правового виховання, обумовлену соціально-правовим статусом учнівської молоді у суспільстві, М. Фіцула виокремлює такі фактори: матеріальна залежність школярів від батьків чи осіб, що їх замінюють, постійний контроль з боку вчителів та вихователів, брак правових знань та досвіду правових відносин, необхідність засвоєння правових законів, правових норм, якими їм доведеться керуватись у майбутньому. Вчений чітко окреслює *завдання* правового виховання:

- озброєння учнів знаннями законів, підвищення їх юридичної обізнаності, систематичне інформування їх про актуальні питання права;
- формування в учнів правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації;
- формування в учнів поваги до держави і права, розуміння дотримання вимог законів;
- вироблення в учнів навичок і умінь правомірної поведінки;
- формування в учнів нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, прагнення взяти посильну участь у боротьбі з цими негативними явищами, вміння протистояти негативним впливам;
- подолання у правовій свідомості хибних уявлень, що сформувалися під впливом негативних явищ, життя [177, с.267-269].

Правове виховання реалізується у щоденних громадянських відносинах і складається з формування у дітей поваги до існуючих законів, недопустимості їх порушення. Дослідження, проведені Л. Горшеніним, Т. Ліхачовим продемонстрували, що значна кількість школярів загальноосвітніх шкіл практично не знайомі зі своїми правами, мають нечіткі уявлення про правову систему держави, не мають моделі правомірної поведінки. У житті вони частіш за все дослухаються власної інтуїції. Дані про право, що поширюються газетами, радіо, телебаченням та іншими засобами масової інформації, з різних причин можуть мати суттєві прогалини та небажані деформації.

Психологи зазначають, що старшокласники загальноосвітніх шкіл не налаштовані на критичний аналіз суспільних процесів і

цінностей та не виявляють ініціативи щодо їх обговорення й перегляду, якщо вони перешкоджають вільній реалізації їх прав. У той же час, наголошується на тому, що активне та критичне ставлення до суспільних цінностей і процесів визначає сучасне розуміння громадянства і є важливим фактором соціальної адаптації учнів. Тому, зазначають дослідники, доцільним є посилення наголосу на змісті суспільствознавчої освіти щодо формування поведінково-процесуальних умінь учнів та їх соціальних компетенцій, що стимулюватиме критичний аналіз суспільних проблем і сприятиме розвитку адекватних уявлень учнів про суспільство, механізми його функціонування і їх роль у ньому [51]. Особливо важливою є така діяльність у навчально-виховному процесі спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху, адже успішна соціальна адаптація цієї категорії учнів є одним із найважливіших завдань спеціальної школи, вирішення якого неможливе без сформованої правосвідомості школярів.

Аналіз літературних джерел свідчить, що правосвідомість виступає специфічним різновидом суспільного відображення та може бути охарактеризована і позитивно, і негативно (М. Марченко, Б. Чернишов). Фахівці в галузі правової психології (С. Болоніна, О. Волощук, Н. Наливайко, В. Татенко та ін.) схиляються до доцільності розрізняти наступні види зруйнування позитивного у правосвідомості особистості: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, «перероджена» правосвідомість, правовий дилетантизм, правовий фетишизм. Намагаючись максимально адекватно охарактеризувати правосвідомість певної особистості, дослідники застосовують чимало епітетів, а саме: «розвинена правосвідомість» (Т. Царьова), «стійка правосвідомість» (О. Мицкевич), «свідома правосвідомість» (І. Сабо), «позитивна правосвідомість» (З. Астеміров), «активна (пасивна) правосвідомість» (Л. Петражицький), «зріла правосвідомість» (М. Марченко), «дефективність правосвідомості» (С. Болоніна), «відхилення в правосвідомості» (М. Наливайко), «занедбана правосвідомість» (І. Ільїн), «деонтологічна правосвідомість» (С. Сливка) тощо. Якісні ознаки феномена «правосвідомість особистості» дозволяють дослідникам наблизитись до розуміння його рівневої характеристики. У зв'язку з цим привертає увагу думка Л. Колберга щодо трирівневої класифікації моральної свідомості. Так, американський дослідник вважає, що на першому рівні її розвитку людина не відрізняє моральність від закону, на другому — вона виконує закон, бо вважає, що саме він підтримує «порядок» у суспільстві, а найвищим є рівень «індивідуальної законотворчості», коли людина розрізняє і усвідомлює розбіжності між конкретними законами і принципами справедливості [189].

Як свідчать наші спостереження, право часто ототожнюють з мораллю. Проте, як зазначають вчені, право — це система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлює і охороняє держава, а мораль — це сукупність правил поведінки, які сформувалися у суспільстві стихійно, існують у свідомості людей і відображають прийняті у даному суспільстві погляди на добро і зло, честь і совість, обов'язок і справедливість і, таким чином, виступають критеріями у ставленні людей один до одного і до суспільства.

На відміну від норм права, які встановлюються або санкціонуються державою, яка і забезпечує їх виконання та вживає заходів щодо порушників цих норм, норми моралі виступають як стихійно сформоване і загальноновизнане відображення потреб та інтересів суспільства чи окремих його груп. Тому норми моралі є безособовими вимогами, які, з одного боку, однаково звернені до кожного, а з іншого — є такими, що існують об'єктивно, хоча і не виходять ні від кого конкретно.

Отже, і право, і мораль є правилами поведінки, що регулюють суспільні відносини і в цьому вони збігаються. Однак між ними є і ряд істотних відмінностей, а саме: за часом виникнення: мораль виникає одночасно із виникненням суспільства, а право з'являється на певному етапі його розвитку — з появою держави. За походженням: норми права встановлюються спеціальними державними органами від її імені, а норми моралі формуються у суспільстві стихійно. За джерелом вираженої в них волі: правові норми виражають волю держави, а норми моралі — волю суспільства. За формою вираження: правові норми виражені у правових актах, тобто законах і підзаконних актах, а норми моралі — існують у свідомості людей. За широтою охоплення суспільних відносин: мораль регулює всі аспекти суспільних відносин, а право — найважливіші з них. За способом забезпечення: додержання норм права у разі необхідності забезпечується примусовою силою з боку держави, а дотримання норм моралі забезпечується силою авторитету самих цих норм, силою громадської думки і заходами громадського впливу. За характером наслідків порушення цих норм: порушення правових норм зумовлює особливі, передбачені законом наслідки — правові санкції, а порушення норм моралі зумовлює громадський осуд та заходи громадського впливу [113, с.59-60].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що правосвідомість особистості розглядається як основа формування досвіду правомірної поведінки і як особистісна якість, що має певні особливості, зокрема в юнацькому віці, а саме: непослідовність та суб'єктивізм. Ці особливості обумовлені двома причинами: правові знання, ставлення до права та досвід ще не стали складовими правової культури; дотримання особистістю юнацького віку за-

кону перебуває у прямій залежності від тієї особи, яка виступає у конкретному випадку в ролі пред'явника норм права.

У процесі аналізу психолого-педагогічної літератури ми акцентували увагу на підходах вчених до визначення сутності та структури правосвідомості, зокрема індивідуальної правосвідомості. Специфіка її полягає у тому, що вона відображає лише ті явища суспільного буття, які оточують конкретну особу і відображаються в її поведінці, що має безпосереднє відношення до нашого дослідження. Індивідуальна правосвідомість визначається як духовне утворення, яке складається із сукупності правових поглядів, уявлень, переконань, почуттів та емоцій, у відповідності до яких людина оцінює вимоги права, правові явища, визначає до них своє відношення і готовність здійснити визначені правові дії у суспільних або особистих інтересах. Визначаються три компоненти правосвідомості:

1. Когнітивний компонент — правові погляди, інтереси, переконання та ін.

2. Емоційно-мотиваційний компонент — ставлення особи до права, правових явищ.

3. Діяльнісно-поведінковий компонент — установки та орієнтації у правовій поведінці [58, 112, 128].

Деякі дослідники дотримуються точки зору, що структура правосвідомості складається з трьох елементів: знання, ставлення до знань, готовність до правомірної поведінки. Вони визначають три рівні: пізнавальний (раціональний), оціночний (емоційний) і вольовий (поведінковий). Останній компонент, невід'ємно притаманний правосвідомості поряд з іншими, виводить її з пасивного стану і правосвідомість практично виявляється у певній діяльності. Активна сутність правосвідомості, її здатність спрямовувати, регулювати і стимулювати поведінку людей у правовій сфері відображаються в органічній єдності всіх основних її компонентів: юридичних знань, вироблених на їх основі оцінок стосовно до права і готовності діяти у відповідності з ними [142].

В. Головченко на основі елементів правосвідомості (знання права, правові емоції та готовність до правомірної поведінки), виводить ієрархію цілей у діяльності, яка спрямована на формування комплексу специфічних якостей особи у правовій сфері життєдіяльності. Це формування системи правових знань (найближча ціль), формування правових переконань (проміжна ціль) та формування мотивів і звички правомірної соціально активної поведінки (кінцева ціль) [59]. Дана позиція цікавить нас у контексті нашого дослідження, адже ми вважаємо, що мало дати учням певну кількість знань. Необхідно, щоб ці знання стали переконаннями і могли бути застосованими на практиці.

Таким чином, майже усі вчені мають спільну думку щодо елементів правосвідомості:

- знання права;
- ставлення до права;
- установки та орієнтації у правовій поведінці.

Лише у працях А. Долгової та В. Бабкіна виділяються п'ять компонентів правосвідомості: знання про право, уявлення про право, ставлення до діючого права, вимоги, які висуваються до права, ставлення до виконання правових приписів. Проте, ми погоджуємося з І. Романовою у тому, що знання про право, уявлення про право та вимоги, які висуваються до права можна поєднати в одне ціле. Бо правосвідомість включає в себе уявлення про сутність і функції права, його соціальну, політичну та економічну обумовленість і цінність. На цій основі формуються знання про право. Як зазначає дослідник, знання права вже припускає, що людина знає, які вимоги висуваються до права. З іншого боку, знання права сприяє формуванню уявлення про право, тобто уявлення про те, що є правомірним або протиправним взагалі й у конкретному випадку зокрема, які правові наслідки діяння і таке інше. Знання права та знання уявлень про право «працюють» разом, допомагаючи людині відмежовувати протиправне від правомірного, вірно оцінювати явища у правовому відношенні та уявляти можливі наслідки [152].

Н. Ткачова зазначає, що формування правосвідомості в учнів передбачає засвоєння ними системи правових знань, поглядів, які відображають суб'єктивне, усвідомлене ставлення до чинного права, до правових настанов, виховання сталих особистісних переконань в доцільності і необхідності їх виконання [173]. У дослідженні автора визначаються етапи формування правосвідомості: формування системи правових знань; перетворення знань у переконання. На цій стадії формується поведінковий компонент правосвідомості, усвідомлена готовність діяти у неухильній відповідності з правовими настановами [173]. За визначенням В. Сапуна, готовність включає вольові й інтелектуальні якості, знання, почуття, погляди, переконання, уміння, навички, настроєність на певну поведінку щодо реалізації права і складається з наступних психологічних дій, зумовлених станом раціонально-емоційних компонентів масової правосвідомості:

а) усвідомлення потреб у використанні суб'єктивних прав, а також вимог суспільства, колективу, окремих осіб щодо дотримання і виконання юридичних обов'язків;

б) усвідомлення цілей, вирішення яких призведе до задоволення своїх потреб і вимог інших осіб;

в) осмислення і оцінка умов, у яких будуть відбуватися майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного з реалізацією прав і обов'язків у минулому іншими особами.

В результаті суб'єкти налаштовуються на певний вид діяльності у сфері правового регулювання, усвідомлюють свої права і обов'язки, готуються до їх реалізації [173].

Отже, у сучасній педагогіці існує значна кількість фундаментальних досліджень з питань правової освіти, навчання (Т. Болотіна, А. Іоффе, Т. Кашаніна, В. Морозова, С. Морозова, Є. Певцова, З. Шнекендорф, Н. Еліасберг та ін.), з теорії та методики правового виховання (В. Головченко, Г. Давидов, Є. Королькова, А. Міцкевич, А. Нікітін, В. Обухов, В. Подзолков, Є. Татарінцева, А. Тарас та ін.). Дослідники проблем правового виховання (В. Дубровський, Г. Давидов, В. Оржеховська, М. Подберезський, Н. Ткачова, М. Фіцула та інші) наголошують на проблемах формування правосвідомості, гуманістичної високоморальної поведінки, превентивному вихованні, розглядають у гармонійній єдності право й мораль, підводять до висновку про правосвідомість як духовну цінність. Правове виховання реалізується в щоденних громадянських відносинах і складається з формування у дітей поваги до існуючих законів, недопустимості їх порушення.

Сьогодні особливого значення набуває дослідження проблеми формування правосвідомості тому, що формування правосвідомості — це мета не лише правового виховання, а й духовного відродження всього суспільства. Побудова правової держави, яка була б одним з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів, у якій пануватиме справедливість, можлива за умови розвитку духовності народу. Правова держава функціонуватиме тоді, коли буде досягнуто певного рівня свідомості, зокрема правосвідомості її громадян. У зв'язку з цим привертає увагу значна кількість праць, присвячених ролі правового виховання у становленні і розвитку правосвідомості як надійного засобу профілактики правопорушень. Це роботи М. Алемаскіна, Є. Болдирєва, Л. Єремєєвої, Г. Єфремової, Л. Зюбіна, К. Ігошева, Ю. Кобринського, В. Устинової та ін. В них висвітлюються шляхи подальшого покращення профілактичної роботи, спрямованої на викорінювання правопорушень серед молоді, зосереджується увага на формуванні правосвідомості, особливо молодого покоління, як важливої складової єдиного процесу цілеспрямованого виховання громадян. В зазначених роботах підкреслюється, що попередження і усунення причин правопорушень органічно пов'язано з удосконаленням свідомості, розвитком духовності, формуванням поваги до права, закону на усвідомленому рівні ціннісно-правових орієнтацій, особистих правових переконань.

З огляду на сказане зазначимо, що у правовиховній роботі, в організації процесу формування правосвідомості особистості головний наголос має бути зроблений на пошук педагогічних можливостей і шляхів активізації правового мислення, усвідомленого засвоєння правових норм, внутрішнього прийняття права, включення його в систему власних ціннісних орієнтацій. Тим самим має бути посилений інтерес вчених, зокрема педагогів, до вивчення процесу формування правосвідомості.

1.3. Проблема формування правосвідомості особистості у спеціальній психолого-педагогічній літературі та практиці роботи шкіл

Психолого-педагогічна наука та педагогічна практика доводять, що ефективність розвитку дитини залежить від умов педагогічного впливу, а саме від організації процесу її виховання. Виховання дитини з порушенням психофізичного розвитку розглядається як процес розвитку природних сил, здібностей дитини за допомогою організованої педагогами різноманітної спільної діяльності дітей і дорослих. Це «планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку дитини з метою формування відповідних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності» [166, с.57]. Важливе значення для успішної адаптації дитини з порушенням психофізичного розвитку у суспільстві, виконання нею різноманітних соціальних ролей має сформованість правосвідомості.

Вивчаючи сучасний стан теорії і практики формування правосвідомості учнів з порушеннями слуху, ми вважали за необхідне розглянути дане питання у його історичному розвитку, що дасть можливість на науковій основі виявити джерела даного явища, головні етапи його розвитку, і на основі цього розвитку визначити його сучасний стан, роль і місце у суспільному житті.

Підкреслюючи наступність систем виховання і навчання дітей з порушеннями слуху минулого і теперішнього, видатний сурдопедагог О. Дячков підкреслював, що «удосконалюючи сучасну теорію виховання, освіти і навчання дітей з недоліками слуху, необхідно керуватися тим, що вона не ігнорує педагогічну спадщину минулого, а критично відбирає і творчо використовує все цінне, позитивне, прогресивне з педагогічних систем минулого» [71, с.32].

На II з'їзді з соціально-правової охорони неповнолітніх (СПОН, 1924) з програмною доповіддю про принципи вихован-

ня аномальних дітей виступив Л. Виготський. Зробивши глибокий аналіз дефекту, його корекції і компенсації, він узагальнив науковий підхід до цілей, задач і змісту соціального виховання і навчання, в основу якого були закладені єдині з масовою школою принципи соціального виховання учнів. Вчений підкреслював, що «соціальне виховання дефективної дитини — єдиний науково-стійкий та ідейно вірний шлях» [46, с.14].

На з'їзді заслуховувалось питання про організацію самоуправління у процесі виховної роботи у школі глухих (В. Ткаченко і В. Комлякова, м. Ленінград). Організація самоуправління в школах глухих в 20-ті роки позитивно вплинула на соціальне виховання учнів, яке здійснювалось у різних напрямках: виховання колективізму, почуття відповідальності, патріотизму, політичної освіти і трудового виховання.

Організація суспільно-корисної праці, гурткова і клубна робота становили основний зміст позакласної роботи з правового виховання школярів з порушеннями слуху. З 1924 року у деяких школах для глухих організовувались перші дитячі громадські організації. Створення їх сприяло вихованню у глухих дітей почуття людської гідності, ініціативи. Відповідальний працівник Наркомосвіти РРФСР П. Почапин зазначав, що усвідомлення того, що вони, глухонімі...охоплені цим рухом, входять до нього як нормальні, як рівна сила, котра підтягує їх до загального рівня, дуже добродійно впливає на розвиток глухонімих... їх творчої ініціативи, розвиває у них необхідність зазначав, що взаємодопомоги, колективної праці» [141, с.7].

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років вітчизняні сурдопедагоги перейняли цінні педагогічні ідеї педагога-новатора А. Макаренка. Значному підвищенню ефективності роботи спеціальної школи для дітей з порушеннями слуху в позаурочний час сприяло створення в школах дитячих громадських організацій, розширення форм їх діяльності.

У повоєнний період з'являються роботи вчених-сурдопедагогів, що висвітлюють питання спеціального виховання глухих учнів. Узагальнюючи досвід виховної роботи в школах глухих, вони розкрили недоліки в її організації і проведенні, одноманітність у змісті і формах роботи, малоефективну роботу учнівських організацій (Д. Азбукін). І. Данюшевський відзначав, що ступінь суспільної свідомості учнів далеко недостатній, у багатьох випадках має місце нестерпима спрошеність в роз'ясненні суспільних подій. Він наголошував на тому, що обмежені можливості мовного спілкування глухих учнів не повинні перешкоджати їх ідейному і суспільному вихованню. Якщо для чуючих є доступним отримувати інформацію з суспільного життя не тільки в школі,

але й поза школою шляхом спілкування з оточуючими, то школа глухонімих є фактично єдиним джерелом соціального виховання, ще більш актуальним, ніж для масової школи [67, с.37]. Завдання виховання глухих дітей на думку І. Данюшевського, полягає в тому, «щоб виховувати у дітях почуття гордості за свою Батьківщину, за свій народ, запалити в них гаряче почуття любові до Батьківщини. Таке виховання сприяє відживанню ізольованості глухонімих від зовнішнього світу і вихованню в них почуття спільності з усією країною і народом» [67, с.58]. Основними умовами ефективності виховання глухих учнів визначались: а) участь у суспільній праці, в побудові нового життя; б) дотримання принципів диференційованого і індивідуального підходу. «Без знання кожної глухонімої дитини неможливим є здійснення ефективного виховного впливу на неї» [67, с.56].

Вперше звернув увагу сурдопедагогів на необхідність дати чітке визначення меті і завданням виховання глухих дітей відомий радянський сурдопедагог О. Дячков. Він зазначав, що без внесення принципової ясності в розуміння мети і завдання виховання глухонімих дітей, дослідження процесу розвитку системи виховання і навчання не може бути науково обґрунтованим [71, с.168]. О. Дячков підкреслював, що цілеспрямованість виховного процесу вимагає від сурдопедагога уміння ще «до початку організації процесу виховання уявити собі новий стан глухонімої дитини, тобто якою вона повинна бути при закінченні спеціальної школи» [71, с.169]. На думку вченого мета соціального виховання глухих дітей містить у собі всебічний розвиток особистості на основі компенсаторних можливостей, повне подолання наслідків глухонімоти для здорового розумового і фізичного розвитку; оволодіння науковими і теоретичними знаннями на основі формування мови слів як засобу мислення і пізнання; вивчення основ виробництва і прищеплення дитині трудових навиків у вибраній спеціальності; формування моральних якостей і навиків культурної поведінки в колективі. Відтак ця мета передбачає «підготовку дітей як активних діячів суспільного розвитку» [71, с.177].

Значним внеском у розвиток теорії і практики виховання школярів з порушеннями слуху стали дослідження видатного вітчизняного сурдопедагога С. Зикова. На його думку, висхідним положенням у виховній роботі в умовах школи-інтернату для глухих дітей є виховання за допомогою педагогічно організованої діяльності дітей. Одним із важливих завдань виховання вважається «утворення організованого, пов'язаного з життям оточуючих, колективу» [81, с.23].

Говорячи про правове виховання глухих учнів, О. Дячков зазначав, що без внесення принципової ясності в розуміння мети і

завдання виховання глухонімих дітей, дослідження процесу розвитку системи виховання і навчання не може бути науково обґрунтованим [71, с.168]. О. Дячков підкреслював, що цілеспрямованість виховного процесу вимагає від сурдопедагога уміння ще «до початку організації процесу виховання ... уявити собі новий стан глухонімої дитини, тобто якою вона повинна бути при закінченні спеціальної школи» [71, с.169]. На думку вченого мета соціального виховання глухих дітей містить у собі всебічний розвиток особистості на основі компенсаторних можливостей, повне подолання наслідків глухонімоти для здорового розумового і фізичного розвитку; оволодіння науковими і теоретичними знаннями на основі формування мови слів як засобу мислення і пізнання; вивчення основ виробництва і прищеплення дитині трудових навиків у вибраній спеціальності; формування моральних якостей і навиків культурної поведінки в колективі. Відтак ця мета передбачає «підготовку дітей як активних діячів суспільного розвитку» [71, с.177].

Значним внеском у розвиток теорії і практики виховання школярів з порушеннями слуху стали дослідження видатного вітчизняного сурдопедагога С. Зикова та ін. Вчені зазначають, що реалізація позитивного впливу окремої людини на процеси, які відбуваються у суспільстві, значною мірою залежить від рівня сформованості у підростаючого покоління етичних та правових норм. Актуальні питання навчання та виховання дітей з особливими потребами представлені у дослідженнях Л. Борщевської, О. Вержиховської, А. Висоцької, В. Засенка, А. Колупаєвої, І. Колесника, Т. Сак, М. Супруна, В. Липи, С. Литовченко, М. Матвеевої, С. Миронової, О. Ляшенко, О. Хохліної.

Разом з тим, питання правового виховання та формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху є актуальними на сучасному етапі становлення правової України. Адже кардинальні зміни, що переживає сучасне суспільство в усіх сферах життя, створюють, такі негативні явища, як втрата моральних ідеалів, світоглядна обмеженість, бездуховність, що супроводжуються зловживаннями, злочинністю, грубими правопорушеннями, загостреною криміногенною ситуацією. «У результаті різких соціально-економічних, політичних, світоглядно-культурних змін у нашій державі ... настав час падіння моральності, стрімко низилась виховна дія громадської думки та національних традицій» [21, с.19]. У даний час спостерігається «інтенсивна примітивізація свідомості дітей. Простежується зростання цинізму, егоїзму, грубості, жорстокості, агресивності, що викликають сьогодні особливе занепокоєння» [21, с.19]. Стає очевидною об'єктивна потреба цілеспрямованої діяльності всіх соціальних інститутів держави в га-

лузі правового виховання і формуванні правосвідомості учнівської молоді. Формування правосвідомості учнів з порушеннями слуху обумовлює усвідомлення ними необхідності існування правових норм (як у суспільстві, так і в школі, у класі), переконання у необхідності їх дотримання; прагнення до реалізації своїх громадянських прав і свобод; критичне співвіднесення власного способу життя з нормами життя суспільства; відповідність поведінки учня нормам моралі і права; принциповість та чесність у правовідносинах з іншими людьми. Сформованість вищезазначених якостей сприяє реабілітації і успішної інтеграції учнів з порушеннями слуху у середовище чуючих після закінчення навчання у спеціальному загальноосвітньому навчальному закладі.

У корекційній педагогіці вивчення проблеми правової освіти та формування правосвідомості дітей з особливими освітніми потребами представлені декількома дослідженнями. Б. Пузанов одним із перших здійснив дослідження даного аспекту та опублікував його результати у своїй дисертаційній роботі «Правове навчання та виховання учнів старших класів допоміжної школи» (1980 р.). Вчений наголошує на необхідності розробки системи правового виховання і навчання розумово відсталих учнів з метою їх подальшої соціальної адаптації в умовах виробничого колективу, у побуті та у суспільному житті. У своїй роботі він зазначив два аспекти проблеми взаємовідносин аномальної дитини із зовнішнім середовищем як проблеми соціальної, а саме: перший — «вироблення моральної позиції суспільства стосовно аномальної дитини та висхідними із цього права аномальної особистості; другий — моральне виховання аномальної особистості у відповідності з мораллю даного суспільства» [147, с.6]. Б.П. Пузанов у межах свого дослідження здійснив вивчення наявних правових знань учнів допоміжних шкіл, відповідність змісту правових знань, що містить діюча програма, меті та завданням правової освіти у допоміжній школі, їх доступність розумінню розумово відсталими школярами. Комплекс проблем структурно представлені дослідником наступним чином: пізнавальні цілі (знання правових норм, розуміння правових норм, юридична чи морально-етична оцінка соціальних факторів); емоційні цілі (виховання почуття справедливості, відповідальності, законності); поведінкові цілі (вибір приблизного варіанту поведінки, відпрацювання звички до виконання правових норм [147, с.8], що має для нашого дослідження важливе значення у визначенні компонентів правосвідомості школяра з порушенням слуху. Для нас важливим також є зазначення автором необхідності врахування особливостей психофізичного розвитку розумово відсталих учнів старших класів при організації правового навчання та виховання, адже на, нашу дум-

ку, процес правоосвітньої роботи з старшокласниками з порушеннями слуху теж матиме свої особливості, пов'язані із особливостями розвитку осіб з порушеннями слуху.

Вагому роль дослідник відводить значенню позакласної системи піонерської роботи, яка завдяки ігровим формам ставала для розумово відсталих учнів ситуативно виправданою схемою поведінки, коли виконувались накази старших, дисципліна та товариська взаємодопомога у грі ставали доступнішими, а отримані на уроках знання знаходили конкретне підкріплення. Важливим для нашого дослідження є результат наукового пошуку Б. Пузанова, який ставить питання про доцільність створення навчального предмета, в основу якого може бути покладено розроблений автором зміст правової освіти в старших VIII – IX класах допоміжної школи, адже одним із завдань нашого дослідження є розробка педагогічного забезпечення формування правосвідомості для учнів з порушеннями слуху старших класів.

Дослідження питань правового навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами було здійснено С. Фалько (2003). Вона зазначає, що для учнів старших класів шкіл для дітей з тяжкими мовленнєвими вадами характерним є несформованість правосвідомості, незнання законів і спрощений погляд на правові категорії, низька правова обізнаність. С. Фалько наголошує на тому, що завдання правового виховання можуть бути повністю реалізовані тільки у контексті загального розвитку школяра у ході навчально-виховного процесу, пропонуючи для цього правові тексти з урахуванням вікових закономірностей розвитку підлітків.

У контексті дослідження процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, нас цікавило висвітлення у психолого-педагогічній літературі процесу правового виховання у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах для цієї категорії дітей.

Як свідчить наше дослідження та практика роботи, процес виховання учнів з порушеннями слуху має певні особливості, що визначаються значенням повноцінного функціонування слухового аналізатора для формування соціальних навичок учнів. За словами Л. Виготського, глухонімота порушує соціальні зв'язки особистості. Проблеми соціалізації осіб з порушеннями слуху пов'язані із фіксацією на власному дефекті, тому у освітньому процесі необхідно враховувати своєрідність формування інтересів старшокласників з порушеннями слуху, особливості соціального типу їх розвитку, соціалізації, входження в культуру мікросоціуму, самовизначення у ній (П. Крисанов, В. Паленний, І. Колесник, В. Засенко).

У старшокласників з порушеннями слуху відзначається завищена самооцінка, хоча професійна самооцінка знижена –

більшість випускників з порушеннями слуху не мають уявлення про майбутню професію, не знають, які документи необхідні при оформленні на роботу (Н. Ярошевич, 2002). У процесі вивчення соціальних вимог школярів із порушеннями слуху, було виявлено труднощі у виборі ними подальшого життєвого шляху (В. Засенко, І. Колесник).

Значний внесок у вивчення проблеми особливостей виховання особистості глухого школяра здійснено І. Колесником. Воно має особливе значення для нашого дослідження, адже у роботі «Соціалізація особистості глухого школяра» (1994) представлено соціалізацію глухих школярів як педагогічну проблему, розкрито її сутність завдання і функції; запропоновано орієнтовну програму вивчення особистості глухого школяра, методіку дослідження соціальної вихованості та визначення її рівнів за трьома категоріями: практично-результативній, мотиваційній і інтелектуальній в порівнянні з нормою [110]. Дослідження вченого підтвердили, що соціальна адаптація (адаптивна діяльність) містить у собі сукупність видів діяльності, що відбуваються одночасно. «З однієї сторони — це зумовлено орієнтовними потребами пізнання змін в предметній діяльності, встановлення для цього необхідних емоційних контактів і відношень і оцінка на цій основі особистого і суспільного значення змін, які сталися. З іншої — здійснювана в єдності з оцінюваною діяльністю та на її основі корекція поведінки особистості і її предметної діяльності по перетворенню навколишнього середовища» [110, с.18].

Пластичність мозку і нервової системи у глухих сприяє розвитку компенсаторних процесів, які «проявляються у двох відношеннях: по-перше, в утворенні нових засобів зв'язку (наприклад, у виникненні зорового сприйняття звукової мови замість слухового) і, по-друге, в усуненні негативного впливу глухонімоти на розвиток дитини» [110, с.29]. Важливим для нашого дослідження є акцентування автора на врахуванні вікових особливостей глухих старшокласників у виховній роботі, дослідження стану їх соціальної вихованості, визначення комплексного підходу до соціального виховання і спеціального навчання, як основного шляху соціалізації глухих школярів.

Правове виховання учнів з порушеннями слуху має певні особливості. Неповноцінне функціонування слухового аналізатора порушує контакти з оточуючими і, у зв'язку із цим, обмежує можливості осіб з порушеннями слуху помічати та усвідомлювати різноманітність стосунків, що існують у умовах суспільства.

Учні з порушеннями слуху за законом мають ті ж права і обов'язки, що і чуучі, але їхні знання, уявлення, поняття часто бувають несформованими, а життєвий досвід іноді не дозволяє

орієнтуватись у вирі подій. Проте гуманність та обов'язок суспільства полягають у тому, щоб виховати дітей з порушеннями слуху повноцінними громадянами своєї держави, які готові до адекватного сприйняття вимог та програмування своєї поведінки у встановлених межах.

Практика показує, що діти з порушеннями слуху до вступу в навчальний заклад (дитячий садок, школу) уже мають певні елементарні правові уявлення, засвоєні у сім'ї. Проте багато правових понять, пов'язаних із загальною організованістю, культурою поведінки, вмінням жити і працювати у колективі, сформовані недостатньо. Тому завдання сурдопедагога полягає в тому, щоб виявити обсяг правових уявлень кожної дитини і проводити послідовну роботу по збільшенню цього обсягу. Важливе значення для цілеспрямованої роботи з дітьми з метою успішного формування їх поглядів, уявлень, понять та смаків в умовах спеціального загальноосвітнього навчального закладу має організована позаурочна діяльність. Як свідчать наші спостереження, не зважаючи на те, що у дітей з порушеннями слуху частково обмежений контакт з оточуючим світом, з соціальним середовищем, для них, зазвичай, характерною є адекватна поведінка, вони ширі і безпосередні, працелюбні і вдячні за доброту, мають значні потенційні можливості для розумового та морального розвитку.

У той же час для дітей з порушеннями слуху часто проблемою є правильна оцінка власної поведінки та поведінки товаришів. Перехід від загальної оцінки соціально значущих рис особистості до більш специфічних здійснюється у них на 2-3 роки пізніше, ніж у чуючих [149].

У процесі накопичення у школярів з порушеннями слуху морального досвіду, відбувається глибше усвідомлення ними сутності та характеру стосунків, які виникають у житті. Усвідомлення школярами стосунків між собою та їх реконструкція на основі засвоєних моральних понять, усвідомлення правових норм суспільства та необхідності їх дотримання є важливими умовами правового виховання. Поступово у школярів формується почуття обов'язку та громадянської відповідальності як вищого прояву єдності переконань та діяльності, як результат морального та правового досвіду і передумов до його подальшого збагачення.

Школа — складний і великий колектив, у якому відбувається формування особистості учня. Аналізуючи практику навчання та виховання у спеціальних школах для дітей з порушеннями слуху, деякі науковці пропонують проводити роботу з формування правових знань та правової свідомості вихованців даної категорії навчальних закладів в декілька етапів.

На першому етапі (молодший шкільний вік) у дітей формуються уявлення про закони нашої країни, правила праці, побуту, поведінки в школі, вдома, на вулиці.

Другий етап (середній вік) спрямований на вивчення правових понять; закріплення соціального ставлення до виконання правил і законів; формування особистісної відповідальності за вчинки. На цьому етапі здійснюється всебічна підготовка підлітка до засвоєння тих соціальних позицій, які є закономірними і нормальними у його віці, а також до позицій дорослого відповідального громадянина. Таким чином створюються передумови для необхідного виконання адресованих особистості вимог суспільства і держави, для її активної суспільно-корисної діяльності.

На третьому етапі (старший шкільний вік) у школярів розвивається позитивне ставлення до закону, до виконання його вимог. На цьому етапі здійснюється діяльність з формування у школярів з порушеннями слуху умінь та навичок застосування правових знань у власній практиці, поведінці, спілкуванні, формування правосвідомості [140, с.256-257].

В галузі правового виховання дітей з порушеннями слуху школа покликана вирішувати наступні завдання:

- роз'яснення законів, норм моралі, правил поведінки в школі, вдома, в громадських місцях;
- пояснення ролі організацій та осіб, які забезпечують порядок;
- формування правосвідомості; закріплення свідомого ставлення до виконання правил і законів; виховання почуття відповідальності за свої дії;
- набуття деяких навичок правоохоронної та природоохоронної діяльності [140, с.256].

Зміст правової освіти для учнів з порушеннями слуху в цілому відповідає програмі загальноосвітньої школи. У базових навчальних планах освіти галузь «Суспільствознавство» представлена навчальними предметами «Історія», «Правознавство (практичний курс)».

У 5-10 класах вивчається «Історія України», у 6-10 — «Всесвітня історія». Головними чинниками у вивченні історії, які відповідають завданням формування правосвідомості учнів є погляд на людину як на суб'єкта і творця історичного процесу. Методологія відбору змісту програмного матеріалу базується на системі таких загальнолюдських і громадянських цінностей українського суспільства, як гуманізм, Батьківщина, самовизначення, права і свободи людини, держава, громадянин, людина, сім'я тощо. Зміст навчального матеріалу передбачає виконання складного завдання — творення особистості сучасного старшокласника, а фор-

мування правосвідомості є однією із складових цього процесу. Як приклад можна навести тему 2 з курсу «Історія України» для 10-го класу «Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.», опанування якої передбачає вивчення питань сільського господарства і аграрних відносин в українських землях; початку промислової революції; формування фабрично-заводської промисловості; створення інфраструктури, розвитку внутрішньої торгівлі; місця України в зовнішній торгівлі Російської імперії. Вивчаються також наступні питання: повсякденне життя українців у селі та місті; соціально-економічне становище українського населення під владою Австрійської та Російської імперій і соціальні рухи; форми і характер протесту козаків, селян та військових поселенців; утворення Кирило-Мефодіївського братства; місце Т. Шевченка в українському національному відродженні; національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під час революції 1848-1849 рр. в Австрійській імперії; зв'язки діячів українського руху з лідерами чеського і південнослов'янського відродження.

Зміст вітчизняної і всесвітньої історії інтегрує соціальну, економічну, політичну і духовну історію та висвітлює тісний взаємозв'язок усіх сфер людського буття. В межах даного підходу особлива увага приділяється питанням духовності, повсякденного життя, психології суспільства, взаємовідносинам, взаємовпливу та діалогу культур різних народів. Це дозволяє разом із формуванням конкретних знань та загальноісторичних уявлень учнів створювати умови для розвитку їхніх моральних та естетичних цінностей. Для прикладу наведемо тему 3 з цього ж курсу: «Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.», вивчаючи яку, учні опановують знання про особливості розвитку культури; капіталізацію і її вплив на культуру, освіту; відкриття вищих і середніх навчальних закладів; науку; видатних вчених; нову українську літературу і театр як відображення тенденцій суспільного розвитку, діяльність Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, П. Куліша. Діти знайомляться з музикою, образотворчим мистецтвом і архітектурою в пошуках українського мистецького стилю; традиційно-побутовою культурою у селі та місті; антагонізмом міста і села, релігійним життям; долею української жінки.

Значна увага надається регіональній та місцевій історії (історії краю), що дає можливість виховувати патріотичні та державницькі почуття та якості школярів, посилює інтерес до історичної інформації. В темах «Історія краю» передбачений насамперед розгляд історичного матеріалу місцевості, де розташована школа:

міста, селища, села, району. Наприклад, тема 4: «Наш край наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.» містить наступні складові: особливості адміністративно-територіального устрою та регіональний поділ краю; етнічний та соціальний склад населення; господарське життя: стан сільського господарства, промисловості та торгівлі; соціальне становище та соціальні рухи; повсякденне життя мешканців краю; духовне життя: вірування, звичаї, традиції, побут; вплив національного відродження на свідомість місцевого населення; особливості розвитку культури.

Зміст відповідних тем передбачає як вивчення конкретних подій, явищ, історичних постатей краю, так і порівняння їх із подіями та явищами, що відбувались на території країни в цілому. Такі теми потребують широкого залучення учнів до самостійної пізнавальної діяльності, зокрема з елементами досліджень, що викликає значні труднощі у школярів з порушеннями слуху.

У пояснювальній записці зазначено, що сьогодні учні все частіше виявляють свою компетентність не тільки під час опитування або закріплення засвоєного, а безпосередньо у процесі аналітичної роботи над новим матеріалом, що вимагає широкого впровадження у шкільну практику різних моделей активного навчання від проблемного викладу навчального матеріалу вчителем і розв'язання проблемних завдань, до самостійної пошуково-дослідницької роботи учнів. Критерієм оцінки навчальної діяльності учнів є сьогодні не стільки обсяг матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, активно використовувати його в нестандартній (позанавчальній) ситуації, вміння самостійно здобувати знання, вести пошуково-дослідницьку роботу. У зв'язку з цим зростає значення самостійної роботи учнів як на уроках, так і в процесі виконання домашнього завдання. Проте, як свідчить практика роботи та наше дослідження, для учнів з порушеннями слуху іноді процес засвоєння певного обсягу знань є досить складним, тому про «активну пошуково-дослідницьку роботу», на нашу думку, говорити не доречно.

Основними компонентами програми з історії України для спеціальних загальноосвітніх шкіл для дітей з порушеннями слуху є: зміст історичного навчального матеріалу, перелік державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, на який учитель орієнтується під час вивчення конкретних тем окремих курсів.

До кожної теми надано орієнтовний узагальнений перелік інформаційних питань змісту, які обов'язково мають бути відображені у підручниках або інших посібниках, що повідомляють учням зміст навчального історичного матеріалу. Вони засвоюються учнями у вигляді знань історичних фактів і понять різного ступеня узагальненості та складності.

Пропоновані інформаційні питання є мінімумом знань, які підлягають обов'язковому засвоєнню учнями на різних рівнях навчальних досягнень у відповідності до індивідуального розвитку пізнавальних можливостей того чи іншого учня. Повне опрацювання знань у певній системі, їх усвідомлення і застосування забезпечуються у програмі не тільки запам'ятовуванням, а й опрацюванням їх за завданнями, що передбачені наступним компонентом програми «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів».

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів представлені у програмі у вигляді переліку умінь і навичок, яких мають набути учні під час вивчення тієї чи іншої теми.

Підходи до підвищення загальноосвітнього рівня підготовки учнів та тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів пов'язані з поступовим ускладненням та поглибленням основних історико-предметних (хронологічних, просторових, інформаційних, мовленнєвих, логічних та аксіологічних) умінь, навичок учнів різних класів у відповідності до їх вікових та пізнавальних можливостей [145].

Систематичне та послідовне формування перелічених знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій забезпечує розвиток в учнів відповідних загальнопредметних компетентностей з історії, які є основою для набуття учнями ключових компетентностей.

Матеріал всесвітньої історії також пов'язаний із вихованням національної самосвідомості та знань про становлення Української держави. Наприклад, Тема 2: Європа в добу революцій 1848-1849 рр. Суспільно-політичні течії і рухи. Повстання декабристів у Росії. О. Герцен, Слов'янофіли і західники. Матеріал підручника містить, зокрема, дані про виникнення в Україні Кирило-Мефодіївського товариства, про його членів — Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака, про їх діяльність, метою якої було проголошення незалежності України.

Зміст підручника з історії України містить параграфи, схеми та ілюстрації. До кожної теми уроку (параграфу) пропонується перелік документів і контрольних запитань, подаються важливі дати і короткий словник термінів. Зміст багатьох термінів розкривається також у тексті (у дужках).

Проте, як свідчить практика роботи спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху та наші спостереження, при самотньому ознайомленні із змістом підручника діти або читають механічно, або постійно перепитують вчителя значення більшості слів, адже дітям незрозумілий зміст прочитаного. Не розуміючи змісту тексту, учні втрачають інтерес до читання підручника, починають відволікатись самі та відволікають інших, порушують поведінку та динаміку проведення уроку. Вчителі всесвітньої іс-

торії у 9 та 10 класах використовують підручники для загальноосвітньої школи, оскільки адаптованих підручників з історії для дітей з порушеннями слуху немає.

Цілеспрямована системна правова освіта у спеціальній загальноосвітній школі для дітей з порушеннями слуху розпочинається у 9 класі і продовжується у 10 класі у процесі вивчення навчального предмета «Правознавство (практичний курс)». У ньому систематизуються початкові відомості про державу і право з використанням конкретних прикладів, з опорою на уже існуючі моральні уявлення. З огляду на важливість даного навчального предмета для формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, нами були проаналізовані навчальна програма і підручник з правознавства.

У пояснювальній записці до програми даного курсу зазначається, що у сучасних умовах українського суспільства правова освіта є одним з найважливіших чинників розвитку особистості, становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави, умовою формування правосвідомості громадянина. Вона спрямована на отримання знань, навичок, ставлень і ціннісних орієнтацій, необхідних людині для ефективного соціального функціонування, реалізації її життєвих цілей і завдань [145]. Також зазначається, що дана програма з правознавства для загальноосвітніх шкіл для дітей з порушеннями слуху розроблена на основі програм для загальноосвітніх шкіл та у відповідності до положень Державного стандарту базової і повної середньої освіти. Основні риси практичного курсу правознавства для учнів 9-10 класів спеціальних загальноосвітніх шкіл для дітей з порушеннями слуху полягають у тому, що він:

- виходить із змісту правознавства, передбаченого Державним стандартом освіти (галузь «Суспільствознавство») й наповнений переважно інформацією, орієнтованою на життєві потреби учнів 14-16 років, норми права, що стосуються неповнолітніх;

- побудований на принципі нерозривної єдності нових для учнів юридичних знань та соціального досвіду школярів, практичних дій щодо вирішення конкретних життєвих проблем, зокрема дітей-інвалідів з дитинства. Це дозволяє учням вийти за межі виключно урочної діяльності й включитися в активне громадське життя, використовуючи набуті знання;

- націлений на виховання учнів у дусі демократичних і національних цінностей, що визначають громадянську свідомість та правомірну поведінку особистості;

- містить профорієнтаційний компонент для забезпечення можливості свідомого вибору учнями правового профілю навчання в старшій школі.

Метою курсу є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів.

У пояснювальній записці визначаються завдання, реалізація яких забезпечить досягнення означеної мети, а саме:

1. Познайомити учнів з правом, його важливою роллю в житті суспільства, сприяти усвідомленню ними найбільш важливих понять і термінів юридичної науки.

2. Сприяти формуванню у дітей уявлень про фундаментальні цінності, такі як права та свободи людини і громадянина, демократія, активна громадянська позиція й інші, що складають основу демократичної правової держави і громадянського суспільства в Україні.

3. Виробити в учнів уміння: використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; оцінювати і регулювати свої взаємини з іншими; здійснювати вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на норми права, що стосуються неповнолітніх; опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів; застосовувати на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз, синтез, оцінку, рефлексію, уміння спілкуватись, дискутувати, розв'язувати проблеми; сформувати навички правомірної поведінки.

4. Прищепити дев'ятикласникам інтерес до права, заохотити їх до свідомого використання, застосування й дотримання правових норм [145].

В пояснювальній записці до цього курсу вказується, що вона адаптована до особливостей дітей з порушеннями слуху. Основою даної програми є програма «Правознавство (практичний курс)» для 9-х класів навчальних закладів з українською мовою навчання (автори Пометун О. І., Ремех Т. О. Київ, 2008) [144]. Позитивним моментом цієї програми для дітей з порушеннями слуху є збільшення терміну тривалості вивчення предмету (2 роки) та введення тем «Види прав інвалідів в Україні», «Як захищаються права і свободи інвалідів в Україні і світі», «Які середні навчальні заклади існують в Україні, в яких навчальних закладах можуть навчатися інваліди з вадами слуху».

Аналіз існуючої програми для та тематичних планів вчителів правознавства показав, що з 35 годин у 9 класі та 35 годин у 10 класі, відведених на вивчення правознавства, на ознайомлення з новим матеріалом відведено відповідно 30 годин (85,7%) і 32 години (91,4%), на повторення у 9 класі – 0 годин (0%), у 10 – 1 (2,8%) година, на тематичне оцінювання у 9 класі – 2 години (5,7%), у 10 класі – 2 години (5,7%), резервний час у 9 кла-

сі становить 3 години (8,57%), у 10 класі — 0 годин (0%). Уроки на корекцію, систематизацію та узагальнення знань тощо відсутні. Можна вважати, що правові знання на уроках носять переважно інформаційний характер.

Реалізація можливості інтеграції знань, умінь та навичок у змісті курсу «Правознавство (практичний курс)», підручник з якого призначений для учнів загальноосвітніх шкіл, викликає у учнів з порушеннями слуху значні труднощі. Як свідчать результати нашого дослідження та практика роботи, старшокласникам з порушеннями слуху досить складно розібратись у великому обсязі юридичних термінів, визначень, завдань. Учні часто просять пояснити значення слів, які використовуються в текстах підручника. Не розуміючи значення того, про що читають, школярі дуже швидко втрачають інтерес до заняття. Опанування підручника для загальноосвітньої школи є нелегким завданням для учнів з порушеннями слуху. Значний обсяг завдань, велика кількість складних юридичних термінів ускладнюють процес засвоєння необхідних знань, застосування яких у повсякденному житті для школярів з порушеннями слуху виявляється непосильним завданням. Усе це значно обмежує можливості формування правосвідомості учнів з порушеннями слуху.

У результаті аналізу методичного забезпечення навчального процесу у спеціальних загальноосвітніх закладах для дітей з порушеннями слуху, нами з'ясовано: у освітньому процесі переважає вербальний характер навчання; учителі використовують підручники, рекомендовані для загальноосвітньої школи, оскільки спеціальне навчально-методичне забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху відсутнє; для старшокласників з порушеннями слуху опанування навчального матеріалу за підручниками загальноосвітньої школи є досить складним завданням.

Вищезазначені аспекти актуалізують проблему ефективної організації правового виховання у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах для дітей з порушеннями слуху, складовою частиною якого є формування правосвідомості старшокласників у позаурочний час. Адже спеціальні загальноосвітні навчальні заклади для дітей з порушеннями слуху, здебільшого, є інтернатами. У випадках, коли діти живуть у віддалених від школи населених пунктах, перебування їх у школі триває декілька тижнів і більше. Тому на спеціальній загальноосвітній навчальній заклад покладаються виховні завдання набагато відповідальніші, аніж на загальноосвітній заклад освіти. Саме одним із завдань є формування високих моральних принципів в умовах навчальної та позакласної діяльності. Важливим завданням спеціального за-

гальноосвітнього навчального закладу для дітей з порушеннями слуху є формування знань про норми права та закони; про правопорушення як наслідок морально-психологічної зміни особистості, деформації її потреб та інтересів, життєвих орієнтацій та мотивів поведінки.

Як засвідчують наші спостереження, основними формами організації позаурочної роботи в молодших класах спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху є екскурсії, спеціальні ігри, драматизації. Елементи правознавчих знань учні отримують на уроках читання, ознайомлення з довідками. Школярі читають тексти, знайомляться з різноманітними вчинками дітей та дорослих, вчать оцінювати їх.

У середньому віці в учнів зміцнюються знання законів та формуються уміння використовувати їх в оцінці своїх вчинків та вчинків товаришів. Урізноманітнюються форми роботи: зустрічі з працівниками міліції, подальше обговорення спільно переглянутих фільмів, проведення тематичних вечорів.

Для старшокласників характерним є порівняно вищий рівень самосвідомості. Якщо у молодшому та підлітковому віці регулятором поведінки дітей є моральні уявлення, то у юнацькому віці посилюється роль правових знань.

Ефективним засобом правового виховання учнів є використання таких форм роботи як диспути, юридичні вечори, вікторини, конкурси, підготовка учнівських робіт. У школах організуються зустрічі учнів з представниками різних юридичних професій — працівниками міліції та прокуратури, суддями, адвокатами, юрисконсультами, нотаріусами, а також депутатами представницьких органів різних рівнів.

Така робота сприяє виконанню одного з найважливіших завдань правового виховання — підготовці учнів до життя, набуттю ними навичок правомірної поведінки, пошуку шляхів вирішення життєвих ситуацій відповідно до норм права, виховання потреби співвідносити свою поведінку з вимогами законів Української держави.

Специфіка розвитку дітей з порушеннями слуху обумовлена наявністю часткового пошкодження слухового аналізатора, що суттєво ускладнює забезпечення відповідного розвитку особистості, підвищує вірогідність відхилень у поведінці, зниження соціальної активності, що виявляється в реальних діях і вчинках. Особливості психофізичного та мовленнєвого розвитку дітей з порушеннями слуху ускладнюють процес формування у них правових та моральних уявлень, відповідних моральних якостей, призводять до некритичного ставлення до власної поведінки, порушень елементарних принципів моралі та права, що своєрідно

впливають на процес становлення дитини як особистості, характер формування її суспільних зв'язків.

Водночас суспільство, враховуючи специфіку розвитку таких дітей, не може не вимагати у цієї категорії дітей дотримання норм моралі та права. Тому система спеціальної освіти, здійснюючи корекційно-розвивальні та компенсаторно-реабілітаційні заходи, має орієнтуватися на вимоги суспільства до своїх громадян і забезпечувати формування особистості школяра — людини, яка знає свої права та обов'язки, поважає і дотримується норм, традицій співвітчизників — людини з певним типом соціально зумовленої поведінки, особи із сформованою правосвідомістю.

Аналізуючи діяльність сучасної спеціальної школи для дітей з порушеннями слуху, можна зазначити, що педагоги, надаючи особливого значення розвитку мовлення школярів, їх пізнавальної діяльності, часто залишають поза увагою питання буття та облаштування життя людей з порушеннями слуху. В результаті у старшокласників з порушеннями слуху іноді спостерігається неадекватна самооцінка, некритичне бачення своїх соціальних перспектив, невміння знаходити правильний вихід із різних, в тому числі, й складних життєвих ситуацій, що обумовлено не лише рівнем загальноосвітньої підготовки учнів, а й рівнем їх правосвідомості.

Порушення слуху, недостатній рівень розвитку мовлення, обмежений контакт з оточуючими заважають усвідомленню учнями з порушеннями слуху різноманітності відносин у суспільстві, ускладнюють процес орієнтування у вирі подій, обумовлюють труднощі оволодіння правовими знаннями.

Результати дослідження та практика роботи спеціальних навчальних закладів свідчать про те, що існують два основних напрями формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху. Перший — стихійний, тобто формування правосвідомості здійснюється під впливом правової дійсності (макросередовища), часто суперечливої; досвіду участі у правових відносинах у якості суб'єкта, під впливом сім'ї, групи однолітків (мікросередовища), у якому знаходиться старшокласник. У такому випадку можливе формування дефектної правосвідомості, яка односторонньо та викривлено відображає правову дійсність. Другий напрям — це спеціально організована правова освіта, спрямована на усвідомлення учнями соціальної цінності права, усвідомлення змісту діючих законів та їх особистої значущості.

Підводячи підсумок вивчення цього аспекту означеної проблеми, можна стверджувати, що до найбільш суттєвих і фундаментальних характеристик людини відноситься свідомість. Її важливість пов'язана з такими ознаками, які зумовлюють провідні сфери людського буття — пізнання, переживання, активні стосунки

з оточуючим і відбиваються у певних психологічних особливостях людини, а саме: здатність до акумуляції знань та здійснення самопізнання, забезпечення цілеспрямованої діяльності та певне ставлення особистості до когось або чогось.

Як свідчить аналіз літературних джерел, правосвідомість є однією з видових суспільної свідомості особистості (поряд з політичною, екологічною, економічною та іншими видами). Тому всі вищезазначені характеристики свідомості мають безпосереднє відношення і до феномена «правосвідомість». Як якість особистості, правосвідомість залежить від функціонуючого в суспільстві права і водночас впливає на процес правотворчості в ньому. Отже, правосвідомість пронизує основні сфери особистості — когнітивну, емоційно-вольову, діяльнісно-поведінкову.

Аналіз результатів дослідження стану розробленості проблеми у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі засвідчив, що формування правосвідомості підростаючого покоління відбувається у процесі правової освіти, важливе значення у якій належить правовому вихованню. Процес викладання суспільствознавчих дисциплін у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах для дітей з порушеннями слуху, з одного боку, і процес оволодіння знаннями із цих предметів учнями, з іншого, мають певну особливість. Порушення діяльності слухового аналізатора, недостатня мовленнєва компетенція школярів з порушеннями слуху, своєрідність їх словесно-логічного мислення, пізнавальної діяльності, недостатність отримуваної інформації, загальних знань, життєвого досвіду ускладнюють можливість вивчення суспільствознавчих дисциплін на такому рівні, на якому засвоюють їх учні загальноосвітніх шкіл. Водночас, знання, які засвоюють школярі з порушеннями слуху, часто мають лише інформативний характер, тому учням важко застосувати набуті знання у практичних ситуаціях, у повсякденному житті.

Можна зазначити, що спланована та послідовна робота з правового виховання школярів з порушеннями слуху у позаурочний час, надання їм своєчасної допомоги, організація сприятливого клімату в дитячому колективі, створення умов для емоційних контактів, для творчого самовираження кожного, — створюють можливість формування високого рівня сформованості правосвідомості, є досить ефективними засобом профілактики правопорушень серед учнів з порушеннями слуху та сприяють адаптації випускників до життя у суспільстві. Разом з тим, необхідно зазначити, що правове виховання учнів з порушеннями слуху має певні особливості, які відрізняють його від правового виховання у загальноосвітніх школах. І хоча у науковій літературі розглянуто сутність, мету, завдання правового виховання, його

оптимальні методи та форми роботи, проте усі вищезазначені моменти стосуються загальноосвітніх навчальних закладів.

Використання навчальних посібників, створених для загальноосвітньої школи, значно ускладнює процес навчання учнів з порушеннями слуху. Водночас, спеціальні загальноосвітні навчальні заклади для дітей з порушеннями слуху не мають необхідного навчально-методичного супроводу процесу формування правосвідомості, розрахованого на дану категорію учнів. До того ж, правова освіта старшокласників з порушеннями слуху здійснюється без достатнього урахування особливостей їх мовлення, мислення із використанням методів, характерних для загальноосвітньої школи.

Разом з тим, вивчення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, усіх взаємопов'язаних його складових, розробка відповідного педагогічного забезпечення з використанням, передусім, можливостей позаурочної виховної роботи для дітей з порушеннями слуху ще не були предметом досліджень корекційної педагогіки.

Висновки до першого розділу

1. Результати теоретичного аналізу літературних джерел засвідчили, що формування правосвідомості особистості є актуальною соціальною, юридичною, психологічною та педагогічною проблемою. Правосвідомість є складним явищем за своєю внутрішньою структурою та багатством соціальних зв'язків, яке розглядається у широкому та вузькому значеннях: як правосвідомість суспільства та правосвідомість особистості. Це два взаємозалежних та взаємообумовлених компоненти єдиної системи. Правосвідомість суспільства є умовою забезпечення свободи і безпеки особистості, прав людини, гарантом її правової захищеності та громадянської активності та відображає ступінь та характер розвитку суспільства, що забезпечує соціалізацію та правомірну діяльність особистості, а також є фактором її прогресу. Правосвідомість особистості — це форма відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні і вольові процеси і стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і які направлені на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин.

2. Визначено, що зміни у соціально-економічній, політичній галузях потребують нових підходів до адресатів правових норм, в тому числі і до старшокласників з порушеннями слуху. Тому одним із найважливіших педагогічних завдань спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху є формування у даної категорії учнів правосвідомості.

3. Виявлено, що правосвідомість старшокласників формується засобами системного правового навчання та виховання. Формування правосвідомості особистості являє собою цілеспрямовану діяльність держави, громадських організацій, соціальних інститутів з передачі правових знань, систематичний вплив на свідомість і поведінку особистості з метою формування установок, поглядів, орієнтацій, які є гарантом виконання та поваги до правових норм.

Виокремлено два напрями формування правосвідомості. Перший — стихійний, тобто формування правосвідомості здійснюється під впливом правової дійсності (макросередовища), сім'ї, групи однолітків (мікросередовища), у якому перебуває учень, а також досвіду участі у правових відносинах у якості суб'єкта. Другий — це спеціальним чином організоване правове навчання та виховання.

4. З'ясовано, що старший шкільний вік є оптимальним часом для становлення та ефективного розвитку правосвідомості учнів з порушеннями слуху, адже саме у цьому віці формується здатність обирати правильну лінію поведінки за різних обставин, формуються морально-правові уявлення, переконання, ціннісні орієнтації особистості.

5. Виявлено, що провідну роль у формуванні правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху відіграє спеціальний загальноосвітній навчальний заклад, що є середовищем, у якому здійснюється підготовка старшокласників з порушеннями слуху до майбутнього дорослого життя, надається допомога їх успішній самореалізації та адаптації у суспільстві. Правова освіта має надавати учням з порушеннями слуху можливість набуття правових знань, необхідних для виконання діяльності, притаманної громадянину, використання набутих знань у практичних життєвих ситуаціях, усвідомлення особистих та соціальних можливостей, своєї соціальної належності, соціальних ролей, формування самооцінки і саморегуляції, сприяти розвитку та збагаченню мовлення, в цілому процесу соціалізації.

У той же час правова освіта старшокласників з порушеннями слуху здійснюється без достатнього урахування особливостей їх навчання та виховання, із використанням методів навчан-

ня, характерних для загальноосвітньої школи, оскільки спеціальне навчально-методичне забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху відсутнє. В організації правовиховної роботи продовжує спостерігатись формалізм і занорматизованість, що знецінює глибинний гуманний виховний зміст права, не створює умови для сприйняття правових норм, виховання правових переконань — внутрішньої системи регуляції поведінки, розвитку духовності особистості.

6. Виявлено, що правове виховання учнів з порушеннями слуху має певні особливості, які відрізняють його від правового виховання у загальноосвітніх школах. І хоча у науковій літературі розглянуто сутність, мету, завдання правового виховання, його оптимальні методи та форми роботи, усі вищезазначені моменти стосуються загальноосвітніх навчальних закладів. Вивчення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, усіх взаємопов'язаних його складових, відповідне педагогічне забезпечення із використанням, передусім, можливостей позаурочної виховної роботи у спеціальному навчальному закладі для дітей з порушеннями слуху, ще не було спеціальним предметом досліджень у корекційній педагогіці.

Таким чином, аналіз літературних джерел дав підстави для висновку про те, що в теорії корекційної педагогіки недостатня увага надається проблемі формування правосвідомості школярів з порушеннями слуху. Більшість досліджень розглядають лише загальні питання правового виховання. Відтак цю проблему можна розглядати як недостатньо вивчену, як таку, що потребує детального дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

2.1. Обґрунтування методики вивчення стану сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху

Метою констатувального експерименту було виявлення рівнів сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху.

На етапі констатувального експерименту нами вирішувалися такі завдання:

1. Визначити та охарактеризувати структурні компоненти та показники сформованості правосвідомості.

2. Обґрунтувати методику вивчення стану сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху.

3. Проаналізувати систему навчально-виховної діяльності спеціальної школи для дітей з порушеннями слуху з формування правосвідомості учнів:

а) визначити найбільш суттєві проблеми та труднощі, з якими стикаються педагоги при організації навчально-виховної роботи з формування правосвідомості учнів;

б) проаналізувати спрямованість позаурочної роботи спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху на формування правосвідомості вихованців.

4. Визначити загальний рівень сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху шляхом дослідження рівня сформованості кожного компонента правосвідомості.

Об'єктивними факторами, що впливають на процес формування правосвідомості учнів з порушеннями слуху є соціальне середовище, засоби масової інформації, уроки, спеціальні виховні заняття. Суб'єктами даного процесу є батьки, однолітки, друзі, вчителі та вихователі. Проте, провідна роль у формуванні правових знань та умінь, як основи правосвідомості, належить навчаль-

ним заняттям, серед яких найбільший потенціал має навчальний курс «Правознавство (практичний курс)», що вивчається у спеціальних загальноосвітніх школах для дітей з порушеннями слуху I-II ступеня у 9 та 10 класах.

На етапі констатувального дослідження ми намагались визначити, наскільки процес формування правових знань є цілеспрямованим, системним, а відтак і ефективним. Ми врахували, що своєрідність розвитку учнів даної категорії визначає і специфіку організації їх навчальної діяльності у різних формах прояву. Ми також виходили із того, що дана категорія дітей має обмежений соціальний досвід, а також специфічне соціальне оточення.

Різноманітність фіксованих факторів потребувала застосування різноманітних методів дослідження, а саме:

- вивчення шкільної документації (річних планів роботи шкіл, графіків внутрішнього шкільного контролю, протоколів засідань педагогічних рад, протоколів засідань методичних об'єднань вчителів гуманітарного циклу та вихователів, розкладу позаурочної зайнятості учнів);

- спостереження за роботою вихователів з метою вивчення досвіду організації самопідготовки з правознавства (форми організації закріплення знань, отриманих учнями на уроці, види допомоги учням);

- аналіз навчальних та навчально-виховних планів вчителів історії та права, вихователів. Зокрема, нас цікавило, чи існує тематичний зв'язок між планами учителів та вихователів, як часто плануються класними керівниками та вихователями екскурсії, бесіди, зустрічі з представниками правоохоронних органів, ділові ігри, що безпосередньо пов'язані з формуванням правосвідомості учнів; чи планується індивідуальна робота з окремими учнями;

- анкетування, тестування, творчі завдання, опитування учнів стосовно мети та предмета дослідження;

- відвідування навчальних та виховних занять педагогів;

- бесіди з педагогами, учнями з метою визначення особливостей їх правосвідомості;

- бесіди та анкетування батьків з метою виявлення рівня їх правової компетентності та оцінювання ефективності правового виховання їхніх дітей;

- аналіз та статистична обробка результатів експерименту.

Ми припускали, що учні старших класів з порушеннями слуху вже мають певний запас правових знань, адже в процесі вивчення гуманітарних дисциплін вони знайомилися з різними морально-правовими нормами, що діють у суспільстві. Враховуючи ці дані, а також обмежений (порівняно з учнями загальноосвітньої школи) соціальний досвід дітей вищезазначеної

категорії, можна вважати період навчання учнів у молодших та середніх класах як пропедевтичний.

При визначенні критеріїв правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, ми виходили з позиції теоретичних основ процесу формування правосвідомості особистості, зокрема сутності правосвідомості, її структурної організації та основних характеристик процесу формування правосвідомості. Нами було виділено ознаки, які найбільшою мірою визначають наявність необхідних знань та здатність школяра їх трансформувати на рівень конкретної навчально-виховної діяльності. Тому, окрім наявності необхідних правових знань, ми намагались визначити рівень їх усвідомленості та вміння застосовувати їх на практиці, у повсякденному житті.

Аналіз психолого-педагогічної літератури (І. Романова, Я. Кічук, Н. Ткачова, М. Фіцула та ін.) дав можливість визначити наступні складові правосвідомості:

1. Правові знання — підґрунтя, на якому формується правова свідомість. Вони дають можливість учням співвідносити свої вчинки і поведінку своїх товаришів не лише із загальновідомими моральними нормами, а й з вимогами законів, коригувати свою поведінку, змінювати її у правильному напрямі.

2. Правові переконання — усвідомлення учнем істинності світоглядних, моральних та правових понять та його особиста готовність діяти відповідно до цих правил та понять.

3. Правомірна поведінка — вміння застосувати набуті правові знання, уміння та навички на практиці, у повсякденному житті. Кінцевою метою залучення учнів до практичної діяльності є закріплення у поведінці вихованців дотримання правових принципів, які мають стати нормою життя, потребою в поведінці.

При визначенні рівнів сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху з урахуванням підходів дослідників (Т. Радько, І. Колесника, В. Копейчикова, Л. Корнієнко, В. Котюка, Г. Маркової, В. Сапуна) ми передбачали аналізувати рівні сформованості наступних компонентів:

- 1) когнітивного;
- 2) емоційно-мотиваційного;
- 3) діяльнісно-поведінкового.

При цьому з урахуванням підходів вітчизняних вчених (О. Хохліна) основними параметрами когнітивного компонента ми вважали повноту, адекватність, усвідомленість знань; емоційно-мотиваційного компонента — характер ставлення до норм права, до суспільства, держави, людства, його стійкість та дієвість; діяльнісно-поведінкового — повноту і стійкість застосування правових знань у поведінці.

Когнітивний компонент визначає свідоме засвоєння учнями правових знань і сформованість відповідних понять; вміння бачити своє місце у суспільстві та світі; визначати свої права, обов'язки; здійснювати узагальнення та власні висновки.

Емоційно-мотиваційний компонент виявляє усвідомлення власного ставлення до правових норм, суспільства, держави, людства, до подій і явищ, які відбуваються у державі та у світі в цілому; громадянську позицію, соціальну компетентність, мотиви, переконання, ціннісні орієнтації.

Діяльнісно-поведінковий компонент визначає готовність до реалізації власних правових знань та переконань у практичній діяльності, соціальну позицію та життєву активність, уміння адекватно поводитися у різних ситуаціях.

При визначенні сформованості **когнітивного компоненту** нами були визначені такі рівні:

1. Високий. Учень володіє глибокими та системними правовими знаннями, наводить приклади правових ситуацій, аналізує їх. Володіє знаннями законів і нормативно-правових актів, аналізує правові ситуації щодо правопорушень, вміє робити висновки та узагальнення; відстоювати свої права; вирішувати правові задачі; оцінювати власні дії та дії інших відповідно діючого законодавства, вирішує за допомогою вчителя тестові завдання вищого рівня; самостійно складає таблиці, структурно-логічні схеми з правових питань, аналізує правові ситуації, дає відгук (рецензію) на відповідь іншого учня.

Учень розуміє зміст правової діяльності рідної держави, характеризує Конституцію України як основний закон держави, розтлумачує зміст її положень, має активну громадянську позицію, демонструє вміння і постійне прагнення передавати свої знання іншим, бере активну участь у суспільній діяльності у ролі організаторів. Відзначається володінням та розумінням моральних та правових категорій. Поєднує особисті інтереси із суспільними. Володіє стійкою системою цінностей.

2. Середній. У школяра недостатньо розвинуте самоусвідомлення себе та свого місця у суспільній діяльності людей. Коло засвоєних понять є обмеженим, учень недостатньо повно і адекватно розуміє і розкриває сутність правової категорії. Володіє деякими знаннями в галузі права, але не впевнений у їх правильності та необхідності. Правильне визначення заучується і механічно відтворюється, наявні труднощі в його застосуванні на практиці. Бере участь у шефських справах. Володіючи значним запасом правових знань, не завжди дотримується правових норм, особливо у тих випадках, коли вони суперечать його особистим інтересам.

3. Низький. Вікова потреба у самопізнанні, самовдосконаленні практично не усвідомлюється. Як наслідок — неадекватна самооцінка та сприймання зовнішніх факторів, які впливають на особистість. Не співвідносить власне «Я» з будь-якими нормами поведінки. Цінність цих норм визначається для нього тим, наскільки вони здатні сприяти його популярності серед однокласників. Учень не розуміє значення більшості правових понять, виокремлює несуттєві складові, впізнає правильне визначення із поданих варіантів. Правові знання в учня сформовані на рівні механічного запам'ятовування. Учень усно в загальних рисах відтворює один-два юридичні терміни окремої теми, на рівні «так — ні» усно відтворює кілька термінів, вибирає правильний варіант відповіді із двох запропонованих, одним простим реченням передає зміст частини теми, знаходить відповідь на закрите запитання у тексті підручника.

Рівні сформованості **емоційно-мотиваційного компоненту** визначаємо як:

1. Високий: активне позитивно-стійке ставлення учня до норми права, що характеризується повним її прийняттям, зацікавленістю її суттю, позитивними реакціями на неї. Соціальна цінність права усвідомлюється на рівні переконань. В учня розвинена особистісна рефлексія та емпатія, здатність до духовно-емоційної допомоги тим, хто її потребує. Толерантний, великодушний у стосунках зі старшими, однолітками, молодшими. Адекватно поводить ся серед людей, контролює вияв емоцій. Вміє стримувати агресію, розуміє причини і наслідки правових ситуацій.

2. Середній: позитивне, але недостатньо стійке ставлення до норми права; відсутність зацікавленості її суттю; неповне її прийняття. Потреби особистості, цілі і засоби їх реалізації співпадають з правовими приписами. Доручення виконує під контролем педагога. З повагою ставиться до однокласників, у скрутних ситуаціях допомагає. Не може адекватно сприйняти емоційний стан інших, може їх образити. Недостатньо розвинена особиста рефлексія та емпатія, сфери прояву милосердя та великодушності обмежуються матеріальною допомогою. Терпимість і великодушність проявляє лише щодо близьких і друзів.

3. Низький: формальне ставлення до правової норми; виконання правил поведінки і вимог за умови постійного контролю з боку педагога. Поважає і дотримується закону через побоювання санкцій і покарань. Уникає участі у громадському житті класу, школи. Байдушний до переживань однокласників, нетерпимий до думок і переконань інших. Без поваги ставиться до товаришів, може принизити їх людську гідність. Почуття милосердя, терпимості, великодушності обмежуються сферою застосу-

вання їх лише до дітей та людей похилого віку. Не протистоїть насильству над іншими. Зневажливо ставиться до заходів правового змісту, участь у яких бере тільки після наполягань педагогів. Стійке негативне ставлення до правових норм. Повне неприйняття їх, наявність негативної реакції на них, постійне почуття невдоволення, образи.

Рівнями сформованості **діяльнісно-поведінкового компоненту** нами визначені такі:

1. Високий. Учень уміє поводити себе у будь-якій ситуації, дотримується правил поведінки. Активно працює в колективі, із задоволенням виконує громадські доручення, бере участь у всіх заходах та зацікавлює інших. Активно займається шефською роботою. Ініціатор та організатор суспільно-корисних справ. Демонструє позитивний приклад оточуючим. Береже суспільне та особисте майно, вимагає цього від інших. Завжди готовий прийти на допомогу товаришам, протистоїть злу, насильству, несправедливості. У поведінці і діяльності виявляються внутрішні (самопізнання, самоствердження, самовираження, самореалізація), а також соціальні (міжособистісні) мотиви. В основі мотивів поведінки і участі у видах діяльності знаходиться прагнення принести користь школі, а також позитивний приклад. У процесі взаємодії з іншими обирає співпрацю, діалог, компроміс, переговори.

2. Середній. Учень дотримується дисципліни, але, спостерігаючи за порушеннями її іншими, не виявляє стурбованості. Іноді порушує правила поведінки, знаходячи виправдання своїм діям. Не любить працювати у колективі. Іноді намагається створити враження, що піклується про інших, але ці дії мають показний характер і зазвичай виявляються тільки під тиском педагога або інших школярів. Прагне мати вигоду від своїх вчинків. Участь у громадській діяльності пасивна. Допомогає лише за умов винагороди. Схильний до правомірної поведінки, знає та не завжди виконує правила поведінки. Мотивами поведінки є особистісні (самоствердження самореалізації, самовираження), бажання заслужити повагу і довіру педагогів та однокласників, бути не гіршим від інших. В процесі взаємодії з іншими уникає вирішення конфлікту, відмовляється поступитися.

3. Низький. Учень часто порушує правила поведінки, є активним учасником конфліктів. Не визнає своїх провин, завжди намагається перекласти відповідальність за скоєне на інших. Уникає участі у громадському житті. Надає допомогу дуже рідко, лише коли цього від нього потребують оточуючі або під впливом педагога. Добро робить, коли має від цього особисту користь. Має деформоване уявлення про моральні норми та їх застосування у поведін-

ці. Не виявляє ініціативності. Доручення та обов'язки виконує під примусом. Не береже суспільне майно. Мотивація поведінки характеризується егоцентричною спрямованістю, користолюбством. Поведінка регулюється переважно вимогами старших, зовнішніми стимулами та спонуканнями. Скептичне ставлення до законів держави підкріплюється відповідною поведінкою, якою намагається демонструвати недовіру до чинного законодавства, байдужість до виконання правових норм. У взаємодії з іншими часто займає позицію ігнорування або йде на конфлікт. Схильний до правопорушень. Учень байдужий до норм права, до потреб інших людей. У ставленні до інших домінують егоїстичні мотиви. Схильний до асоціального ставлення до оточуючих. Пасивний, правомірна поведінка визначається страхом перед покаранням.

Враховуючи вище сказане, нами визначені інтегративні характеристики рівнів сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху.

Високий рівень характеризується наявністю глибоких знань правових норм, юридичної термінології; умінням наводити приклади, визначати правові поняття, вмінням робити висновки та узагальнення; відстоювати свої права; оцінювати власні дії та дії інших відповідно діючого законодавства; свідомим дотриманням правил поведінки; виявленням ініціативи щодо діяльності у колективі.

Середній рівень характеризується частковою сформованістю компонентів правосвідомості: поверховими правовими знаннями; нестійким інтересом до правової інформації; недостатньо сформованою потребою у дотриманні норм права; недостатністю умінь для вирішення ситуацій правового характеру; зниженням прояву самостійності у прийнятті рішень; відсутністю ініціативи до участі у громадському житті класу, школи; ситуативним засудженням протиправної поведінки.

Низький характеризується недостатнім розумінням правової інформації, юридичної термінології: відсутністю уміння аналізувати інформацію, формулювати та аргументувати власні судження; нерозумінням морального змісту закону; відсутністю почуття обов'язку, справедливості, відповідальності, позитивної мотивації та прагнення до правової освіти, виховання; негативним ставленням до участі у навчальних і виховних заняттях правознавчого спрямування та у громадському житті класу і школи; наявністю стійких негативних звичок та небажанням їх позбутися; невмінням застосовувати набутий знання у соціально значущих ситуаціях.

При визначенні рівнів сформованості компонентів правосвідомості особистості старшокласників з порушеннями слуху, ми враховували програмні вимоги щодо визначення критеріїв на-

вчальних досягнень учнів при вивченні навчального предмету «Правознавство». Таким чином, нами були визначені такі рівні сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху (табл. 2.1):

Таблиця 2.1

№	Критерії	Рівні правосвідомості		
		<i>Високий</i>	<i>Середній</i>	<i>Низький</i>
1.	Наявність та усвідомленість знань з права	Володіють глибокими, системними та стійкими знаннями	Володіють неточними, поверховими знаннями	Знання фрагментарні
2.	Уміння оцінювати ситуацію, висловлювати вербально та невербально свої думки при її розв'язанні	Орієнтуються у будь-якій ситуації, чітко зосереджуються на завданні, аналізують його, висловлюють логічні та послідовні судження вербально та за допомогою жестової мови	Не завжди розуміють зміст ситуації, судження неповні, іноді нелогічні, висловлювання їх ускладнене вербально і невербально	Майже завжди не розуміють зміст ситуації, висловлювання не послідовні, не логічні, відсутнє уміння аналізувати правову ситуацію вербально та невербально
3.	Володіння елементарною правовою термінологією	Глибоке знання юридичних термінів; грамотне формулювання сутності правових понять	Використовують незначну кількість юридичних термінів	Поверхове, часто помилкове
5.	Усвідомлення механізму захисту своїх прав	Чітко визначають свої права, документи, у яких вони зазначені, знають, як захистити їх	Можуть назвати свої права, проте механізми захисту їх визначають лише за допомогою педагога	Фрагментарне
6.	Ставлення до своїх прав, обов'язків та до прав інших людей	Знають свої права та обов'язки, з повагою та шаною ставляться до прав інших	Не завжди усвідомлене, права не пов'язують з обов'язками, власні інтереси вважають вищими за інтереси інших	Неусвідомлене, відсутність почуття обов'язку
7.	Усвідомлення відповідальності за скоєний вчинок	Оцінюють власні дії згідно діючого законодавства	Усвідомлюють завдяки допомозі педагога	Неадекватне

Вивчення практики організації процесу формування правосвідомості учнів старших класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху

З метою вивчення практики організації процесу формування правосвідомості учнів старших класів спеціального загальноосвітнього навчального закладу для дітей з порушеннями слуху нами проводилися: бесіди з педагогами; анкетування; вивчення шкільної документації (річних планів роботи шкіл, графіків внутрішнього шкільного контролю, протоколів засідань педагогічних рад, протоколів засідань методичних об'єднань вчителів гуманітарного циклу та вихователів, розкладу позаурочної зайнятості учнів).

Бесіда про діяльність спеціального загальноосвітнього навчального закладу для дітей з порушеннями слуху щодо формування правосвідомості учня проводилась у формі відкритого інтерв'ю: респонденти відповідали у довільній формі на послідовно поставлені запитання. Орієнтовним змістом бесіди з педагогами передбачалось з'ясувати:

- основні напрямки виховної роботи у спеціальній школі для дітей з порушеннями слуху;
- вплив позаурочної виховної діяльності на формування правосвідомості учнів старших класів;
- шляхи реалізації завдань правового виховання у спеціальній школі;
- спрямованість позакласної роботи шкіл на формування правосвідомості учнів;
- співвідношення словесних і наочних методів у позаурочній роботі.

Відповіді педагогів фіксувались у протоколі.

Анкета для педагогів містила запитання про організацію процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху та готовність педагогів до реалізації даного процесу.

У процесі анкетування з'ясувались: періодичність слухання на засіданнях методичних об'єднань та педагогічних радах закладу питань правового виховання; розуміння педагогами поняття «правосвідомість»; оцінювання власної правової компетентності; які засоби реалізації процесу формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху у позаурочний час педагоги вважають найбільш ефективними; з якими труднощами педагоги стикаються у процесі правового виховання учнів старших класів з порушеннями слуху. Результати дослідження занесли у протокол, після чого підлягали якісному та кількісному аналізу.

Щоб визначити, яким чином реалізуються завдання формування правосвідомості у процесі позаурочної діяльності, також передбачалося провести аналіз шкільної документації, а саме: навчальних програм та підручників, за якими навчаються учні; річних планів роботи шкіл, графіків внутрішнього шкільного контролю, протоколів засідань педагогічних рад, протоколів засідань методичних об'єднань учителів гуманітарного циклу та вихователів, розкладу позаурочної зайнятості учнів. Особливу увагу ми звертали на спрямування позаурочної діяльності школи на формування правосвідомості учнів, шляхи реалізації завдань правового виховання у процесі позакласної роботи, співвідношення вербальних і практичних форм діяльності учнів у позаурочній роботі.

Результати дослідження фіксувалися у протоколі, після чого підлягали якісному та кількісному аналізу.

Оскільки середовищем, у якому дитина отримує первинні моральні та правові знання є сім'я, ми вважали за необхідне вивчити стан готовності батьків школярів до співпраці з навчальним закладом.

З метою вивчення стану готовності батьків старшокласників з порушеннями слуху до співпраці зі спеціальною школою-інтернатом з метою формування правосвідомості дітей, нами було проведено анкетування батьків. Нас цікавили, зокрема, зацікавленість батьків у досягненнях власної дитини, їх оцінка власної обізнаності у правових питаннях, джерела правової інформації, ставлення до негативних явищ серед молоді, визначення власної ролі у правовому вихованні дитини.

Вивчення рівня сформованості правових знань учнів старших класів з порушеннями слуху

З метою вивчення правових знань за параметрами повноти, адекватності, усвідомленості нами використовувались: «Методика незакінчених речень», анкетування, творче завдання.

Як анкетування, так і виконання творчого завдання і завдання «Методики незакінчених речень» проводилися в індивідуальній формі. Нами було виділено знання та поняття, які репрезентують рівень правових знань старшокласників з порушеннями слуху. Це, по-перше, теоретичні, загальноправові, які проходять через увесь курс правової дисципліни, зокрема: «держава», «право», «закон», «правопорушення», а також галузеві, серед яких особливо визначальними є конституційні поняття, наприклад: «основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина України», «Конституція», «влада».

Важливість засвоєння конституційних понять зумовлюється тим, що конституційне право охоплює не яку-небудь одну сферу суспільних відносин, а визначає корінні підвалини устрою, його характерні риси і принципи. Таким чином, відібрані для дослідження поняття становлять логічний кістяк правової науки. Опанування учнями основних понятійних дефініцій має особливе освітнє і виховне значення, є теоретичною і методологічною основою подальшого пізнання правових явищ, формування усвідомленого ставлення до політики держави, підґрунтям здійснення правовиховної роботи серед молоді.

Завдання «Методики незакінчених речень» передбачало завершення речень за системою спланованих завдань. Вони розташовані в певній послідовності від простого до складного у межах змісту правових знань різних галузей права. Наведемо приклади деяких речень:

1. Моя Батьківщина — ...
2. Столиця України — місто ...
3. Незалежність України була проголошена ...
4. Основний закон України — ...
5. Конституція України була прийнята ...

Система запитань враховувала вікові та індивідуальні особливості старшокласників. Відповіді кожного учня фіксувались нами у письмовій формі.

Дослідженням передбачалось надання учням допомоги у формі:

- 1) усного повторення запитань;
- 2) розкриття змісту завдання за допомогою жестової мови;
- 3) наведення конкретного прикладу відповіді.

Оцінювання відповідей учнів проводилось за такими параметрами:

- **правильна повна:** наявність чітких знань про свою країну, її державні символи, Конституцію, розуміння понять «права, свободи, обов'язки, влада» та ін.;
- **неповна:** наявність окремих знань про державу та її символи, недостатнє розуміння понять «права, свободи, обов'язки, влада» та ін., використання для відповіді підказок, навідних питань;
- **неправильна:** відсутність правових знань про свою державу, її основний закон, органи управління, права, свободи та обов'язки громадян України.

Творче завдання спрямовувалося на з'ясування знань учнів про свою державу, зокрема визначення площі держави, чисельності її населення, назв держав-сусідів та приблизного місця розташування столиці України та населеного пункту, у якому навчаються учні.

У разі потреби учням надавалася допомога у вигляді повторного пояснення завдання, супровід усного пояснення сурдоперекладом.

Оцінювання виконання творчого завдання проводилося за параметрами:

- **правильне повне:** повністю правильно виконане завдання;
- **неповне:** частково виконане творче завдання з можливими помилками;
- **неправильне:** повністю неправильно виконане завдання.

Анкетування передбачало виявлення знань учнів про джерела правової інформації, вміння користуватися ними, а також про труднощі, які виникають у старшокласників у процесі засвоєння правових знань.

Дослідженням передбачалось надання допомоги учням, а саме: 1) пояснення запитань анкети; 2) сурдопереклад запитань.

Дослідження рівня сформованості правових переконань старшокласників з порушеннями слуху

Ставлення дитини до норм права досліджувалось на основі виявлення позитивного чи негативного його характеру, міри його стійкості та дієвості. З цією метою використовувалось творче завдання та анкетування.

Творче завдання передбачало виявлення ставлення старшокласників до суспільно-прийнятих норм моралі та права. У процесі роботи учням надавалася допомога: план твору, сурдопереклад запитань. Зокрема, при плануванні написання твору увагу учнів було спрямовано на вирішення питань про знання ними правил для учнів; про ставлення школярів до існування у суспільстві певних правил і до необхідності їх виконання; чи впевнені школярі у тому, що правила завжди необхідно виконувати; про те, що сталося б із ними, їхньою родиною, школою, світом, якби раптом перестали існувати усі правила.

Результати роботи з учнями фіксувались у протоколі, після чого підлягали кількісному та якісному аналізу.

Анкетування мало на меті вивчення розуміння учнями моральних понять, виявлення наявності гуманних почуттів у вихованців, особистої готовності учнів діяти відповідно моральних та правових понять, наявність у старшокласників з порушеннями слуху почуття правової відповідальності. Наприклад, учням пропонувались такі запитання:

- Що ви робите, коли бачите, що людина потрапила в біду?
- Чи радієте Ви, коли Ваші товариші досягають успіху?
- Чи піклуєтесь Ви про молодших, людей похилого віку?

Учням пропонувались варіанти відповідей, які оцінювались кількістю балів від 1 до 3. Таким чином визначався рівень особистої готовності школярів діяти відповідно моральних та правових вимог, переконаності у необхідності дотримання цих вимог.

Для визначення мотивів, якими керуються учні, дотримуючись правомірної поведінки, був використаний варіант таблиці «Мотиви участі у суспільній діяльності», запропонованої І. Колесником [110, с.53].

Зміст анкети та таблиці були складені з урахуванням особливостей розуміння писемного мовлення дітьми з порушеннями слуху.

Для дослідження вищезгаданих питань проводилися спостереження за учнями, кількісний і якісний аналіз одержаних даних.

Вивчення рівня застосування правових знань у поведінці

З метою вивчення застосування учнями правових знань у поведінці використовувались:

- 1) спостереження за вчинками дитини з огляду на їх відповідність засвоєним правовим нормам;
- 2) опитування педагогів про поведінку учнів щодо прояву у них правових якостей;
- 3) анкетування старшокласників.

Для опитування педагогів використовувалась методика «Характеристика», запитання якої мали на меті здійснення якісної та кількісної оцінки моральної поведінки учнів, проявів у ній суспільної активності, товарищескості, активності, відповідальності. Зміст анкети та шкала оцінки відповідей на її запитання представлені у *Додатку А*.

Окрім анкетування педагогів проводилось анкетування учнів щодо вміння застосовувати набуті правові знання, уміння та навички у житті, способів взаємодії з іншими людьми, до яких вдаються учні, дотримуючись правомірної поведінки, вміння відстоювати свої права, вміння виконувати зобов'язання перед державою і суспільством; схильності до шкідливих звичок, вибору певної моделі поведінки у правовій ситуації.

Дослідженням було охоплено 136 старшокласників з порушеннями слуху різних закладів освіти для дітей з порушеннями слуху; проаналізовано 170 уроків з права та 170 занять з самопідготовки, 184 конспекти виховних занять з правознавчої тематики. Анкетуванням та інтерв'юванням було охоплено 112 педагоги закладів спеціальної освіти України та 64 батьків учнів.

2.2. Результати дослідження та їх аналіз

2.2.1. Вивчення практики організації процесу формування правосвідомості учнів старших класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху

Ефективність реалізації освітньої та корекційно-розвивальної функції навчально-виховної діяльності та формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху залежить від її організації. У той же час, практика роботи свідчить, що організація та проведення навчальних і виховних занять з правознавства є однією з найскладніших напрямків діяльності в системі організації навчально-виховної роботи з учнями.

З метою вивчення організації процесу формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху, а також з метою удосконалення змісту виховної роботи у старших класах спеціальної школи для дітей з порушеннями слуху, нами було проведене спеціальне дослідження. Експериментом було охоплено 112 педагогів шкіл України для дітей з порушеннями слуху.

В результаті аналізу шкільної документації виявилось, що планами з виховної роботи передбачено вирішення наступних завдань:

- формування у дітей доброти, людяності;
- виховання інтересу до минулого українського народу та рідної землі;
- виховання любові до Батьківщини;
- підготовка дітей до самостійного життя.

Більшість запланованих виховних заходів мають правознавчу тематику, наприклад: «Символи України», «Наша країна — Україна», «Ми — громадяни України» та ін. Метою їх проведення є ознайомлення з народними звичаями та традиціями українців, національним одягом, символами держави, засвоєння правових знань. Проте плани містять переважно загальні, неконкретні формулювання, а саме: «виховання любові до рідної землі», «виховання патріотизму», «виховання гармонійно розвиненої особистості», та ін. У плануванні виховної роботи зустрічаються повторення, не спостерігається системності та послідовності у роботі.

Плани роботи закладів середньої освіти містять перелік бесід, екскурсій, зустрічей із представниками правоохоронних органів, тематичних тижнів, конкурсів та ін. Проте переважають словесні форми роботи, і до того ж (як підтверджують анкетування та наші спостереження), часто за пасивної участі дітей.

Анкетування педагогів спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху, з яких 8 – заступники директора з навчально-виховної роботи, 5 – заступники директора з виховної роботи, 8 – педагоги-організатори, 8 – вчителі історії та права, 29 – вчителі історії, географії, української мови та літератури, класні керівники старших класів, 54 – вихователі старших класів. Стаж роботи їх у спеціальній школі для дітей з порушеннями слуху різний: більше 5 років працюють 86 педагогів (87,7%), що свідчить про наявність у них певного практичного педагогічного досвіду роботи з дітьми з порушеннями слуху. Вищу педагогічну освіту мають 80 педагогів (71,4%), вищу дефектологічну – 32 чол. (28,6%). Ці дані свідчать про те, що педагоги мають певний фаховий рівень для роботи, хоча спеціальну освіту для роботи з дітьми з порушеннями слуху мають менше третини вчителів.

У процесі дослідження педагогами були визначені пріоритетні напрями виховної роботи (рис. 2.1).

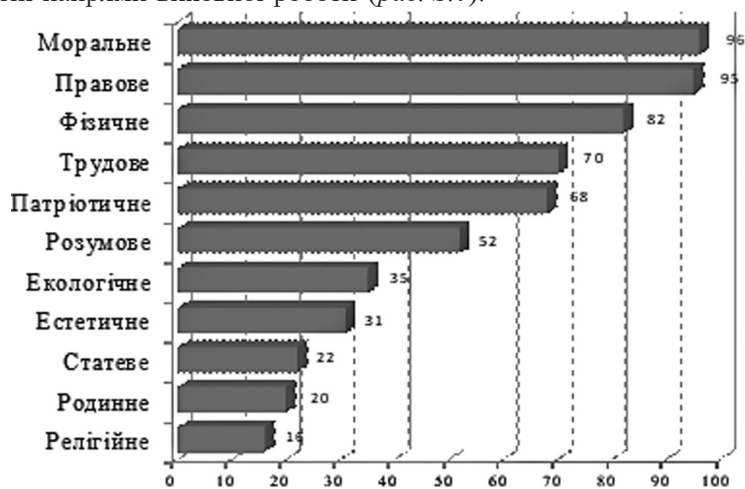

Рис. 2.1. Визначення педагогами пріоритетних напрямів виховної роботи у спеціальній школі для дітей з порушеннями слуху (кількість осіб)

Одним із провідних напрямків виховної роботи із старшокласниками з порушеннями слуху 95 опитаних визнали правове виховання, основою якого є формування правосвідомості учнів. Особливо хвилюють педагогів грубість, жорстокість, агресивність учнів, небажання працювати, недотримання правил поведінки в школі та за її межами, байдужість до всього, зухвалість, невитриманість. Отже, результати анкетування свідчать про наявність проблеми, пов'язаної з формуванням у школярів навичок спілку-

вання, толерантного ставлення до оточуючих, засвоєння та усвідомлення правил поведінки у суспільстві.

Аналіз відповідей, отриманих у процесі дослідження, дав змогу з'ясувати точку зору кожного з педагогів щодо системності у плануванні правовиховних заходів. Більшість із них визнали, що дані питання розглядаються ними «рідко», «коли щось трапиться», «1 раз на рік».

Лише 15 педагогів (13%) відповіли, що питання правового виховання періодично заслуховуються ними на засіданнях методичних об'єднань вихователів старших класів. Виховні заняття з правової тематики щорічно плануються в календарних планах, проте проводяться не завжди. Хоча всі педагоги визнали необхідність правовиховної роботи особливо із учнями старших класів. Також із бесіди з педагогами ми переконались, що значною перешкодою на шляху формування правових знань, переконань та навичок правомірної поведінки є порушення слухового аналізатора, яке спричинює обмеження отримання інформації учнями з навколишнього світу. Діти мало читають газет, журналів, практично не дивляться телевізійні передачі з правової тематики, хоча вони мають неабиякий інтерес до того, що відбувається у світі, до того, яким чином вирішуються проблеми молоді, як розв'язуються конфліктні ситуації між однолітками та між дітьми і дорослими тощо. Про це свідчить прагнення до перегляду ними новин із сурдоперекладом, після якого учні жваво обговорюють побачене, виражають свої емоції, власне ставлення до різних подій. У них виникають запитання до вихователів, учителів, на які вони часто не отримують відповіді. Труднощі, які виникають у них при спілкуванні з дітьми з правознавчої тематики, педагоги визначили наступним чином:

- 1) недостатня компетентність у правових питаннях — 110 (98%) чол.;
- 2) відсутність адаптованої до можливостей дітей з порушеннями слуху програми з «Правознавства» та з правового виховання для дітей з порушеннями слуху; літератури, методичних розробок, наочності — 90 (66%) чол.;
- 3) незрозуміння педагогами запитань дітей та неможливість дати їм відповідь через незнання жестової мови, якою учні спілкуються між собою — 99 (88% чол.).

У наш час здійснюються дослідження з лінгвістики жестової мови (С. Кульбіда, Н. Адамюк), розроблена і опублікована Концепція жестової мови в Україні (Проект), розроблено навчальну програму та запроваджено викладання української жестової мови в усіх спеціальних навчальних закладах для дітей з порушеннями слуху. Проте, як свідчить практика, вчителів жестової мови в Україні не готує жоден вищий навчальний заклад, тому рівень ви-

кладання даної дисципліни у спеціальних школах для дітей з порушеннями слуху складно охарактеризувати навіть як достатній.

У контексті нашого дослідження ми виявили, як педагоги оцінюють власний рівень володіння жестовою мовою. Відповіді педагогів розподілилися наступним чином (рис. 2.2).

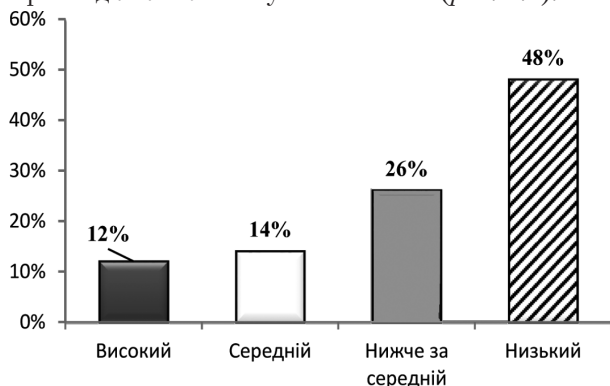

Рис. 2.2. Рівень володіння педагогів спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху українською жестовою мовою

Наведені дані свідчать про те, що педагоги невисоко оцінюють власні знання жестової мови, хоча необхідність використання її у процесі правового виховання спеціальної школи визнають усі.

Зазначимо, що результати нашого дослідження повністю підтверджують дані досліджень інших науковців, проведені та опубліковані у 2006 р. [115].

Крім цього, нами було проведено опитування 136 старшокласників з порушеннями слуху з метою визначення зацікавленості у заняттях правознавчого спрямування та причин, що знижують рівень ефективності цих занять. Отже, навчальні та виховні заняття правознавчого спрямування цікаві для 98 учнів (72%), нецікаві для 12 учнів (9%), не відповіли на запитання 26 учнів (19%). Активними учасниками таких занять є 44 учні (32%), не часто беруть у них участь 84 учні (62%), жодного разу – 8 учнів (6%). Подобається брати участь у громадському житті школи 42 учням (31%), байдуже до цього ставляться 65 учнів (48%), не подобається 29 учням (21%). Громадське доручення, яке вони виконують у класі та школі знають 41 учень (30%), не знають 95 учнів (70%). Жоден із опитуваних не дав ствердної відповіді на питання, «Чи легко Вам вивчати правознавство?», «не дуже легко» – 36 учням (26%), «важко» – 100 учням (74%). Визначаючи труднощі у процесі вивчення правознавства, відповіді учнів були такими: «багато читати»; «цікаво нема», «важко»,

«слова не розумію»; «слово велике, жест не знаю». Відповідаючи на питання стосовно ставлення до необхідності використання жестової мови у правовиховному процесі, 100% старшокласників визначили його як позитивне.

Зауважимо, що саме у старшому шкільному віці вивчається навчальний предмет «Правознавство (практичний курс)» які викладають, зазвичай, вчителі історії. Відтак, на належному рівні висвітлити цей предмет вони не готові. А по суті, це — єдиний курс, у процесі вивчення якого проводиться цілісна робота з повідомлення і систематизації правових знань, з поглиблення уявлень учнів про право, отриманих ними під час вивчення інших предметів та на основі життєвого досвіду учнів. Давно виникла потреба, щоб вказаний курс читали юристи або випускники історичних факультетів за спеціальністю «Історія та право», які мали б до того ж дефектологічну освіту або сурдопедагоги, які б пройшли спеціальні курси з вивчення методики викладання даних навчальних предметів.

Ретельний аналіз конспектів уроків вчителів та відвіданих уроків з практичного права показав, що педагоги використовують переважно пасивні методи навчання, а саме, репродуктивні та пояснювально-ілюстративні, тобто методи, які не сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів. За такої організації навчальної діяльності учні є лише об'єктами, а не суб'єктами навчання. На уроках вчителі рідко застосовують активні та інтерактивні методи навчання.

Оцінюючи власну готовність до здійснення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, педагоги визначили її рівень таким чином (рис. 2.3):

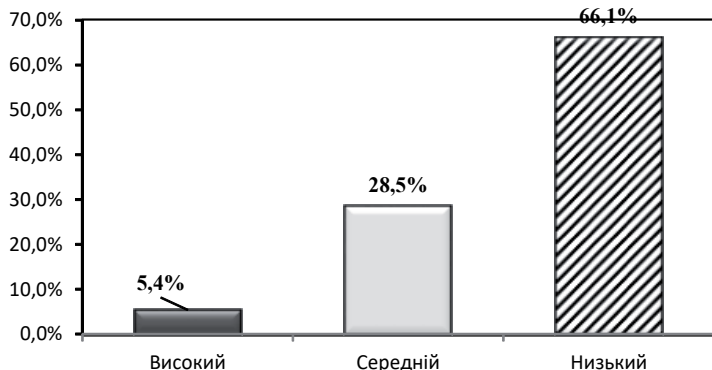

Рис. 2.3. Рівень готовності педагогів до здійснення процесу формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху

Отже, більше половини педагогів оцінюють рівень власної готовності до реалізації процесу формування правосвідомості

старшокласників з порушеннями слуху як низький, вказуючи на вищезазначені труднощі, з якими вони стикаються під час правовиховної діяльності.

Зважаючи на те, що серед працівників спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху, які безпосередньо здійснюють діяльність щодо формування правосвідомості у позаурочний час, провідна роль належить вихователю, людині, яка знаходиться найближче до дітей, ми провели бесіди з ними та анкетування. Бесіда показала, що вихователі розуміють необхідність правовиховної роботи і загалом орієнтуються в її напрямках. Водночас вони не завжди можуть окреслити виховні завдання, обрати оптимальні форми та методи виховних впливів.

Зокрема, майже всі опитувані педагоги (53 чол. — 98%) проводять «бесіди, виховні заходи». У той же час ефективними вважають форми роботи, пов'язані з практичною діяльністю 54 опитуваних (100%). Серед відповідей на питання «Якими є ефективні форми правовиховної роботи?», переважають наступні: «практичні заняття», «зустрічі з представниками правоохоронних органів», «розгляд реальних ситуацій або їх штучне створення», «вивчення законодавства України», «диспут», «круглий стіл», «екскурсії», «робота з громадськістю, з батьками». Таким чином, усі опитувані віддають перевагу практичним формам правовиховної роботи, проте самі їх застосовують рідко. Усі вони визнають, що позаурочна виховна діяльність повинна бути спрямована на формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, що це допоможе їм у житті, проте всі вони відчувають значні труднощі у визначенні поняття «правосвідомість» та її складових. На запитання «Як Ви розумієте поняття «правосвідомість?» жоден із вчителів та вихователів не дав вичерпної відповіді. Типовими були наступні відповіді: «дотримання культури поведінки», «свідоме відношення до правознань», «знання і виконання законів України», «людина усвідомлює свої права та обов'язки», «кожна людина повинна усвідомлювати всі свої дії, тобто людина повинна знати всі свої права і суворо дотримуватися їх, «свідоме дотримання правил і норм поведінки в колективі, ставлення до обов'язків та доручень, відповідальність за свої вчинки», «сукупність уявлень про державно — правові явища», «розуміння індивідуумом своїх прав та обов'язків у суспільстві». Поняття «правові знання» педагоги розуміють як «знання своїх прав», «знання обсягу правових норм, своїх обов'язків перед суспільством, відповідальності за порушення закону», «вивчення на уроках правознавства прав та обов'язків, набуття таких знань під час виховних заходів», «знання обов'язків та законів», «знання документів, які регламентують права, обов'язки, відповідальність громадян у сус-

пільстві». Правові переконання педагога визначають як «впевненість у правильності законів», «усвідомлення правильності своїх вчинків», «діяти у правовому колі знань і Конституції України», «усвідомлення прав і норм поведінки», «коли учні глибоше вивчають правознавство і залучають до цього інших учнів», «чітко знати, що «добре» і що «погано», (99 чол. — 88%); 12% відповідь не дали. Правомірну поведінку педагога визначили як «усвідомлення як запобігти правопорушенням і дотримання норм», «дотримання правил поведінки в школі», «поведінка без порушень законів», «поведінка, яка відповідає законам держави», «це така поведінка особи, яка спирається на дотримання нею законів, норм і правил поведінки», (100 чол. — 89%). Не дали відповіді на дане запитання 12 педагогів (11%).

Старшокласника із позитивно сформованою правосвідомістю 103 педагога (92%) бачать «законослухняним», «вихованим, самостійним, прикладом для своїх товаришів», «вихованим, чесним, культурним», «повинен бути гарним прикладом у поведінці, у спілкуванні, у навчанні для всіх», «повинен знати свої права та обов'язки, у повсякденному житті дотримуватися їх, бути прикладом для молодших школярів». Не дали визначення 9 педагогів (8%).

На питання: «Чи задоволені Ви своєю методичною підготовкою здійснення процесу формування правової свідомості учнів?», 97 чол. (87%) відповіли «ні» і 15 чол. (13%) — «так». Самооцінка останніх щодо рівня своєї підготовленості завищена, про що свідчить те, що саме вони відмовились дати відповіді на питання, пов'язані із визначенням власне правосвідомості та її складових елементів.

Нас цікавило, чому переважна більшість педагогів не задоволена своєю підготовкою. Відповіді 97 чол. (87%) були наступними: «недостатня кількість та складність підручників», «відсутність наочності з цього предмета», «відсутні методичні матеріали, адаптовані до можливостей дітей з вадами слуху», «низький рівень наочного матеріалу, нестача доступного теоретичного матеріалу, відсутність можливості компетентної консультації».

Таким чином, провівши опитування педагогів та окресливши основні елементи правосвідомості ми перейшли до визначення того, як оцінюють ефективність даного процесу самі педагоги у спеціальних загальноосвітніх закладах для дітей з порушеннями слуху. Рівень організації процесу формування правосвідомості старшокласників у навчальному закладі як «середній» визначають 22 чол. (20%), як «достатній» — 41 чол. (37%), як «низький» — 46 чол. (41%). 3 чол. (2%) опитуваних відповіді не дали. Опитувані вважають, що для здійснення правового виховання у спеціальних школах для дітей з порушеннями слуху вони мають

«володіти правовими знаннями, вміннями і навичками» (33%), «бути взірцем для вихованців» (22%), «вміти застосовувати правові знання у житті та навчати цьому учнів» (20%). Для успішної реалізації процесу формування правосвідомості (серед багатьох чинників потрібно було обрати 3) 105 педагогам (95%) не вистачає:

- 1) правової компетенції;
- 2) адаптованих до можливостей учнів програми;
- 3) методичних матеріалів, розробок занять, наочності.

Як зазначалось нами вище, однією із найважливіших умов формування правосвідомості школярів з порушеннями слуху є спільна діяльність працівників навчального закладу та батьків учнів. Стосунки батьків у сім'ї, їхні погляди та ставлення до життя значною мірою впливають на формування правил поведінки дітей, їх вміння знаходити компромісні рішення, не йти на конфлікт з іншими. З метою виявлення готовності батьків співпрацювати з закладом освіти нами було проведено анкетування батьків старшокласників, у якому взяли участь 64 особи.

За результатами анкетування 58 опитуваних (91%) вважають, що мають недостатній рівень правових знань, 42 (66%) не знайомі із механізмами захисту своїх прав та свобод, а також прав та свобод своїх неповнолітніх дітей. Ці дані свідчать про необхідність правової освіти батьків.

Джерелом правової інформації для 35 батьків (55%) є, в першу чергу, засоби масової інформації, звертання до державних органів для 48 чоловік (75%), незначною мірою вони отримують правову інформацію від рідних, друзів. Усі 64 батьків (100%) позитивно поставилися до можливості проведення для них правових лекторіїв у школі, проте, як свідчать результати опитування, лише 10 з них (16%) згодні відвідувати їх постійно.

Майже усі опитувані виявили занепокоєння з приводу зростання негативних явищ серед молоді (наркоманія, алкоголізм, тютюнопаління). У зв'язку із цим 44 (68%) опитуваних вважають, що профілактичну роботу мають посилити педагоги у школі. Більше половини опитуваних 38 (59%) осіб вважають, що до такої діяльності необхідно залучати правоохоронні органи. Власну роль у правовиховній діяльності 50 (78%) батьків оцінюють як незначну, вони вважають, що «дитина — в школі, вчителі і вихователі повинні її всього навчити і якщо раптом щось трапиться, відповідальність нести будуть працівники школи». Таким чином, більшість батьків старшокласників з порушеннями слуху висловлюють занепокоєння негативними явищами у молодіжному суспільстві, усвідомлюють необхідність формування правосвідомості учнів та визнають вирішальну роль у даному процесі спеціальної школи, відводячи у ньому своїй діяльності та вихованню у сім'ї другорядне місце.

У той же час, частина їх виявляють готовність стати активними учасниками процесу правового виховання своїх дітей, формування їх правосвідомості, що на нашу думку є позитивним стимулом до організації спільної діяльності навчального закладу і сім'ї з метою виховання свідомого, правослухняного та активного громадянина своєї держави.

Результати дослідження засвідчили, що недостатня теоретична та практична підготовка педагогів до правовиховної роботи з учнями з порушеннями слуху, відсутність необхідної методичної літератури, призводять до серйозних недоліків у формуванні правосвідомості даної категорії дітей, що обумовлює недостатній рівень їх подальшої соціальної адаптації.

2.2.2. Вивчення рівня сформованості правових знань учнів старших класів з порушеннями слуху

Як показало наше дослідження, переважна більшість старшокласників з порушеннями слуху мають недостатній рівень сформованості правових знань, оскільки низький рівень необхідних знань про зміст правової діяльності України, її основний закон – Конституцію, поняття «право», «закон» (та ін.) має понад 78% учнів, до того ж наявні знання характеризуються неточністю та ізольованістю. На низькому рівні знаходяться знання школярів про Конституцію України, як основний закон України, про правила та норми співжиття у суспільстві, про вимоги, які постають перед членами суспільства, незважаючи на те, що навчальною програмою багатьох навчальних дисциплін передбачено формування в учнів старших класів відповідних знань та умінь.

Досліджуючи рівень сформованості правових знань, ми запропонували учням доповнити речення та виконати творче завдання. «Методика незакінчених речень» була побудована за принципом «від простішого до складнішого», що мало на меті не просто виявити, якими знаннями володіють учні, але й заохотити їх, зацікавити, продемонструвати їхні досягнення і дати можливість досягти успіху. Зокрема, перші три завдання не викликали труднощів при виконанні. 100% учнів назвали, що країна, в якій вони проживають – Україна, 99% – що столицею України є місто Київ (1% – Львів), 98% назвали ім'я та прізвище Президента України (2% не виконали завдання). При цьому зустрічались поодинокі помилки у написанні назви столиці України: «Києїв», «Киеви».

Дату проголошення незалежності України знали 48% досліджуваних. Про те, що основний закон нашої держави – Конституція України, знали 44% учнів, а дату її прийняття пра-

вильно визначили 26%, 74% учнів навмання писали число, місяць та рік. Завдання «Назвіть та опишіть державні символи України» виконали 33% досліджуваних. Назви державних символів знали, проте не описали їх 56% учнів. При цьому типовими були назви «греб», «гірб», «3 зуби», що свідчить про нерозуміння учнями значення слова «тризуб». До державних символів України учні додали паспорт (2%), «верба, калина, рушник» (11%). Не справились із завданням 11% учнів. Хоча у кожній спеціальній школі є куточок української державної символіки, а у кожному класі є стенди із зображенням та описом її. Велику трудність викликало доповнення речення про поділ влади в Україні. Передбачаючи це, у наступних завданнях ми розмістили підказку до виконання даного завдання, зокрема, треба було назвати головні органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Проте, як показало дослідження, назвали гілки влади 23% досліджуваних і ніхто не скористався підказкою. 23% учнів назвали головні органи законодавчої, виконавчої та судової влади, 11% відповіли неточно. При цьому відповіді були наступні: «Вехнована Рада», «Верховина Рада», «Верховна Міністрів», що також свідчить про недостатнє усвідомлення засвоєних знань. Зустрічались відповіді «забув», «забула». Не виконали завдання взагалі 66% учнів.

Певні труднощі викликало виконання завдань стосовно визначення прав та обов'язків. Зокрема, учні 9-10-х класів не змогли одразу виконати дане завдання. Після попередньо проведеної бесіди, наведення прикладів, як-то: «чи може будь-хто вдарити дитину?», «чи можна не давати вам їсти, пити, вчитися?», «чи може хтось забрати вас у ваших мамі і тата?», «чи піклуються держава, школа, сім'я про ваше здоров'я і відпочинок?», «чи допомагаєте ви старшим та молодшим?», «чи бережете ви шкільне майно, особисті речі?», учні висловили здивування власною нездогадливістю і приступили до виконання завдання. Проте свої права вони обмежили правами «на здоров'я» 14 чол. (10%), «на сім'ю» 10 учнів (7%), «на навчання» 11 школярів (8%). Типовими відповідями були «помагати», «бережи» 19 чол. (14%). Зустрічались відповіді «не думаю про це», «важко». Доповнюючи наступне речення, яке стосувалось обов'язків учнів старших класів, 18 опитуваних (13%) відповіли «бережи», «допомагати мама, тато», «обережно», «берегти мене», 118 школярів (73%) завдання не виконали.

Як з'ясувалося, старшокласники не знають про існування у школі різної інформації про права дитини, хоча у всіх школах є настінні стенди з даної тематики та про правила для учнів та обов'язки старшокласників, хоча у кожному класі є «Правила для учнів», а у класних куточках чітко розписані громадські доручення кожного учня класу.

Для підкріплення отриманих результатів учням було запропоновано творче завдання, яке мало на меті з'ясувати, чи орієнтуються учні у поняттях величини площі України; кількості її населення; назвах держав-сусідів; розташуванні столиці України та населеного пункту, у якому навчаються діти. Спостереження показали, що ті учні, які виконали завдання правильно (20 чол., 15%), здебільшого користувалися допоміжними засобами. На запитання про чисельність населення України переважна більшість учнів дала неправильну відповідь (78%). Характерними були відповіді «40 тисяч чоловік», «49 тис. чоловік», «47 тисяч чоловік» (59%). Правильну відповідь дали 22% старшокласників. Не дали відповідь взагалі 19% учнів. Величину площі України не знають 91% учнів, причому в відповіді були різні: «63км», «5600 тис. км», «6037 тис. км». Назви держав-сусідів України неправильно назвали 87% опитуваних.

На запитання творчого завдання, учні відповіли таким чином (рис. 2.4, рис. 2.5, рис. 2.6):

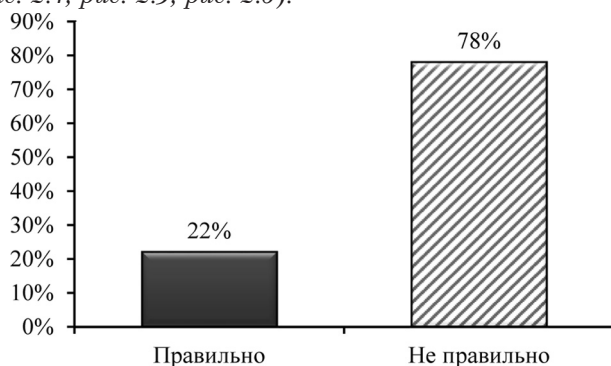

Рис. 2.4. Чисельність населення України

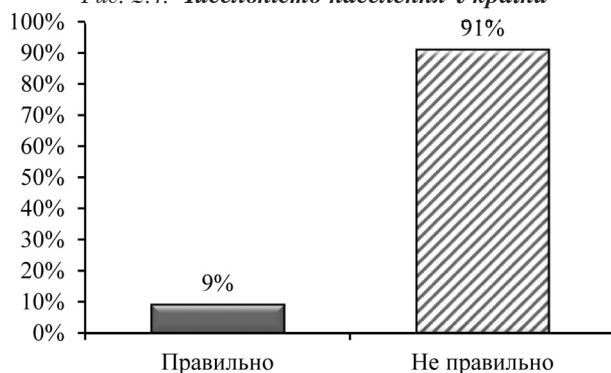

Рис. 2.5. Величина площі України

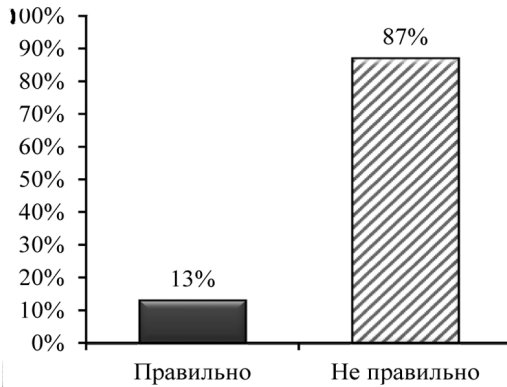

Рис. 2.6. Держави-сусіди України

Творче завдання (карта України з визначеними державами-сусідами, вказаними територією і чисельністю населення) правильно виконали 20 учнів (15%). Для уточнення результатів дослідження була проведена бесіда з учнями, під час якої з'ясувалось, що вони намагались використати допоміжні матеріали, які містили б підказку. Спостерігалось також прагнення педагогів допомогти учням у виконанні завдання. Це дає змогу припустити, що учні відчували певні труднощі під час виконання творчого завдання, хоча знання, які б допомогли їм це зробити, старшокласники мали б засвоїти на уроках з історії України, з всесвітньої історії, основ правознавства, географії, української мови та літератури, а також під час позаурочних занять.

Таким чином, учні 9-х класів продемонстрували такі рівні сформованості когнітивного компоненту правосвідомості: високий рівень — 2,9%, середній — 79,4%, низький — 17,7% учнів (рис. 2.7):

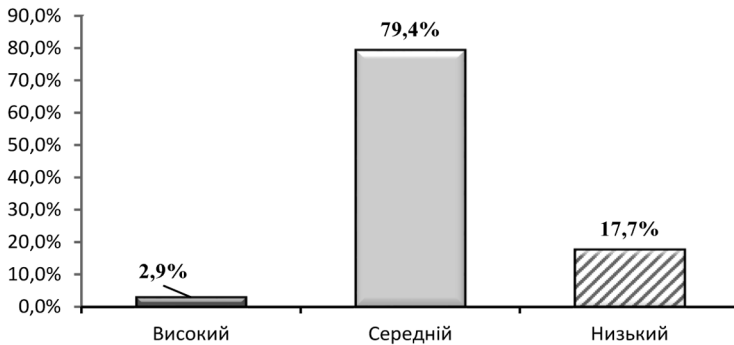

Рис. 2.7. Рівні сформованості когнітивного компоненту правосвідомості учнів 9-х класів з порушеннями слуху (%)

Аналіз виконаних завдань учнями 10-х класів дав змогу визначити такі рівні сформованості когнітивного компоненту їх правосвідомості (рис. 2.8):

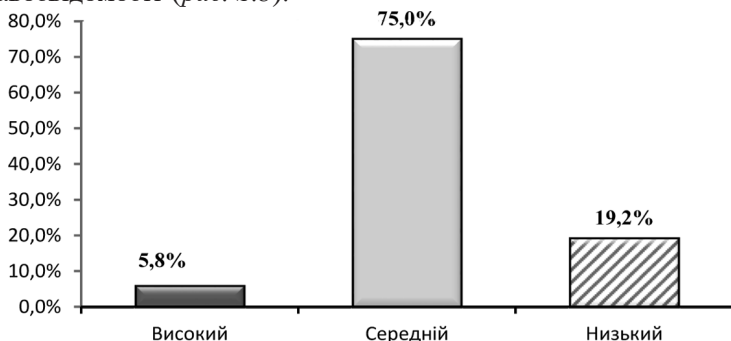

Рис. 2.8. Рівні сформованості когнітивного компоненту правосвідомості учнів 10-х класів з порушеннями слуху (%)

Отже, високий рівень сформованості когнітивного компоненту правосвідомості виявлено у 5,8% учнів, середній – у 75%, низький – у 19,2% учнів 10-х класів.

Як свідчить якісний аналіз отриманих результатів, у переважній більшості старшокласників з порушеннями слуху когнітивний компонент правосвідомості сформований на середньому рівні (79,4% учнів 9-х та 75% учнів 10-х класів). Основна частина учнів недостатньо орієнтуються у питаннях правознавчого характеру, їхні знання характеризуються неточністю та неусвідомленістю, більшість відповідей є загальними та неповними. Лише 2,9% школярів 9-х та 5,8% учнів 10-х класів дали повні за змістом, правильні відповіді на запитання. Значний відсоток школярів (17,7% учнів 9-х та 19,2% учнів 10-х кл.) мають низький рівень сформованості когнітивного компоненту правосвідомості. Учні краще орієнтуються у знаннях прав дитини, прав людини, аніж у знанні обов'язків, які вони мають виконувати.

У контексті з'ясування значення позаурочної діяльності у інформуванні з правових питань старшокласників з порушеннями слуху, нами було проведено опитування учнів 9-х та 10-х класів з порушеннями слуху (див. рис. 2.9).

Аналіз результатів відповідей учнів засвідчив, що найбільше правової інформації учні отримують від учителів (86%) і лише 2% від вихователів. Це свідчить про недостатній рівень уваги до висвітлення правознавчих питань у позаурочний час. 2% учнів отримують інформацію із засобів масової інформації, 10% відповіді на поставлене запитання не дали.

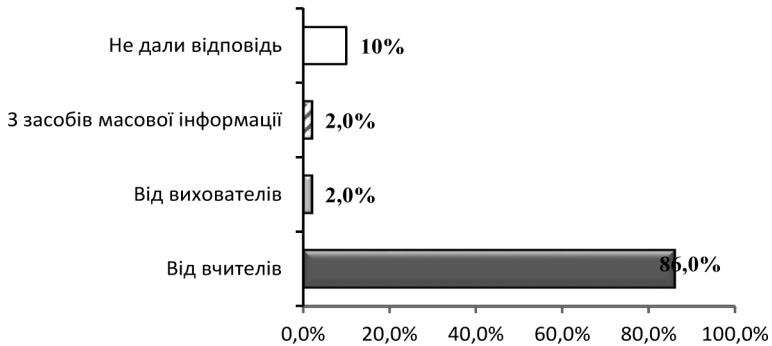

Рис. 2.9. Відповіді учнів на запитання про джерела правової інформації (%)

Із наведених даних видно, що традиційна організація та методика проведення навчальних та виховних занять, що мають на меті правове виховання учнів, не вплинули на підвищення рівня знань старшокласників. У цілому стан знань учнів старших класів з порушеннями слуху можна охарактеризувати так: старшокласники з порушеннями слуху недостатньо орієнтуються у питаннях правознавчого характеру. Їхні знання відзначаються неточністю та неусвідомленістю. Наведені дані свідчать про те, що за період навчання у школі значної позитивної динаміки у формуванні правових знань не спостерігається. Результати нашого дослідження свідчать про те, що низький рівень правових знань викликаний не тільки складністю відповідної інформації для засвоєння учнями з порушеннями слуху, але й недостатнім рівнем організації та змісту навчально-виховного процесу, зокрема не повністю реалізованими можливостями позаурочної виховної діяльності.

2.2.3. Дослідження рівня сформованості правових переконань старшокласників з порушеннями слуху

Для визначення рівня сформованості правових переконань старшокласників з порушеннями слуху ми застосували творче завдання, зокрема, написання твору з метою виявлення ставлення учнів до суспільно прийнятих норм моралі та права, а також усвідомлення ними необхідності існування та функціонування законів у державі.

Результати написання твору продемонстрували, що більшість старшокласників надають великого значення праву, законам, а також знанню правових норм. Більше 72% учнів вважають, що право необхідно вивчати перш за все для того, щоб зна-

ти свої права, вміти ними скористатися, що «легше у житті буде». Проте серед опитаних виявилась категорія учнів (5%), для яких знання права необхідне, щоб у подальшому, можливо, порушити закон («не попастись, коли щось зробиш погане»). Значна частина учнів не змогли чітко визначити, що є закон. Відповіді учнів були наступними: «закон — це основні приймають право, норми, спокій, порядок», «закон — це добре, бо є закон», «закон — це добре буває порядок», «закон — це добре, без законів не буде нормально життя», «закон, щоб люди працювали».

Важливе значення для нас мали результати аналізу відповідей старшокласників на питання плану твору «Коли закон є обов'язковим для виконання?», що дало можливість встановити рівень правових переконань як основи правових поглядів та орієнтацій людини. Лише 22% учнів написали, що закон не можна порушувати «ніколи», що може свідчити про високий рівень їх правосвідомості. Більшість учнів (53%) написали, що «не можна порушувати закон, бо може тюрма», «не треба проти закону, бо покарають». Це дає нам підставу стверджувати, що ця група учнів сприймає право та закони як певну владну складову, таку, що може примусити, покарати і не усвідомлює регулятивної функції права, яка здійснюється задля інтересів людини та суспільства.

Відповідаючи на питання плану «Що було б, якби не було законів?», більшість учнів (92%) написали, що це принесло б негативні наслідки для усіх. Зокрема, відповіді учнів були наступними: «не добре, бо хлопці б'ються завжди», «люди вбити», «в магазинах все красти, а рано все, пусто, їсти нема», «слова погано говорити», «ніхто не хоче робити, вчитися, без закону все буде погано», «люди однаково звірі були», «п'яна машина аварія багато», «хлопці горівки, курити, бити». Проте частина учнів (2%) висловили протилежні думки, наприклад, «добре, школа не треба, робити не треба», «добре, бо треба сильні, хворі не треба», «в магазин все, що хочу, гроші не треба, скло розбив і все», «базар красти», «ніж можна, кров багато, убити». Це дозволяє нам стверджувати, що дана група учнів допускає порушення закону, задумується про хуліганські дії, складає собі план таких дій. 6% учнів не справились із написанням твору. У процесі аналізу творів старшокласників чітко спостерігається спрощеність висловів, конкретні відповіді, які містять значні аграматизми, що свідчить про обмеженість словникового запасу учнів, недостатній рівень розвитку їхнього абстрактного мислення, труднощі у висловлюванні своїх думок та суджень.

Для виявлення наявності гуманних почуттів у учнів, їхньої готовності діяти відповідно моральних та правових понять, сформованості почуття правової відповідальності, ми використали анкету, відповіді на питання якої мали продемонструвати ставлен-

ня дитини до норм права на основі виявлення позитивного чи негативного його характеру, міри його стійкості та дієвості.

Результати анкетування засвідчили, що більшість їх (47%) співчувають та намагаються допомогти людям у складних ситуаціях. У той же час 43% не завжди виявляють співчуття та готовність допомогти, 10% ніколи не співчувають, 1% відмовились дати відповідь. Чужі турботи та проблеми цікавлять 36% опитаних, 39% рідко цікавляться проблемами інших людей, зовсім не цікавлять 21% опитаних, 4% відмовились відповідати. Спостерігаючи, що людина потрапила в біду, намагаються допомогти самі 54% опитаних, кличуть інших на допомогу 28%, співчувають 9%, не звертають на це увагу 9%. Якщо невдача спіткала товариша, 23% співчувають та надають допомогу, дають поради 51%, співчувають 21%, байдуже 6% анкетованим. Успіхам однокласників завжди радіють 28% учнів, успіху свого товариша радіє 59%, радіють, якщо мають з успіху товариша користь 7%, заздять товаришу 6%. Завжди цінують людей, з якими спілкуються 46% анкетованих, намагаються цінувати 19%, цінують тільки приємних і корисних людей 28%, не цінують людей, з якими спілкуються 7%. Нетерпимість до зла завжди виявляють 16% опитаних, прагнуть протистояти злу 60%, іноді протистоять злу 19%, не задумуються про це 5% опитаних. Про молодших та людей похилого віку завжди піклуються та надають їм допомогу 47%, намагаються піклуватись 21%, піклуються лише у випадку, якщо це їхні рідні або друзі 29%, не піклуються взагалі ні про кого 3% учнів.

Таким чином, ми визначили рівні виявлення гуманних почуттів у старшокласників з порушеннями слуху. Високий рівень — у 51 респондента (37%), середній рівень продемонстрували 54 учні (40%), нижче за середній — 24 (18%), низький рівень — у 7 вихованців (5%).

Для визначення найважливіших мотивів участі старшокласників у суспільній роботі ми застосували варіант таблиці «Мотиви участі у суспільній діяльності», запропонованої І. Колесником [110, с.53].

Відповіді учнів розподілились наступним чином (див. *табл. 2.2*).

Отже, беруть участь у суспільній діяльності, маючи прагнення принести користь школі, товаришам, Батьківщині 16% опитаних, спонукають до активної суспільної діяльності мотиви самовиховання 9%, прагнуть набути знань, умінь та навичок 31%, позитивний приклад і високий суспільний ідеал є мотивом участі у суспільній діяльності 4% учнів, прагнення особисто виділитись, відзначитись керують 28% вихованців, прагнення досягти корисливої мети, марнославність виявили 12% опитаних.

Таблиця 2.2

Мотиви участі у суспільній діяльності учнів старших класів з порушеннями слуху

№ з/п	Мотив	Кількість учнів (%)
1.	Прагнення принести користь школі, товаришам, Батьківщині	16
2.	Мотиви самовиховання	9
3.	Прагнення набути знань, умінь та навичок	31
4.	Позитивний приклад та високий суспільний ідеал	4
5.	Прагнення особисто виділитись, відзначитись	28
6.	Прагнення досягти корисливої мети, марнославність	12
	Всього	100

Аналіз результатів виконаних завдань учнів дав змогу виявити рівні сформованості емоційно-мотиваційного компоненту у школярів 9-х (рис. 2.10) та 10-х класів (рис. 2.11):

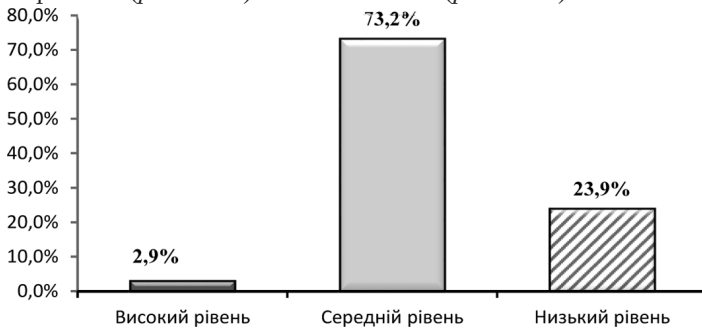

Рис. 2.10. Рівень сформованості емоційно-мотиваційного компоненту учнів 9-х класів з порушеннями слуху (%)

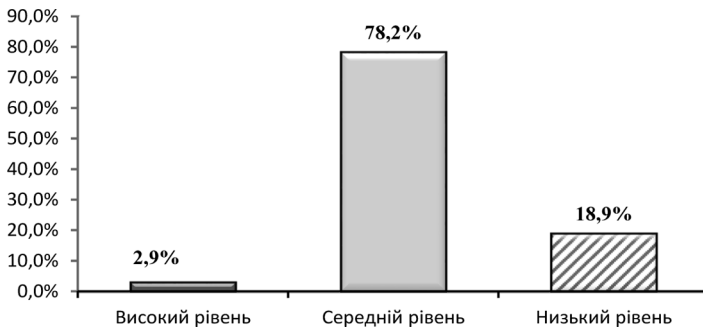

Рис. 2.11. Рівень сформованості емоційно-мотиваційного компоненту учнів 10-х класів з порушеннями слуху (%)

Дослідження емоційно-мотиваційного компоненту правосвідомості засвідчило, що лише 2,9% учнів 9-х та 2,9% учнів 10-х класів усвідомлюють необхідність дотримання правових норм, законів держави, об'єктивно оцінюють власні дії та дії інших людей, інтереси колективу для них є важливими. Більшість старшокласників з порушеннями слуху (73,2% учнів 9-х та 78,2% учнів 10-х кл.) ситуативно розуміють необхідність виконання та дотримання обов'язків учнів, правових норм. Вони демонструють зацікавленість у заняттях правознавчого спрямування, проте рідко виступають ініціаторами участі в них. Виявляють упевненість у необхідності дотримання законів тільки у випадках, коли це стосується їх самих або їхніх близьких. У 23,9% учнів 9-х та 18,9% учнів 10-х класів простежується байдуже ставлення до життя колективу класу, школи, держави; помічається схвалення ними порушень правил поведінки та законів.

2.2.4. Вивчення рівня застосування правових знань у поведінці

Вивчення діяльнісно-поведінкового компонента правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху здійснювалось відповідно до визначених рівнів правомірної поведінки, проявів у ній суспільної активності, товарищескості, відповідальності.

На думку педагогів, старшокласники з порушеннями слуху, мають різні рівні застосування знань про норми моралі та права, що залежить від наявності знань про норми моралі та права, їх суті, розуміння і ставлення до них, вміння на практиці їх застосувати. Так, оцінюючи участь школяра у суспільних справах, ініціаторами суспільних справ були визнані 9% учнів, 7% учнів виявились пасивними спостерігачами всього, що відбувається у закладі. Активними учасниками суспільних справ, такими, що іноді виявляють ініціативу, були визнані 16% школярів, безініціативними учасниками — 30% учнів, найбільше вихованців(38%) нерегулярно беруть участь у суспільному житті навчального закладу.

Постійними ініціаторами надання допомоги товаришам по навчанню виявились 9% учнів, в два рази більше (18%) школярів ніколи не надають допомоги однокласникам, іноді виявляють ініціативу 11% вихованців, на прохання товариша або педагога надають допомогу 24%, нерегулярно допомагають товаришам зняти 38% учнів.

Допомагаючи товаришам у суспільній діяльності, завжди, будь-кому допомагають 10% школярів, вибирають, кому допомогти, а кому ні, — 22%, будь-кому, але рідко допоможуть 25% вихованців, лише деяким товаришам і не завжди допомогу надають 34%, ніколи нікому не допомагають 9% учнів.

Визначаючи рівень самокритичності, педагоги визначили, що учнів, які майже не потребують критики, самокритичних серед їхніх вихованців не має, задумуються над критикою 17% школярів, іноді сприймають критичні зауваження 39% учнів, рідко коли реагують на зауваження 36% вихованців, ніколи не зважають на критичні зауваження 8% старшокласників. Аналізуючи рівень відповідальності стосовно виконання дорученої справи, педагоги дійшли висновку, що ініціаторів виконання відповідальних справ, такими, що доведуть їх до кінця, серед старшокласників не має. Проте 15% з них можна завжди давати доручення, 22% можна часто доручати виконання відповідальних справ, найбільшій кількості учнів (48%) іноді можна щось доручити, а 15% школярів ніколи не можна доручити виконання відповідальної справи.

Досліджуючи вміння учнів застосовувати набуті правові знання, уміння та навички у житті, зокрема, вміння відстоювати свої права, виконувати обов'язки перед суспільством та державою, а також обирати способи взаємодії з іншими людьми, ми з'ясували наступне. Виконують закони, тому що визнають їх основним обов'язком людини і громадянина – 52% учнів, не визнають закони обов'язковими – 11%; 37% школярів не змогли дати відповідь на питання. Разом з цим можуть обійти закон, якщо він заважає вчинити так, як хочеться, 47% учнів, не будуть йти в обхід закону 41%; не знають, як вчинити 12% вихованців. 47% респондентів вважають, що людина має право порушити права інших людей задля досягнення своєї мети; 37% учнів вважають, що за жодних умов не мають права порушувати права інших людей; складно було дати відповідь 26% учнів.

Дотримуються законів держави через страх покарання – 64% школярів; не пов'язують дотримання законів із страхом покарання 23%; не знають відповіді – 13% анкетованих. Завжди поступають правильно, коли впевнені, що про це ніхто не знає – 32% опитаних; не завжди – 52%; 12% учнів не відповіли на питання. Обираючи модель поведінки у випадку сварки, конфлікту зі старшими, відразу дослухаються та підкоряються їм 35% вихованців. 33% учнів будуть відстоювати власну позицію та сперечатися; погодяться задля годиться, та робитимуть, як самі вважають за потрібне – 22% школярів; 10% вихованців важко відповісти. Хочуть, щоб їхні права не були порушені в будь-якій правовій ситуації – 49%; не знають, як відстояти свої права – 45%; знають, як захистити свої права 6% анкетованих.

Досліджуючи схильність старшокласників з порушеннями слуху до шкідливих звичок, виявлено, що негативно ставляться до вживання наркотиків 86%. Вважають, що за винятком особливо сильних, наркотики зовсім не шкідливі, потрібно

лише правильно їх вживати — 11%; не задумуються про це 4% респондентів. 68% анкетованих ніколи не думають вживати наркотики. Не бачать у цьому нічого поганого 35% учнів; думають, що це «класно» 11%; взагалі не задумуються про це 22% опитаних. Негативно ставляться до осіб, що вживають наркотики 64% учнів. Привабливо та сучасно це виглядає для 9%. 30% опитаних визнають, що це особиста справа осіб, що вживають наркотики, а 23% не задумуються про це. Причину злочинів та відхилень у поведінці 12% анкетованих вбачають у вживанні наркотичних речовин; сумніваються у цьому 47%; не пов'язують порушення поведінки і скоєння злочинів з уживанням наркотиків — 65%; не думають про це 22% опитаних.

Обираючи власну поведінку серед друзів, які на вечірці по колу пустили цигарку з наркотичною травою, обов'язково, хоч раз спробують 26% учнів; не будуть цього робити, а краще підуть з такої вечірки 31%; цигарку не візьмуть, але в компанії залишаться 43% анкетованих. Хоч раз пробували тютюн 88% старшокласників, алкоголь — 100%, наркотики — 3%. Жоден учень не пробував вживати токсичні речовини.

До вживання спиртних напоїв позитивно ставляться 75% школярів; негативно — 8%; байдуже до цього ставляться 17% вихованців. При цьому вперше алкоголь 69% старшокласників спробували з родичами, 23% — з друзями, 8% — самостійно. Учнів, які до цього часу не куштували спиртні напої, не виявилось жодного.

До куріння негативно ставляться 64% анкетованих. Курять, але думають, що в будь-який момент покинуть — 14%. Курять і не думають відмовлятися від цього — 12%; епізодично курять 10% учнів. Шкідливими для здоров'я вважають куріння та алкоголь 43% старшокласників; так не вважають — 33%, не змогли дати відповіді 24% вихованців.

Результат сформованості діяльнісно-поведінкового компоненту правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху представлений на *рис. 2.12* та *рис. 2.13*.

Вивчення стану сформованості діяльнісно-поведінкового компоненту свідчить, що 1,5% учнів 9-х та 2,9% учнів 10-х класів уміють застосовувати набуті знання у різних життєвих ситуаціях. 55,2% учнів 9-х та 62,4% учнів 10-х класів демонструють готовність до застосування набутих правових знань у практичній діяльності, у них простежується життєва активність та соціальна компетентність. Проте у значній кількості учнів (43,3% 9-х та 34,7% 10-х кл.) спостерігаються прояви недисциплінованості, байдужість до виконання своїх обов'язків, прояви негативізму у ставленні до однокласників та педагогів. Найвними є стійкі негативні звички, небажання їх позбутися, свідоме порушення правил поведінки.

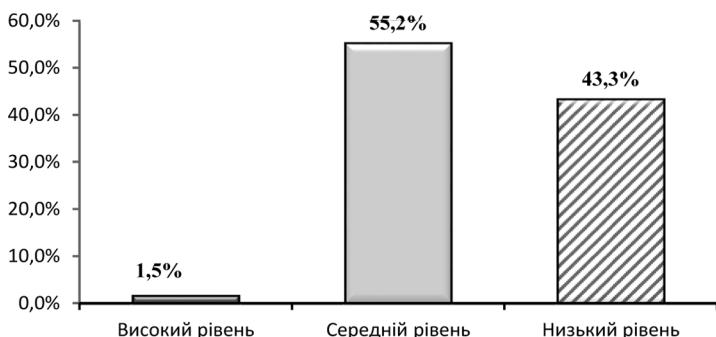

Рис. 2.12. Рівень сформованості діяльнісно-поведінкового компоненту правосвідомості учнів 9-х класів з порушеннями слуху (%)

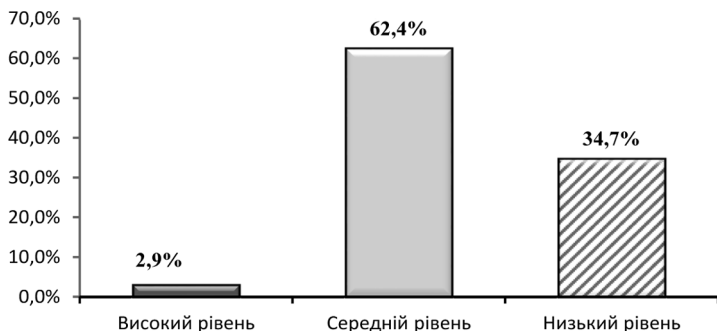

Рис. 2.13. Рівень сформованості діяльнісно-поведінкового компоненту правосвідомості учнів 10-х класів з порушеннями слуху (%)

Результати експериментального дослідження представлено у табл. 2.3:

Таблиця 2.3

Рівні сформованості компонентів правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху (%)

Компоненти правосвідомості	Кількість учнів, (%)					
	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	9 кл.	10 кл.	9 кл.	10 кл.	9 кл.	10 кл.
Когнітивний	2,9	5,8	79,4	75	17,7	19,2
Емоційно-мотиваційний	2,9	2,9	73,2	78,2	23,9	18,9
Діяльнісно-поведінковий	1,5	2,9	55,2	62,4	43,3	34,7
Рівень правосвідомості	2,4	3,9	69,3	71,8	28,3	24,3
Середній бал 9-10-х кл.	3,2		70,5		26,3	

За підсумками проведеного констатувального дослідження було з'ясовано, що стан сформованості правосвідомості переваж-

ної більшості учнів знаходиться на середньому та низькому рівнях. Середній рівень зафіксовано у 70,5% учнів (69,3% учнів 9-х та 71,8% учнів 10-х кл.), низький — у 26,3% школярів (28,3% учнів 9-х та 24,3% учнів 10-х класів). У незначній групі дітей (3,2%) спостерігається високий рівень сформованості правосвідомості (у 2,4% учнів 9-х та 3,9% учнів 10-х класів) (рис. 2.14, рис. 2.15):

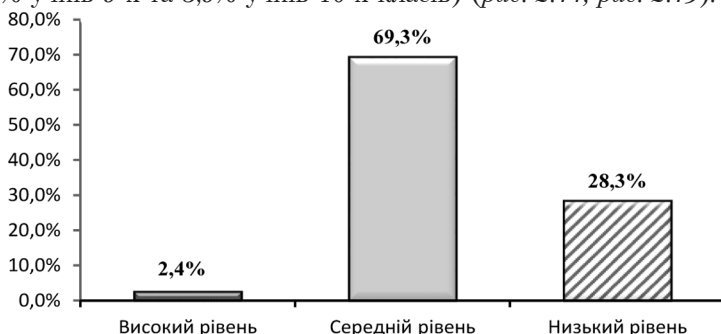

Рис. 2.14. Рівень сформованості правосвідомості учнів 9-х класів

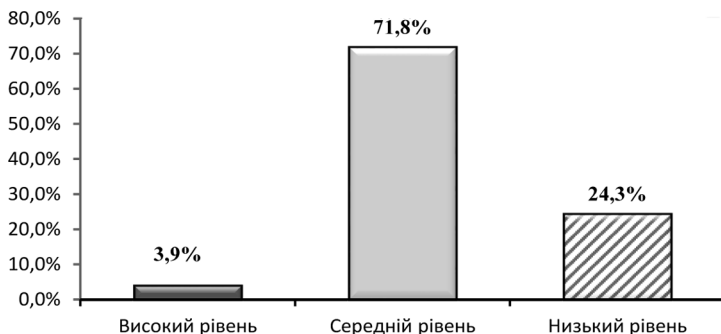

Рис. 2.15. Рівень сформованості правосвідомості учнів 10-х класів

З метою підтвердження ефективності проведеного дослідження, було здійснено вивчення стану сформованості правосвідомості учнів загальноосвітніх навчальних закладів, за результатами якого визначено високий рівень правосвідомості у 11,7% учнів 9-х класів, середній рівень — 66,6%; низький — 21,7% (рис. 2.16). За результатами дослідження у десятикласників загальноосвітньої школи високий рівень правосвідомості зафіксовано у 9,7%, середній рівень — у 65,3%, низький рівень — у 25% учнів (рис. 2.17).

Отже, у старшокласників загальноосвітніх шкіл зафіксовано значно вищий показник сформованості рівня правосвідомості та менший відсоток школярів із низьким рівнем правосвідомості порівняно із показниками старшокласників з порушеннями слуху.

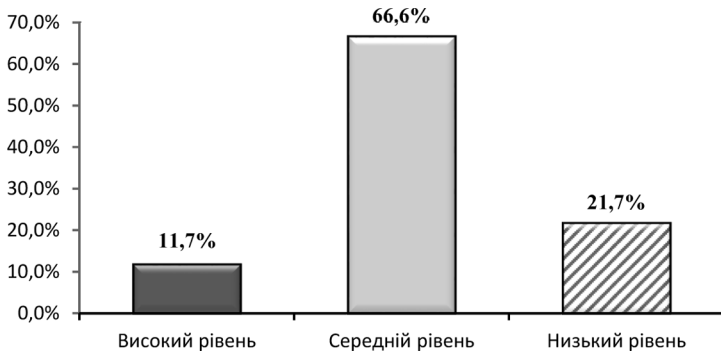

Рис. 2.16. Рівень сформованості правосвідомості учнів 9-х класів загальноосвітньої школи

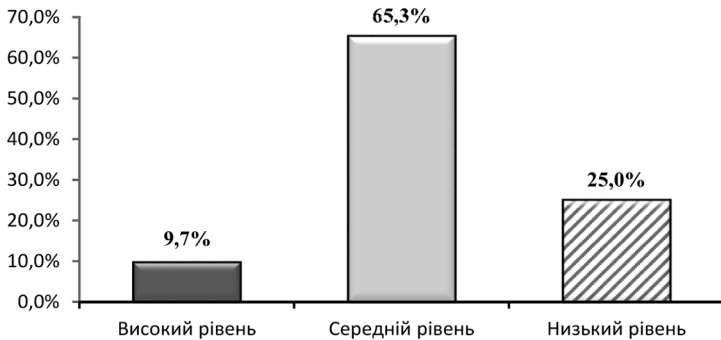

Рис. 2.17. Рівень сформованості правосвідомості учнів 10-х класів загальноосвітньої школи

Вивчення стану сформованості когнітивного компоненту правосвідомості учнів загальноосвітніх шкіл продемонструвало, що більшість відповідей на поставлені запитання не вимагали від учнів значних зусиль. Вони не задумуючись називали країну, столицю, державні символи, Президента, Голову Верховної Ради, права та обов'язки учнів. Дещо складнішими виявились запитання про поділ влади в Україні, визначення правових понять.

Більшість учнів правильно виконали творче завдання. Учні загальноосвітніх шкіл краще орієнтуються у поняттях про права дитини, про громадські доручення, які вони виконують, проте не усі вони визнають, що брати участь у заняттях з правознавчої тематики їм цікаво. Серед джерел, із яких вони отримують правову інформацію, учні назвали Інтернет, соціальні мережі, засоби масової інформації, друзів, однолітків, вчителів. Учні загальноосвітніх шкіл зазначають, що рідко спеціально цікавляться правовими темами, але, за висловами учнів, «скрізь тільки й говорять,

що про вибори, засідання Верховної Ради, надзвичайні випадки, аварії, вбивства, як не стати жертвою та ін.» Це свідчить про те, що повноцінне функціонування слухового аналізатора дає можливість учням загальноосвітніх шкіл без особливих зусиль накопичувати правову інформацію, обговорювати її зі своїми друзями, дорослими, робити певні висновки та узагальнення, що викликає значні труднощі у старшокласників з порушеннями слуху.

Висновки до другого розділу

Аналіз результатів констатувального експерименту дає підстави для таких висновків:

1. Визначено та обґрунтовано компоненти правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху: когнітивний (свідоме засвоєння учнями правових знань і сформованість відповідних понять; уміння бачити своє місце у суспільстві та світі; визначати свої права, обов'язки; здійснювати узагальнення та робити власні висновки); емоційно-мотиваційний (усвідомлення власного ставлення до правових норм, до подій і явищ, які відбуваються у державі та у світі в цілому; соціальна компетентність, мотиви, переконання, ціннісні орієнтації); діяльнісно-поведінковий (готовність до реалізації власних правових знань та переконань у практичній діяльності, соціальна позиція та життєва активність).

Критеріями оцінювання стану сформованості правосвідомості визначено: наявність та усвідомленість відповідних знань; володіння елементарною правовою термінологією; уміння оцінювати ситуацію, вербально та невербально висловлювати свої думки; усвідомлення процедури захисту своїх прав; ставлення до своїх прав, обов'язків та до прав і свобод інших людей; участь у громадському житті навчального закладу; усвідомлення відповідальності за власні вчинки.

3. Визначено три рівні сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху. *Високий*: характеризується наявністю глибоких знань правових норм, юридичної термінології та уміннями наводити приклади, визначати правові поняття, робити висновки та узагальнення, відстоювати свої права; оцінювати власні дії та дії інших; свідомим дотриманням правил поведінки; виявленням ініціативи щодо діяльності у колективі. *Середній*: характеризується частковою сформованістю компонентів правосвідомості: поверховими правовими знаннями; нестійким інтересом до правової інформації; недостатньо сформованою потребою у дотриманні норм права; недостатністю умінь для ви-

рішення ситуацій правового характеру; зниженням прояву самостійності у прийнятті рішень; відсутністю ініціативи до участі у громадському житті класу, школи; ситуативним засудженням протиправної поведінки. *Низький рівень*: характеризується недостатнім розумінням правової інформації, юридичної термінології; відсутністю уміння аналізувати інформацію, формулювати та аргументувати власні судження; нерозумінням морального змісту закону; відсутністю почуття обов'язку, справедливості, відповідальності, позитивної мотивації та прагнення до правової освіти, виховання; негативним ставленням до участі у навчальних і виховних заняттях правознавчого спрямування та у громадському житті класу і школи; наявністю стійких негативних звичок та небажанням їх позбутися; невмінням застосовувати набуті знання у соціально значущих ситуаціях.

4. Визначено труднощі у організації та реалізації правового виховання у позаурочний час у системі загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху: відсутність методичного забезпечення правового виховання; спрямованість роботи педагогів на види діяльності, що не передбачають активного залучення вихованців; епізодичність та безсистемність проведення виховних занять правознавчого спрямування; недостатність урахування специфічних особливостей розвитку дітей з порушеннями слуху; недостатній рівень професійної співпраці між педагогічними працівниками навчального закладу як між собою, так і з батьками школярів.

5. З'ясовано, що сформованість правосвідомості у переважної більшості учнів перебуває на середньому (69,3% учнів 9-х та 71,8% учнів 10-х кл.) та низькому рівні (у 28,3% учнів 9-х та 24,3% учнів 10-х класів). Визначено домінантність сформованості когнітивного компоненту у порівнянні з емоційно-мотиваційним та діяльнісно-поведінковим, що свідчить про спрямованість правової освіти в основному на опанування учнями теоретичних правових знань.

Отримані результати свідчать про нагальну потребу систематизувати корекційно-виховну роботу щодо формування правосвідомості старшокласників у позаурочний час та обумовлюють актуальність розробки відповідного педагогічного забезпечення.

РОЗДІЛ 3

ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ У ПОЗАУРОЧНІЙ ВИХОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Система педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час

На другому, формувальному, етапі дослідження передбачалася розробка та апробація системи педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості в позаурочний час у спеціальному загальноосвітньому закладі для дітей з порушеннями слуху. У зв'язку з цим було виокремлено наступні завдання:

1. Розробити структурно-функціональну модель формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху.
2. Розробити та експериментально апробувати ефективність системи педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників у спеціальній загальноосвітній школі для дітей з порушеннями слуху в позаурочний час.
3. Визначити основні фактори впливу на процес формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху.
4. Виявити кількісні і якісні зміни у знаннях, уміннях учнів IX-X класів учнів з порушеннями слуху, які брали участь в експерименті.

Порівняльний аналіз результатів констатувального та формувального експериментів дав можливість оцінити ефективність внесених змін у традиційну методику організації роботи з формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху.

Ми припускали, що усунення означених в констатувальному експерименті недоліків в організації вивчення учнями правазнавства у школі та спрямування виховної роботи у даному напрямку допоможе підвищити рівень знань учнів, трансформувати їх у правові переконання, навчити застосовувати отримані знання у повсякденному житті, тобто сприятиме підвищенню рівня правосвідомості учнів. Виявлені нами недоліки пов'язані не тільки з особливостями пізнавальної діяльності учнів з по-

рушеннями слуху, а також з відсутністю системної розробки педагогічних аспектів правового виховання та вивчення проблеми формування правосвідомості у сурдопедагогіці взагалі.

Тому перед нами постало завдання розробки такого педагогічного забезпечення, яке, з одного боку, було б логічним продовженням та доповненням процесу засвоєння правових знань та умінь, розпочатого під час вивчення навчального предмета «Правознавство (практичний курс)», а з іншого — активізувало б діяльність педагогів та учнів у напрямку формування правосвідомості школярів у позаурочній виховній діяльності.

Пропонована система педагогічного забезпечення представлена як структурне поєднання сукупності елементів: мети виховання, суб'єктів виховної взаємодії, змісту виховання, дидактичних засад, принципів та організаційних форм виховання.

Нами було виокремлено такі види *мети* формування правосвідомості: освітня, корекційно-розвивальна та виховна. Визначаючи освітню мету, ми визначаємо, які знання, поняття, цінності мають бути сформовані на заняттях, що необхідно повторити, що мають засвоїти учні. Корекційно-розвивальна мета передбачає формування таких умінь, як робота з джерелами, правовими текстами, виділення у них головного, складання планів, формулювання висновків. Виховна мета пов'язана із загальним процесом виховання учнів, і в першу чергу, з формуванням їх моральних, правових якостей. Учні повинні засвоїти гуманістичний характер права, необхідність поваги прав один одного.

Зміст охоплює три основні аспекти: соціальний, особистісний, науковий. Соціальний аспект відображає загальні вимоги суспільства до особистості, її правового виховання, до ролі школи як соціально-правового інституту. Особистісний аспект передбачає формування моральних та правових якостей школярів з точки зору основних особистісних сторін їх діяльності. Науковий аспект визначає сам зміст шкільного правового виховання, виховної програми та способи досягнення їх засвоєння школярами.

При відборі змісту педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочній час ми керувалися необхідністю дотримання таких вимог:

- юридична точність та визначеність правових знань (недопущення довільної непрофесійної передачі матеріалу, змісту нормативно-правових актів);
- науковість (відповідність навчального матеріалу найновішим досягненням у галузі юриспруденції);
- доступність (засвоєння правових понять має здійснюватись від простішого до складнішого, від відомого до невідомого);

навчально-виховна діяльність має знаходитись у зоні актуального і найближчого розвитку);

- послідовність у формуванні наукових поглядів, світогляду учня, розуміння ним закономірностей розвитку суспільства з урахуванням вікових, індивідуальних та психофізичних особливостей;

- актуальність та необхідність правових знань (вони мають бути дієвими, застосовуватися у різноманітних життєвих ситуаціях, що мають юридичний зміст) [100].

Виховання особистості дитини багато в чому залежить від особистості *педагога*, рівня його фахової підготовки, педагогічної майстерності, рівня вихованості, усвідомленого ставлення до важливості своєї діяльності. Вважаємо, що здійснити складне завдання формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху можуть лише ті педагоги, які самі мають глибокі різносторонні знання, уміють не лише пояснити школярам їхні права та свободи, але й сформулювати в учнів розуміння необхідності виконання законів, усвідомлення того, що немає прав без обов'язків; навчити користуватися своїми знаннями у повсякденному житті.

Особливого значення у процесі навчально-виховної діяльності спеціальної загальноосвітньої школи для дітей з порушеннями слуху набуває стиль взаємодії між педагогом та учнем. Пріоритетним вважаємо демократичний стиль відносин, за якого педагог і дитина є рівноправними партнерами. Різниця між ними лише у тому, що дитина вчиться засвоювати правовий простір, а педагог вчить її бачити, аналізувати власні дії, знаходити помилки і прагнення їх виправити.

На нашу думку, для ефективного здійснення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, педагог повинен мати сурдопедагогічну освіту і знати:

- сучасні виховні тенденції та технології;
- закономірності та особливості формування правосвідомості школярів з порушеннями слуху з урахуванням їх вікових, індивідуальних, психофізичних особливостей, рівня правової вихованості;
- ефективні форми та методи спільної роботи у цьому напрямку.

Ми вважаємо, що велике значення також мають організаційні здібності педагога: організація різних видів діяльності; уміння привабити інших педагогів, батьків; уміння регулювати та контролювати таку роботу відповідно завдань даного виду діяльності.

Особливу увагу ми звертаємо на категорію *учнів*, а саме старшокласників з порушеннями слуху, вікові, психологічні

особливості яких нами проаналізовані у третьому параграфі першого розділу.

Важливим компонентом системи є методи, прийоми та засоби правового виховання. Виходячи із того, що «методи виховання — способи взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованців, спрямованої на формування у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки» [177, с.307], ми вважали, що основні завдання формувального експерименту вирішуватимуться через реалізацію комплексу методів:

- методи формування свідомості: роз'яснення, бесіда, лекція, диспут, приклад;
- методи формування суспільної поведінки: педагогічна вимога, громадська думка, доручення, створення виховуючих ситуацій;
- методи стимулювання діяльності та поведінки: змагання, заохочення, покарання.

Виховна ефективність методу підвищується, якщо під час його застосування використовуються *педагогічні прийоми* як «частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективнішого застосування методу в конкретній ситуації» [177, с.307]. Відтак на нашу думку, у позаурочній правовиховній діяльності доцільно було використовувати такі прийоми, як: громадський осуд негативних проявів у житті класу чи школи; розвінчання негативного, коли не всі розуміють його суть; розкриття на конкретних і відомих учням прикладах наслідків аморальної та асоціальної поведінки у процесі застосування методу прикладу. Використовуючи метод створення виховуючих ситуацій, ми застосовували:

- 1) творчі прийоми (доброта, увага і піклування; вияв уміння і переваги педагога; пробудження гуманних почуттів; вияв засмучення; зміцнення віри у власні сили; довіра; залучення до цікавої діяльності);
- 2) гальмівні прийоми (паралельна педагогічна дія, наказ, ласкавий докір, натяк, показна байдужість, іронія, розвінчання, вияв обурення, попередження, вибух) [130].

Засобами виховання є вид суспільної діяльності, який може впливати на особистість у певному напрямку, наприклад, праця, шкільний режим, засоби масової інформації тощо.

Правосвідомість, як і свідомість взагалі, формується у процесі діяльності. Чим активніше учні включаються у розумову діяльність, тим глибше усвідомлюються ними знання, тим ефективніше формується правосвідомість.

Залучення учнів до різних видів розумової, практичної діяльності передбачало використання педагогами таких форм органі-

зації роботи з старшокласниками: масові, групові, індивідуальні. Ефективними формами діяльності з формування правосвідомості у позаурочний час, стали: конференції, тематичні вечори, зустрічі з практичними працівниками, вікторини, вечори запитань і відповідей, практичні заняття з формування умінь застосування правових знань для пояснення фактів оточуючого життя (аналіз юридичних ситуацій-задач, які імітують, моделюють життєві ситуації), проведення тижнів, свят з правовиховної тематики, конкурсів, залучення учнів до поширення, пропаганди правових знань, правоохоронної діяльності щодо підтримання дисципліни, правопорядку; політичні інформації, робота з пресою, екскурсії, перегляд телепередач, художніх фільмів та відеоматеріалів з правознавчої тематики, випуск стінної газети (загальношкільної, класної, сатиричної та інших). За допомогою таких форм роботи учні з об'єкта інформації стають її суб'єктом, її активним носієм, загартовується воля молодих людей, виховуються правові переконання, відповідальність, формуються мотиви правомірної поведінки. Кінцевою метою, завершенням залучення учнів до практичної діяльності стало закріплення у поведінці вихованців дотримання правових принципів, які мають стати нормою життя, потребою в поведінці, бо сформованість правосвідомості визначається, передусім, реально правомірною і соціально активною поведінкою. Тільки під час практичної діяльності, безпосередньої участі у засвоєнні, застосуванні, використанні правових знань на практиці, виховується глибока переконаність у необхідності, обов'язковості, дотримання правових норм, зміцнення правопорядку і законності. У цьому зв'язку принципове значення для нас мало висловлення відомого психолога С. Рубінштейна про те, що «формуєтесь у діяльності, свідомість у діяльності і виявляється» [153, с.148].

Розрив між знаннями і поведінкою, який спостерігається у молоді, пояснюється тим, що формування правосвідомості здійснюється не у єдності з активною діяльністю, а це — важлива педагогічна умова правовиховного процесу. Методологічна роль діяльності полягає у формуванні в учнів усвідомленого, активного ставлення до оточуючого світу, правових явищ, правових відносин зокрема, а, отже, у вихованні правових переконань. Внаслідок спільної діяльності педагогів та учнів створюється можливість стимулювання власної активності вихованця, його творчих зусиль, поліфункціонального самовиявлення. У школярів напружується досвід прийняття рішень, формуються стійкі мотиви поведінки, а, отже, переконання.

Результатом впровадження розробленої нами системи педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час нами

було визначено підвищення рівня сформованості правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху.

При розробці системи педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час ми базувались на основних принципах виховання з урахуванням мети, завдань виховання та особливостей розвитку дітей з порушеннями слуху, які спрямовані на організацію педагогічного процесу в умовах корекційно-розвивального впливу на дитину:

✓ **цілеспрямованість виховання**, який передбачає спрямування виховної роботи на досягнення основної мети виховання — всебічно розвиненої особистості, підготовки її до свідомої та активної трудової діяльності;

✓ **зв'язок виховання з життям**, сутність якого полягає у тому, що виховна діяльність школи має орієнтувати учнів на те, що вони повинні жити життям суспільства, брати посильну участь у ньому вже під час навчання у школі;

✓ **єдність свідомості та поведінки у вихованні**, який поведінку людини визначає як її свідомість у дії, при цьому визнаючи, що виховання такої єдності свідомості — складний і суперечливий процес, оскільки формування навичок правильної поведінки набагато складніше, ніж виховання свідомості;

✓ **виховання у праці**, в основі якого — ідея, що формування особистості безпосередньо залежить від її діяльності, від особистої участі в праці;

✓ **комплексний підхід у вихованні**, який ґрунтується на діалектичній взаємозалежності педагогічних явищ і процесів, а втілення його в життя передбачає єдність мети, завдань і змісту виховання; єдність форм, методів і прийомів виховання; єдність виховних впливів школи, сім'ї, громадськості, засобів масової інформації, вулиці; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; єдність виховання та самовиховання;

✓ **виховання особистості в колективі**, який передбачає, що індивід стає особистістю завдяки спілкуванню і пов'язаному з ним відокремленню. Реалізація принципу передбачає усвідомлення учнем того, що колектив — могутній засіб виховання, що певні риси особистості формуються тільки в колективі, участь учнів у самоврядуванні сприяють розвиткові самостійності, самодіяльності, ініціативи та ін.;

✓ **поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю учнів**, адже виховання творчої особистості можливе, якщо існують умови для вияву самостійності й творчості, схвалюються ініціативи та самодіяльність. Важливою умовою є запобігання жорсткому регламентуванню діяльності шкільного самоврядування, адмініструванню, надмірній опіці;

✓ **поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю до нього**, який передбачає єдність вимог до вихованців з боку педагогів, контроль за їх поведінкою, гуманне ставлення до них, повагу до їхньої думки, терпляче ставлення до всіх дітей без винятку, повага до їх людської гідності, безумовна підтримка та прийняття особистості кожної дитини;

✓ **індивідуальний підхід до учнів у вихованні**, що є важливою вимогою до організації виховного процесу і однією з умов підвищення його ефективності;

✓ **принцип системності, послідовності і наступності у вихованні**, який виходить з того, що для формування свідомості, вироблення навичок і звичок поведінки потрібна система певних послідовних виховних заходів, реалізація якого передбачає, що залежно від віку та рівня розвитку учнів педагог добирає зміст і методику виховної роботи з ними;

✓ **єдність педагогічних вимог школи, сім'ї і громадськості** має охоплювати всі сторони навчально-виховної роботи школи, всі форми діяльності учнівського та педагогічного колективів, сім'ї, знаходити свій вияв у змісті, формах навчання та виховання, у правилах поведінки школярів, у стилі життя школи, її традиціях [177].

Враховуючи можливості дітей з порушеннями слуху, ми акцентуємо увагу на тому, що в першу чергу діти можуть засвоїти матеріал, який є для них зрозумілим. Тому нами був застосований **принцип доступності**, який передбачає перехід від легкого, простого (елементарного і конкретного) до складного з відповідним рівнем абстрактності.

Для цього нами використовувались різні життєві ситуації, рішення яких вимагало від учнів застосування наявних у них знань, давало можливість переконатися в необхідності набуття правових знань.

Характерною особливістю пізнавальних процесів учнів з порушеннями слуху, яка обумовлена порушенням повноцінного функціонування слухового аналізатора, є недостатнє сприймання та розуміння ними змісту матеріалу, поданого за допомогою усного мовлення. Недостатній рівень сприймання вербальної інформації вимагає від педагогів застосування специфічних засобів навчання та виховання, а саме дактильного мовлення та жестової мови. Кращому засвоєнню матеріалу сприятиме також застосування наочності. **Принцип наочності** наближає процес навчання з життєвим досвідом учнів та сприяє кращому усвідомленню знань.

Ми пересвідчилися, що для закріплення правових знань, умінь та навичок школярів з порушеннями слуху ефективним є застосування активної, творчої діяльності самих учнів. **Принцип**

активності передбачає активну участь учнів у правовому просторі у різних формах його прояву, а також у навчально-виховному процесі. Таким чином вони накопичують і збагачують свій соціальний досвід.

Процес формування правосвідомості у школі для дітей з порушеннями слуху, як і інші напрями навчально-виховного процесу, неможливий без урахування індивідуальних особливостей старшокласників та диференційованого підходу до них. Тому ми надавали особливу увагу **принципу індивідуального та диференційованого навчання**, який передбачає глибоке і всебічне вивчення індивідуальних особливостей кожної дитини.

Важливого значення у нашому експерименті набуває **принцип гуманізму**, адже дитина з порушенням слуху знаходиться у значній емоційній залежності від оточуючих, а недостатній соціальний досвід, уповільненість сприймання, не завжди точне розуміння ситуації, недостатнє розуміння мовлення оточуючих внаслідок порушення діяльності слухового аналізатора, призводять до того, що така дитина часто стає об'єктом негуманного, нетерпимого ставлення до неї. Тому у нашому дослідженні особливу увагу ми надавали пріоритетності ідеї прав і свобод людини і громадянина, виховання людської гідності, створенню атмосфери гуманних взаємовідносин, у якій неприйнятними є прояви зневаги один до одного.

Принцип демократичності — виховання соціальної справедливості на основі рівності прав і свобод, формування толерантної солідарності; уміння конструктивно взаємодіяти із суспільством і приймати доцільні рішення, виходячи із загальнолюдських і національних інтересів. Цей принцип передбачає діалогічний характер освіти, суб'єктно-суб'єктні відносини між педагогами і учнями, атмосферу довіри та взаємоповаги у шкільному колективі, відкритість і зв'язок школи з іншими учасниками процесу формування правосвідомості (сім'єю, дитячими і молодіжними громадськими організаціями, правоохоронними органами, ЗМІ тощо).

Принцип плюралізму — виховання поваги до засад політичної, етнонаціональної та расової багатоманітності, толерантного ставлення до релігійних переконань, до діяльності у школі органів учнівського самоврядування; уникання екстремістських поглядів і поведінки у житті шкільного колективу.

Принцип зв'язку з практичною діяльністю, що передбачає формування як пріоритетних умінь, що орієнтують старшокласників на соціальну взаємодію, а також уміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації у своєму житті, приймати рішення та здійснювати правомірні дії.

У формувальному експерименті ми виходили з того, що процес формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху передбачає формування у них такого рівня правосвідомості, який необхідний для реалізації своїх прав, свобод та обов'язків; вміння адекватно поводитись у різноманітних життєвих ситуаціях правового змісту; усвідомлення відповідальності перед суспільством та державою за свої вчинки; розуміння необхідності дотримання законів.

Аналіз літературних джерел та вивчення стану проблеми дослідження у практиці роботи спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху, викладений у розділі I та розділі II, засвідчив, що формування правосвідомості дітей з порушеннями слуху — це актуальна юридична, соціальна, психологічна та педагогічна проблема. Формування правосвідомості як регулятора соціально-нормативної поведінки особистості є базовою основою правового виховання. Визначено, що правосвідомість особистості старшокласників з порушеннями слуху є складною інтегрованою якістю, обумовленою як впливом соціокультурного середовища, так і їхніми віковими, психологічними, комунікативними, індивідуальними особливостями. Основою її є сукупність правових знань, морально-правових ціннісних орієнтацій особистості, що визначають її поведінку у соціально значущих ситуаціях. Вирішення цієї проблеми пов'язане з оптимізацією процесу правового навчання та виховання, засвоєнням учнями системи знань про їхні права, свободи та обов'язки, вихованням необхідності дотримання правил поведінки та законів суспільства, умінням аналізувати правові ситуації та давати правову оцінку власним діям та діям інших людей, вихованням глибокої поваги до правил і законів людського співжиття, готовності дотримуватися і виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю народу, формуванням активної життєвої позиції, усвідомленням вищої цінності права, тощо.

Головною *метою* формувального експерименту нами було визначено:

- удосконалення та поглиблення правових знань, умінь та навичок учнів з порушеннями слуху;
- формування інтересу до участі у заняттях правознавчої тематики, потреби виконувати громадський обов'язок; усвідомлення необхідності виконувати правила поведінки у школі та у суспільстві; впевненості у непорушності законів, прав та свобод інших людей;
- формування вміння користуватися набутими правовими знаннями, уміннями та навичками у різних видах практичної діяльності у житті; стимулювання прагнення до активної громадської діяльності та беззаперечного дотримання законів суспільства.

Для досягнення мети формувального експерименту нами було обрано такі *шляхи*:

- введення у навчально-виховний процес спеціальних загальноосвітніх закладів для дітей з порушеннями слуху факультативного курсу «Я у світі права», який не лише поглиблює та удосконалює знання старшокласників з порушеннями слуху, а також передбачає пошук оптимальних засобів їх практичного втілення у навчально-виховний процес;
- виховання позитивного ставлення учнів до занять правознавчого спрямування та бажання брати активну участь у підготовці до них;
- формування у старшокласників у позаурочний час бажання брати участь у громадському житті школи та усвідомлення необхідності дотримання дисципліни та порядку;
- забезпечення професійного співробітництва психолого-педагогічного колективу навчального закладу (вихователів, вчителів різних навчальних дисциплін, класних керівників, психологів, соціальних педагогів, адміністрації);
- посилення спільної роботи педагогів з батьками учнів щодо формування усвідомлення тісного взаємозв'язку між правами, свободами та обов'язками громадян, усвідомленого зв'язку між правами та обов'язками особистості, почуття відповідальності за виховання своєї дитини, розуміння непорушності законів та відповідальності за недотримання їх.

Логіку процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху ми відобразили через структурно-функціональну модель. Системоутворюючим компонентом моделі виступає мета формування правосвідомості учнів, яка в кінцевому рахунку об'єктивується в результат діяльності. Отриманий результат та його співвіднесення з поставленою метою виступив головним критерієм успішності впровадження даної моделі в практику організації процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час. Загальна мета, сформульована в моделі: формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху реалізується через базові функції правового виховання даної категорії учнів, які ми визначили як: когнітивну, оцінювальну, регулятивну. Ці функції направлені на формування основної — корекційно-розвивальної, яка передбачає корекцію мислення, забезпечення трансферентності правових знань та корекцію особистості. Передбачалося, що отримані учнями правові знання через забезпечення відповідного рівня їх усвідомлення та переходу у правові переконання, зрештою, повинні стати основними регуляторами формування їх діяльності, поведінки. Відповідно до функцій ми визначили структурні елементи правосвідомості та

показники сформованості їх, за якими можна діагностувати рівень сформованості правосвідомості учня (рис. 3.1):

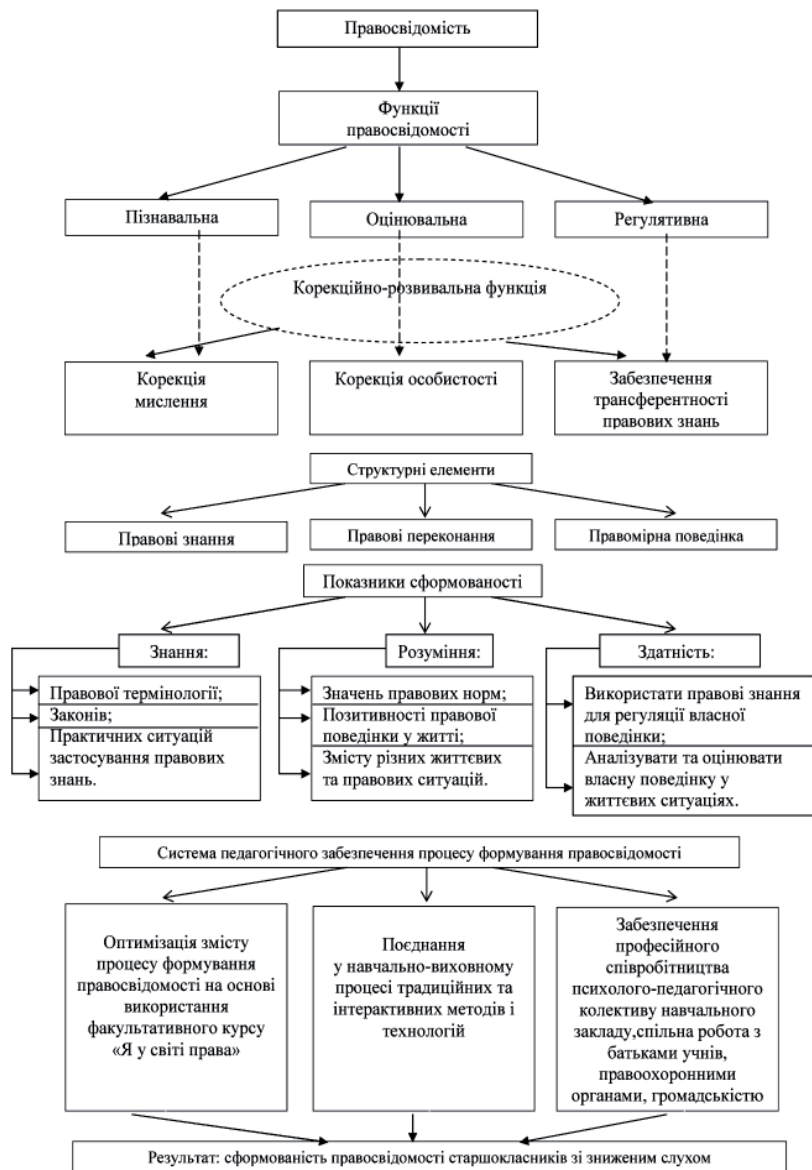

Рис. 3.1. Структурно-функціональна модель правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху

Розроблена модель формує загальне уявлення про структурну організацію процесу формування правосвідомості, дає можливість вчителям та вихователям забезпечити цілісність, а відтак і ефективність процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час.

Важливим елементом структурно-функціональної моделі, що відображає цілісність процесу формування правосвідомості старшокласників у позаурочний час в умовах спеціального загальноосвітнього закладу, є розроблена нами система педагогічного забезпечення, яка стосується безпосередньо організації процесу формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху в позаурочний час. Організація експериментальної роботи проектувалась як поетапний перехід від інформаційного рівня процесу формування правосвідомості до орієнтаційного і зрештою, до практичного (діяльнісно-поведінкового). Означена поетапність процесу забезпечувала трансформацію необхідних правових знань до рівня формування на їх основі регуляторів діяльності та правової поведінки дітей з порушеннями слуху. Виходили ми з того, що відповідно до основного предмета дослідження будемо орієнтуватися не на кількість знань, а на створення умов для їх максимального переведення в діяліснису сферу і формування на їх основі правосвідомості школяра.

Основною метою розробленого нами педагогічного забезпечення було визначено формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час.

Експериментальне педагогічне забезпечення процесу формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху розроблялось на основі наступних принципів:

- оптимального поєднання форм організації навчальної та позакласної виховної діяльності;
- максимального врахування психологічних особливостей дітей з порушеннями слуху;
- демократизації, забезпечення суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин у структурі організації діяльності;
- забезпечення органічного зв'язку змісту правового навчання та виховання з реальними ситуаціями соціально-правової поведінки людини.

Структурування позаурочної виховної діяльності, що передбачає використання активних та інтерактивних методів виховання учнів з порушеннями слуху дев'ятих та десятих класів, а також спеціально розроблені виховні заняття та відповідна методика їх організації дозволили нам визначити зміст педагогічного забезпечення, спрямованого на формування правосвідомості старшокласників у позаурочний час, а саме:

– впровадження у виховний процес факультативного курсу для учнів IX-X класів «Я у світі права», який сприяв не лише поглибленню правових знань старшокласників з порушеннями слуху, формуванню у них позитивної мотивації до участі у громадському житті школи, свідомого дотримання дисципліни, а також передбачав пошук оптимальних засобів їх практичного втілення у навчально-виховному процесі спеціальної школи;

– забезпечення професійного співробітництва психолого-педагогічного персоналу закладу (вчителів, вихователів, психологів, соціальних педагогів);

– посилення спільної роботи школи з батьками щодо формування у батьків усвідомленого зв'язку між правами та обов'язками особистості, почуття відповідальності за виховання своєї дитини.

В основу формуального експерименту було впровадження факультативного курсу «Я у світі права» для учнів IX-X класів на базі Кам'янець-Подільського багатопрофільного навчально-реабілітаційного центру Хмельницької області, обласного комунального закладу «Підкамінська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів з поглибленою професійною підготовкою» Львівської області, Хустської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату I-II ступенів Закарпатської області та Чернівецької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для слабочуючих дітей Чернівецької області. Різними видами дослідницької експериментальної роботи було охоплено 64 особи. З метою підтвердження ефективності методики формуального етапу, досліджуваних було диференційовано на контрольну групу (32 учні з порушеннями слуху: 16 учнів 9-х та 16 учнів 10-х класів) і експериментальну групу (32 учні з порушеннями слуху: 16 учнів 9-х та 16 учнів 10-х класів).

Робота з експериментальною групою проводилась у спеціально створених умовах, реалізація яких згідно визначеної гіпотези дослідження повинна була забезпечити підвищення рівня ефективності позаурочних занять з правового виховання та їх корекційно-виховний вплив на підвищення рівня сформованості правосвідомості старшокласників. У контрольних класах організація позаурочних занять проводилась за традиційною методикою, без будь-яких додаткових коректив.

Ефективність формуального експерименту забезпечувалася апробацією у практичній діяльності спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху системи педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників. Ми вважали, що підвищення ефективності виховних занять можливе за рахунок застосування різних форм і методів діяльності у навчально-виховному процесі: масових

(диспути, конференції, зустрічі з представниками правоохоронних органів, перегляд та обговорення фільмів та передач правового спрямування), групових (ділові ігри, клуби, гуртки) та індивідуальних форм (профілактичні бесіди) організації діяльності з урахуванням психофізичних можливостей і особливостей дітей цієї категорії.

Змістову основу формувального експерименту ми визначали, виходячи з того, що діти з порушеннями слуху можуть усвідомлено засвоїти той матеріал, який вони правильно зрозуміли, тому зміст педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості підбирався та komponувався з орієнтацією на актуальний досвід школярів, на засвоєння загальних соціальних ролей та реальні перспективи соціальної адаптації випускників.

Визначений зміст педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості учнів старших класів був покладений в основу виховної діяльності, яка здійснювалась у позаурочний час. Відповідно до розробленого змісту правового виховання ми визначили систему методів, форм та видів організації позаурочної виховної діяльності. Низький рівень правосвідомості учнів IX-X класів з порушеннями слуху пояснюється тим, що при традиційному підході до вирішення цієї проблеми у школярів фіксується низький рівень сформованості інтересу до навчально-виховної діяльності. Традиційна система організації діяльності школярів, за якої певний обсяг матеріалу подається педагогом, а потім відтворюється учнем, не сприяє формуванню інтересу до навчання, є недостатньо мотивованою. Ми виходили з того, що позитивна стимулюючомотиваційна основа процесу формування правосвідомості учнів значною мірою забезпечується за рахунок продуктивної, особистісно орієнтованої організації педагогічного процесу.

Центральним елементом педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час став факультативний курс «Я у світі права», адаптований нами з урахуванням його практичної спрямованості, особливостей пізнавальної та комунікативної діяльності школярів та необхідності їх корекції. При цьому, як зазначалося, зміст курсу відповідав вимогам змісту правової освіти школярів з порушеннями слуху, максимально співвідносився з потребами інтеграції осіб із порушеннями слуху у суспільство та враховував тенденції інноваційної освіти з формування суб'єктної позиції учня у структурі навчально-виховного процесу.

У процесі розробки змісту курсу ми керувалися такими принципами:

- принцип відповідності мети і завдань правової підготовки старшокласників до формування пізнавального, емоційно-цін-

нісного та діяльнісно-поведінкового компонентів правосвідомості. Структура курсу відповідала структурно-функціональним елементам вказаних компонентів. Таким чином була забезпечена цілісність та системність формування правосвідомості у старшокласників з порушеннями слуху;

- принцип інтегративності курсу (забезпечення інтеграції раніше набутих учнями знань, умінь, якостей, власного досвіду);
- принцип ціннісного наповнення змісту освіти (пріоритет ціннісного спрямування правової інформації, актуалізація осмислення сучасних гуманістичних, демократичних, правових цінностей у життєдіяльності суспільства та кожної людини);
- принцип контекстності, відповідно з яким навчання з одного боку, вирішує конкретні, життєво важливі для старшокласників з порушеннями слуху завдання, орієнтовані на виконання ними соціальних ролей або удосконалення особистості, а з іншого боку, будується з урахуванням соціальної, професійної, побутової діяльності школярів. Насичення процесу виховання соціальним аспектом оточуючої дійсності наповнює виховну діяльність особистісним змістом. Контекстний підхід передбачає використання методу ситуаційного аналізу, коли учням пропонується широкий діапазон проблемних ситуацій (задач), на основі яких формуються позитивні правові переконання і ціннісні орієнтації.

Основною метою розробленого нами курсу стало педагогічне забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час.

Основними завданнями курсу «Я у світі права» стали:

- поглиблення знань учнів про права та свободи, а також відомостей про правові норми, що регулюють відносини в усіх сферах суспільного життя;
- формування мотивації, умінь та навичок, ключових компетенцій, необхідних для правомірної та відповідальної участі у житті суспільства і держави;
- орієнтування старшокласників на національні та загальнолюдські цінності в душі поваги до прав і свобод людини і громадянина та дотримання правових норм;
- сприяння формуванню активної громадянської позиції на основі цілісного самоусвідомлення як людини-особистості-громадянина України — першооснови європейської та світової спільноти людей;
- створення умов для набуття старшокласниками досвіду усвідомлення суспільних дій, правомірної поведінки й толерантного спілкування на основі поваги до прав і свобод інших людей, гуманності та терпимості;

- формування умінь та навичок реалізації своїх прав у соціальній сфері, відповідального ставлення до прав, обов'язків, до виконання громадянського обов'язку.

Нами були враховані труднощі осіб з порушеннями слуху на шляху їх соціалізації, у процесі їх спілкування та життєдіяльності. Проблеми, з якими зустрічаються особи з порушеннями слуху, стосуються професійного визначення, працевлаштування, правового захисту, питань власності, спілкування з чуючими та інші. Тому ми вважали доцільним розподілити навчально-виховні заняття на кілька змістових блоків:

1. Я і закон.
2. Я – особистість.
3. Я – громадянин.
4. Я і моя сім'я.
5. Я – освічена людина.
6. Я – культурна людина.
7. Я – працівник.
8. Я – споживач.
9. Я – відповідальна людина.
10. Я і правоохоронні органи.

Особливість пропонованого курсу полягає у тому, що він може бути пройдений як цілісний курс або ж у процесі виховної діяльності можуть бути використані окремі теми чи заняття, інтегровані у навчальну програму даної вікової групи.

Зміст програми факультативного курсу «Я у світі права» був структурований відповідно до логіки засвоєння учнями сучасних знань, умінь та цінностей у найважливіших сферах життєдіяльності: особистій, сімейній, освітній, трудовій, культурній, політичній. У зміст програми «Я у світі права» були внесені зміни як за змістом тем, так і за порядком їх вивчення, не виходячи за межі відведеного програмою часу. При цьому ми виходили з того, що навчально-виховні заняття з тем, які стосуються розділів 1-5, проводитимуться під час навчання учнів у ІХ класі, а з тем, що стосуються розділів 6-10, – у Х класі. З розрахунку, що заняття проводитимуться 1 раз на тиждень, у ІХ та Х класі передбачено по 34 заняття на рік. Загальний обсяг програми – 68 годин.

Виходячи з основних завдань дослідження нами була розроблена така структура експериментальної виховної програми:

Перший розділ «Я і закон» передбачав опрацювання учнями таких понять, як «правило», «закон», «соціальні норми», «Конституція».

Метою другого розділу «Я — особистість» стало поглиблення знань про поняття «життя», «здоров'я», «честь», «гідність», «свобода», «недоторканність», «юридична рівність людей».

У третьому розділі «Я — людина і громадянин» розкриваються поняття «Конституція», «Президент», «права», «свободи», «обов'язки», «громадянство», «демократія», «правова держава», «громадянське суспільство», «громадські організації», «самоврядування», «право на участь у державному управлінні».

Четвертий розділ «Я — освічена людина» містив поняття «освіта», «право на освіту», «права та обов'язки учнів, педагогів, батьків», «учнівське самоврядування», «громадське доручення». Стосовно питання освіти неповнолітніх, програма спрямована на роз'яснення понять «безкоштовна освіта», «обов'язкова освіта».

П'ятий розділ «Я і моя сім'я» передбачав розкриття понять «шлюб», «сім'я», «умови укладання шлюбу», «обов'язки подружжя», «права та обов'язки батьків та дітей», «майнові та немайнові права і обов'язки подружжя», «аліменти», «позбавлення батьківських прав», «усиновлення», «опіка», «піклування».

У шостому розділі «Я — працівник» увага учнів зверталася на поняття «право на працю», «працівники», «норми трудового права», «пошук роботи», «трудоий договір», «трудова книжка», «заробітна плата», «роботодавець», «праця неповнолітніх», «експлуатація праці», «порушення трудових прав».

Сьомий розділ «Я — власник» передбачала поглиблення знань учнів наступних понять: «право власності», «спадкування», «заповіт», «власник», «договір».

У восьмому розділі «Я — відповідальна людина» розглядалися поняття «адміністративне право», «адміністративні порушення», «адміністративна відповідальність», «адміністративна відповідальність неповнолітніх».

Дев'ятий розділ «Я і правоохоронні органи» передбачав опрацювання таких понять, як «правоохоронні органи України», «міліція», «прокурор», «нотаріус», «адвокат», «арешт», «допит», «права неповнолітніх при затриманні», «злочин», «свідок злочину», «вина», «кримінальна відповідальність», «покарання», «кримінальна справа», «слідчий», «суд», «суддя».

Важливим для кожної людини є усвідомлення себе культурною людиною. Тому десятий розділ, «Я — культурна людина», передбачав обговорення та засвоєння правил поведінки у суспільстві, впливу шкідливих звичок на здоров'я та культуру людини, правил поведінки серед чуючих, культури осіб з порушеннями слуху.

Зміст програми з курсу «Я у світі права» подається у *табл. 3.1:*

Таблиця 3.1

Експериментальна програма з курсу «Я у світі права» для учнів ІХ-Х класів шкіл для дітей з порушеннями слуху

№	Назва розділу	Зміст	Кількість годин
ІХ клас			
1.	Я і закон	Як виникають правила. Які правила існують у суспільстві. Для чого потрібні правила. Що таке закон. Як приймаються закони. Значення законів для життя громадян.	6
2.	Я – особистість	Права і свободи людини. Загальна декларація прав людини. Види прав і свобод людини. Механізми захисту прав та свобод людини в Україні. Конвенція ООН про права дитини. Права інвалідів в Україні.	6
3.	Я – громадянин	Правова держава і громадянське суспільство. Система органів влади в Україні. Поняття «людина», «особа», «громадянин». Громадянство. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України. Участь громадян у житті держави. Самоврядування. Громадські об'єднання та молодіжні і дитячі організації. Демократія у шкільному житті.	7
4.	Я – освічена людина	Право на освіту в Україні. Безкоштовна освіта. Права та обов'язки учнів, учителів та батьків у навчально-виховному процесі. Учніське самоврядування. Навчальні заклади України, у яких можуть навчатися особи з порушенням слуху.	6
5.	Я і моя сім'я	Основи сімейного права. Поняття «сім'я» і «шлюб». Як укладається шлюб. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки мають подружжя. Стосунки у сім'ї між батьками та дітьми. Обов'язки дітей. Права батьків і дітей на майно, право на утримання. Захист прав дитини у сім'ї з боку держави. Опіка, піклування, усиновлення.	7
6.	Підсумкові заняття		2
Всього			34
Х клас			
7.	Я – працівник	Право на працю. Як знайти роботу. Роботодавці та працівники. Трудовий договір. Трудова книжка. Трудова дисципліна та відповідальність за її порушення. Заробітна плата. Робочий час, відпустка. Праця підлітків. Особливості правового регулювання праці неповнолітніх.	6

Продовження таблиці 3.1

9.	Я – власник	Право власності. Реалізація права власності. Спадкування, заповіт. Цивільно-правові договори. Види договорів. Укладення договорів малолітніми та неповнолітніми. Захист цивільних прав.	6
10.	Я – споживач	Споживачі, продавці, виробники, виконавці. Як захистити свої права споживача. Які організації та установи допомагають споживачам у захисті їхніх прав.	8
11.	Я і правоохоронні органи	Правоохоронні органи України. Звернення до міліції. Права неповнолітніх при затриманні, арешті, допиті. Служба безпеки України. Злочин, його наслідки	8
12.	Я – культурна людина	Поняття «культурні права». Внутрішня (духовна) культура. Зовнішній вигляд і культура поведінки. Культура спілкування. Право брати участь у культурному житті школи, суспільства. Культурні досягнення нечуючих.	4
13.	Підсумкові заняття		2
Всього			34
Загальна кількість годин			68

При відборі змісту педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху ми дотримувалися таких вимог:

- ціннісна спрямованість правової інформації, тобто відображення у виховному процесі сучасних правових демократичних цінностей, які визначають інтереси, вчинки та поведінку особистості;

- юридична точність та визначення правових знань, тобто недопущення довільної непрофесійної передачі матеріалу, змісту нормативно-правових актів;

- науковість, тобто відповідність пропонованого для засвоєння матеріалу найновішим досягненням юриспруденції;

- доступність, тобто засвоєння правових понять має здійснюватись від простішого до складнішого, від відомого до невідомого, навчально-виховна діяльність має знаходитись у зоні актуального і найближчого розвитку;

- послідовність у формуванні наукових поглядів, світогляду учня, розуміння ним закономірностей розвитку суспільства з урахуванням вікових, індивідуальних та психофізичних особливостей;

- актуальність та необхідність правових знань, тобто вони мають бути дієвими, застосовуватися у різноманітних життєвих ситуаціях, що мають юридичний зміст [100].

Ми враховували підходи до визначення основних критеріїв відбору змісту навчального матеріалу, найбільш прийнятною для спеціальних навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху, які знайшли своє відображення у роботах сурдопедагогів О. Дячкова, С. Зикова, Р. Боскіс, М. Нікітіної, Є. Речицької:

- спрямованість змісту освіти на конкретні вимоги сучасного суспільства до людини і її всебічному розвитку;
- наукове та практичне значення змісту освіти, що відображає систему провідних знань та їх практичне застосування у житті;
- відповідність змісту освіти віковим особливостям учнів, його доступність школярам різного віку;
- відповідність змісту освіти психофізіологічним, пізнавальним і мовленнєвим особливостям нечуючих школярів.

Як свідчить наше дослідження та практика роботи, процес формування правосвідомості особистості старшокласників з порушеннями слуху має певну своєрідність. Вона пояснюється тим, що порушення функцій слухового аналізатора порушує контакти з оточуючими і в зв'язку з цим обмежує можливості учнів з порушеннями слуху помічати та усвідомлювати ту різноманітність відносин, які формуються в умовах суспільства. Тому, на нашу думку, зміст матеріалу, пропонованого старшокласникам з порушеннями слуху у курсі «Я у світі права» мав бути в першу чергу спрямований на засвоєння загальних соціальних ролей, які вони виконують чи будуть виконувати у подальшому житті (член сім'ї, громадянин, працівник, власник житла, суб'єкт правових відносин, законослухняна особа).

Разом з тим, необхідно було враховувати ті знання про оточуючу дійсність, які уже є в наявності у старшокласників, сформованість життєвих понять та уявлень, які є основою для формування наукових понять; особливості та можливості оволодіння змістом матеріалу, зокрема, поняттями, термінологією, вміннями та навичками, у тому числі специфічними для осіб з порушеннями слуху (слухове, зорове, слухозорове сприймання, дактилювання, використання жестової мови); рівень мовленнєвого розвитку та словесно-логічного мислення; інформованість учнів, їх життєвий досвід, попередню освітню підготовку.

Визначений зміст процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху був покладений в основу як виховної діяльності з даного напрямку, яка здійснювалась у позаурочному режимі, так і навчальної, адже елементи програми використовувалися під час проведення уроків.

Однією з важливих умов впровадження педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час стало забезпечення

оптимального професійного співробітництва педагогів, вчителів та вихователів, в організації та керівництві діяльністю під час позаурочних навчально-виховних занять. Специфікою навчально-виховного процесу у загальноосвітній школі для дітей з порушеннями слуху є постійне перебування учнів у закладі під наглядом педагогів. Тому особливого значення для досягнення результативності навчально-виховного процесу у закладі набуває здійснення єдиного педагогічного підходу до учнів, обговорювання методик проведення занять, добір ефективних методів та прийомів тощо. Спільність принципових професійних позицій, взаємозв'язок у діяльності вчителя та вихователя сприяли підвищенню рівня ефективності корекційної роботи з дітьми, забезпечували підвищення рівня пізнавального інтересу до набуття правових знань, участі у правовиховній діяльності, відтак й рівня навчально-виховної діяльності у цілому.

У процесі запровадження педагогічного забезпечення значна увага надавалася вихователю. Він не тільки організовував проведення занять, а й надавав необхідну індивідуальну допомогу, коригував хід проведення занять, сприяв формуванню самостійності дітей, усвідомленому засвоєнню знань, що сприяло кращому засвоєнню правових знань та підготовці учнів до застосування їх у житті.

Особливу увагу ми звертали на виховну спрямованість процесу формування правосвідомості та її компонентів, на основні стадії цього процесу. Процес формування правосвідомості у старшокласників з порушеннями слуху передбачав засвоєння ними системи правових знань, поглядів, які відображають суб'єктивне, усвідомлене ставлення до чинного права, до правових настанов, виховання сталих особистих переконань у доцільності та необхідності їх виконання.

Формування правосвідомості у старшокласників з порушеннями слуху здійснювалося в контексті шкільного навчально-виховного процесу. Тому, у програму курсу ми включили теми, що відповідали змісту навчального курсу «Правознавство (практичний курс)» та були спрямовані на розкриття змісту когнітивного, емоційно-мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів правосвідомості.

У позаурочний час учні мали можливість розкрити свої здібності іноді краще, аніж на уроці. Для активізації діяльності старшокласників нами проводились дискусії за темами: «Право і мораль: спільне та відмінне», «Правила поведінки школяра», «Права та обов'язки учнів», «Закон у твоєму житті», «Людське життя – найбільша цінність», тощо. Наведемо орієнтовну тематику бесід та дискусій відповідно віку учнів.

**Тематика бесід щодо вивчення основних положень
Конституції України**

9 клас

1. Конституція – основний закон України.
2. Український народ – єдине джерело влади в державі.
3. Державні символи України: історія і сучасність.

**Тематика дискусій щодо вивчення основних положень
Конституції України**

10 клас

1. Закони України: чи однакові вони для усіх?
2. Праця – право чи обов'язок?
3. Моя майбутня сім'я – яка вона?

Реалізація завдань сучасного правової освіти вимагає застосування інноваційних форм організації діяльності таким чином, щоб педагог із джерела інформації перетворився би на інтелектуального партнера навчально-виховного процесу, систематично активізуючи розвиток творчого потенціалу учнів.

Сутність такої діяльності полягає у реалізації взаємодії учнів і педагога, тобто учасники навчально-виховного процесу знаходяться у постійному спілкуванні та взаємодії один з одним. Така організація навчально-виховного процесу містить методи і прийоми, спрямовані на стимулювання пізнавальних можливостей, орієнтовані на досягнення високого результату.

Розроблене педагогічне забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час передбачало інтенсивне використання інтерактивних методів та технологій у виховній діяльності, спрямованих на підвищення інтелектуальної та практичної діяльності учнів з порушеннями слуху, сприяло підвищенню рівня пізнавального інтересу в учнів до засвоєння та поглиблення правових знань.

Зрозуміло, що застосування інтерактивних технологій у спеціальній школі для дітей з порушеннями слуху має певну особливість. Тому, в процесі проведення факультативних занять ми використовували такі види інтерактивної роботи як робота в парах, робота в групах, обговорення в групі, аналіз правової ситуації.

При проведенні формувального експерименту нами була реалізована відповідна система форм організації виховного процесу: індивідуальна, парна, групова, колективна. Зокрема, в рамках парної форми використовувався метод роботи в парах (учні читали парами частину інформації, визначали, хто буде говорити першим, потім по черзі висловлювали свої думки і погляди на проблему, намагалися дійти спільної думки та визначали, хто представляти-

ме результат роботи класу і як підготуватись до представлення). В процесі роботи в парах учні активно використовували невербальні засоби комунікації, а саме: міміку, візуальний контакт, жестову мову; вчилися коротко і чітко формулювати свої думки, наводити приклади, з повагою ставитися до співрозмовника.

При організації групової роботи діти об'єднувались у групи, що формувались із трьох-чотирьох осіб: до них входили діти з різним рівнем правосвідомості. Це дало можливість залучити до роботи учнів з низьким рівнем правосвідомості. Така робота дала змогу учням набути навичок співробітництва з іншими людьми. Після об'єднання у групи та отримання завдання, група за короткий час (3-5 хвилин) повинна була виконати це завдання і представити результати роботи класу. В процесі роботи учні вчилися розподіляти ролі в групі (спікер (керівник групи), який зачитує завдання групі, організовує порядок виконання, пропонує усім висловитись по черзі, заохочує групу до роботи, підводить підсумки роботи, визначає доповідача за згодою групи; секретар, який коротко записує результати своєї групи, готовий допомогти доповідачеві або висловити думку групи при підведенні підсумків; посередник, який стежить за часом та заохочує групу до роботи; доповідач, який доповідає про результати роботи в групах, чітко висловлюючи думку групи). Під час роботи учні набували вмінь активного слухання — не перебивати один одного, обговорювати ідеї, а не учнів, які висловили ці ідеї, утримуватись від оцінок та образ учасників групи, розуміти, що треба прагнути у групі дійти спільної думки, хоча кожна думка має право бути висловлена.

У нашому дослідженні залучення вихованців до активної діяльності, як головної умови і найважливішої гарантії досягнення успіху та ефекту в галузі загального і спеціального правового виховання, визначається як інтегративна динамічна система соціально-статусних, рольових, діяльнісних та моральних взаємовідносин суб'єктів спілкування. Вона є універсальною формою функціонування навчального процесу, адже є засобом організації мовних засобів, засобом мотивації мисленнєвої та мовленнєвої діяльності, однією з умов формування правосвідомості.

Внаслідок спільної діяльності педагогів та учнів створювалася можливість стимулювання власної активності вихованця, його творчих зусиль, поліфункціонального самовиявлення. У школярів напрацьовувався досвід прийняття рішень, формувалися стійкі мотиви поведінки, а, отже, переконання. Про ефективність впливу правосвідомості на вчинки людей можна говорити за умов наявності належної поведінки, що виявляється у їхній практичній діяльності, практичній активності, як інтегральному показникові результативності процесу формування правосвідомості.

З метою формування інтересу учнів до поглиблення знань з права, розвитку комунікативних умінь, глибшого розуміння та повноцінного засвоєння матеріалу, підвищення ефективності процесу формування правосвідомості, нами були визначені наступні практичні види діяльності, які використовувалися нами у процесі формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху (табл. 3.2):

Таблиця 3.2

Практичні види діяльності, ефективні для застосування в процесі формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху

№	Вид діяльності	Зміст діяльності	Набуті уміння та навички
1.	Обговорення в групі	Ознайомлення із загальнолюдськими та загальнонаціональними цінностями і поняттями	Уміння формулювати та аргументовано висловлювати свої думки, уважно слухати інших, не повторювати думки та ідеї, які уже висловлені, ставитися з повагою до думок і висловлювань усіх учасників обговорення.
2.	Гра		
	Сюжетно-рольова	Виконання ролей учнями за певним сюжетом, в основі якого знаходиться будь-яка життєва ситуація, що має правовий характер	Уміння, виконуючи певну роль, продемонструвати ставлення до певної проблеми; уміння виконувати правила гри, запобігати їх порушенням; отримання ціннісно-правового досвіду використання правових норм.
	Імітаційна	Ігрова імітація телевізійних передач	Уміння виконувати правила гри, виявляти творчу активність в процесі підготовки та проведення гри.
	Ділова	Моделювання учнями різноманітних процесів правового життя суспільства з метою прийняття власного рішення	Уміння вести діалог з учасниками гри; набуття особистісного значення в процесі гри; формування ціннісного ставлення до правової сфери життя.
	Дидактична	Інтелектуальна гра – конкурс між командами учнів	Систематизація правових знань; формування інтересу до правового життя суспільства; уміння висловлювати власну думку.
	Ілюстративна	Ілюстрування певного, конкретного явища, поняття, думки.	Уміння наочно демонструвати правові поняття, явища суспільного життя.

Продовження таблиці 3.2

3.	Дискусія	Вільне обговорення правової проблеми або суперечливого питання	Уміння визначити свої правові погляди порівняно з поглядами інших; уміння оцінювати правові явища та події; уміння відстоювати свою точку зору; формування ціннісного відношення до оточуючої дійсності; формування правових переконань, правових якостей (толерантність, коректність, мирне вирішення конфліктів, повага до точки зору іншої людини).
4.	Робота в парах	Вирішення проблеми шляхом організації по черговості висловлювань, знайдення спільної думки, представлення результатів роботи класу (групи)	Навички співробітництва, уміння активно слухати та висловлюватися, організовувати роботу класу (групи).
5.	Прес	Вирішення суперечливих питань, зайняття і обґрунтування визначеної позиції з обговорюваної проблеми, переконання інших у своїй правоті	Уміння формулювати та висловлювати свою думку з дискусійного питання аргументовано, у чіткій та стислій формі, впливати на думку співбесідника.
6.	Аналіз правової ситуації	Обговорення фактів, проблем, аргументів та шляхів вирішення ситуації.	Уміння чітко і лаконічно визначати складові правової ситуації, обґрунтовувати способи розв'язання проблеми.
7.	Коло ідей	Вирішення гострих суперечливих питань методом дискусії	Уміння обговорювати питання у групі, представлення певного аспекту обговорюваного питання; складання списку ідей.
8.	Розігрування правової ситуації по ролях	Визначення ставлення до конкретної життєвої ситуації, набуття досвіду шляхом гри	Уміння чітко дотримуватися своєї ролі, дослухатися до вчителя та партнерів, ставитися до своєї ролі як до реальної життєвої ситуації, аналізувати зіграну роль.

Разом із тим, планування педагогами засобів виховання, оптимальний добір форм і методів діяльності відбувався з урахуванням наступних особливостей: використання різноманітних засобів комунікації (усне, писемне, дактильне мовлення, жести мови); об'єзгове поєднання слова та наочності; використання комп'ютерних технологій; застосування спеціальних принципів

(корекційне спрямування навчання основам наук та формування усного мовлення, розвиток слухового сприймання, інтенсифікація мовленнєвого спілкування).

У процесі впровадження педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час вихователями згідно планів виховної роботи проводились бесіди за темами «Закон і право», «Честь та гідність громадянина України», «Права та обов'язки дитини», «Цінність родинних відносин», «право на працю» та інші; довірливі розмови «Якщо твій товариш скоїв злочин», «Якщо тебе ображають дорослі», «Хто твій друг»; класні години «Що нам дає Конституція України». «Наші права – щасливе дитинство», «Підліток та правопорушення», «Спадок» розбір вчинків за принципом природних наслідків «Порушив закон – неси відповідальність»; сюжетно-рольові та імітаційні ігри. Також діти приймали активну участь у роботі гуртка «Захисник права», у суспільно-корисній діяльності, благодійних ярмарках; випускали наступну газету з правової тематики тощо.

Важливе значення для забезпечення ефективності процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху мало урахування визначених нами факторів, що впливають на цей процес (див. *рис. 3.2*).

Ефективністю відзначалися заняття з правової тематики, форма організації та проведення яких є нетрадиційними для навчально-виховного процесу спеціального загальноосвітнього навчального закладу для дітей з порушеннями слуху.

Наприклад, інтелектуальна гра-конкурс «Світова книга прав дитини» (Додаток В).

Компоненти правосвідомості, що формувалися на занятті:

– *когнітивний*: знання змісту основних статей Загальної Декларації прав людини, Конвенції про права дитини, Конституції України; уміння пояснити, що таке право, правило; розповісти, яке значення мають вони у житті людини;

– *емоційно-вольовий*: виховання поваги до прав та свобод; усвідомлення, що в основі документів про права людини знаходяться головні потреби усіх людей.;

– *діяльнісно-поведінковий*: формування вмінь захищати права і свободи свої та інших людей.

Обладнання заняття: ілюстративний матеріал про права дитини, позначення використовуваних на занятті термінів українською жестовою мовою скринька нових слів, чисті аркуші для малювання, олівці, фломастери.

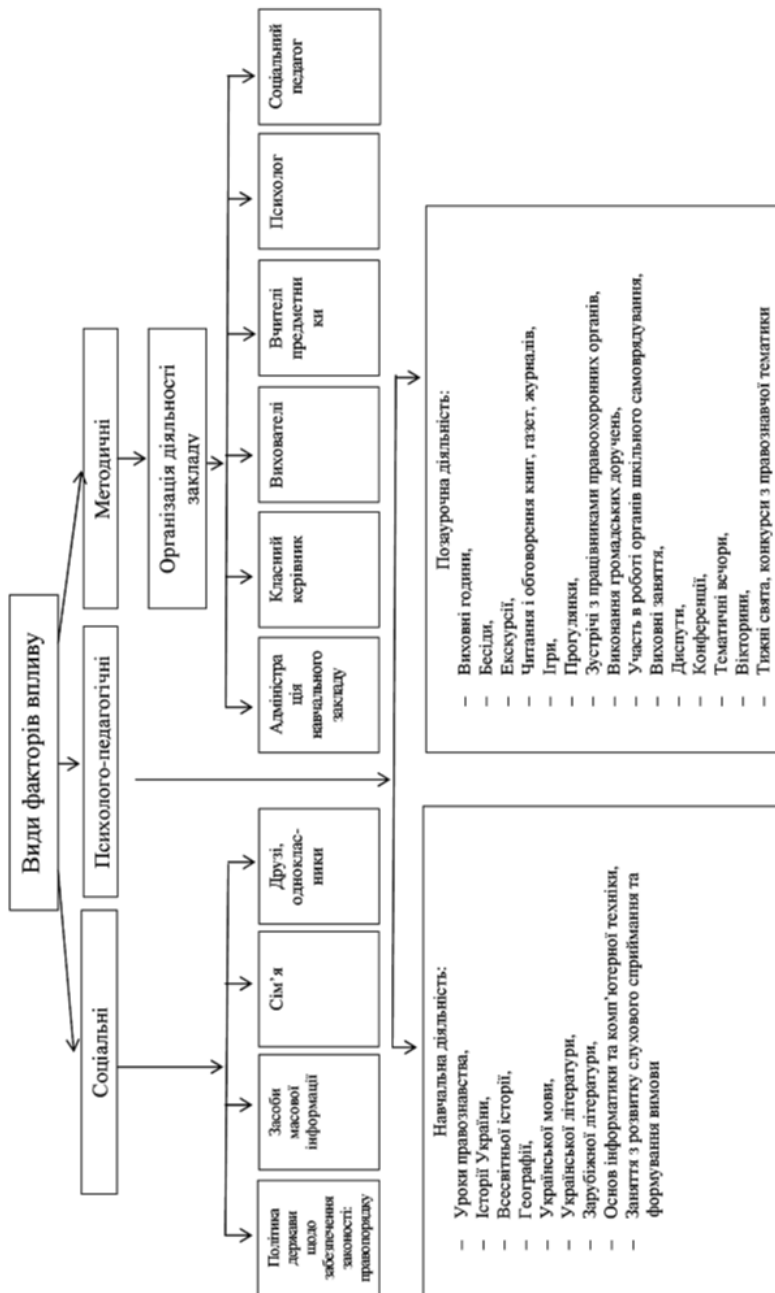

Рис. 3.2. Фактори впливу на процес формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху

Очікувані результати

Після цього заняття учні зможуть:

- пояснити, що таке право, правило, права дитини;
- розповісти зміст основних прав дитини;
- виробити власне ставлення щодо важливості правил та прав у житті людини.

Основні правові поняття:

Право, закон, Конституція, Загальна Декларація прав людини, Конвенція ООН про права дитини, права дитини.

Глосарій:

Правило — це позитивна норма поведінки людини.

Право — це норми поведінки, обов'язкові для всіх людей, що встановлюються державою.

Права дитини — це можливості, необхідні людині віком до 18 років, для існування і досягнення зрілості.

Права людини — це певні необхідні для життя можливості, які охороняються законом.

Використані технології:

- мозковий штурм;
- робота в парах;
- виконання проекту;
- мікрофон.

План заняття

У вступній частині вихователь пропонує учням уявити собі, що вони опинились на острові, на якому ніхто не живе. «Чого вам не вистачатиме найбільше (солодощів, телевізора, друзів)»?

У основній частині заняття вихователь повідомляє, що заходячи до школи, учні перед собою на стенді бачать **правила поведінки учнів**.

– Ви — учні, а всі учні повинні дотримуватись їх: щоб у школі під час уроків було тихо, щоб кожен мав своє місце за партою, щоб вчителям було легше вас вчити, а вам вчитися. Які ще правила для учнів ви знаєте?

Сідаємо у автобус чи маршрутку — перед нами — правила користування міським транспортом, або простіше — **правила для пасажирів**. Навіть під час відпочинку існують свої правила — **правила поведінки на природі, на воді**. Природу треба берегти, не можна смітити, розводити вогонь, залишати його без догляду. На воді не можна пустувати, не можна запливати далеко, щоб ні з ким не сталося біди.

Дуже суворі **правила дорожнього руху**. Виконуючи їх, ми дібаємо не тільки про порядок, але й часто про життя людей (показ ілюстрацій).

Але є такі правила, які обов'язкові для всіх громадян країни, ким би вони не були: дорослі чи діти, робітники чи селяни, вчителі чи учні. Це такі правила, що встановлюють порядок у всій державі, обов'язки кожного громадянина та його права. Такі правила називаються **державними законами**. Ці правила затверджує Верховна Рада України. Головний закон нашої країни — **Конституція** (картки з написаними словами прикріплюються до магнітної дошки, назви слів демонструються українською жестовою мовою). У статтях Конституції сформульовані права і обов'язки громадян України. На основі Конституції складаються всі інші закони, рішення, постанови, які регулюють діяльність і взаємини громадян. Розділ про права людини — один із найважливіших у Конституції нашої країни. Які права дитини Ви знаєте? (Відповіді учнів).

Вихователь повідомляє про основні документи про права дітей та людей: Загальна Декларація прав людини, Конвенцію про права дитини, Закон України про охорону дитинства.

Для закріплення вивчених понять використовувалась *гра «Права та обов'язки»*, *тест «Що ти знаєш про права та обов'язки?»*, *мозковий штурм*, завданням якого було доручення ООН скласти перелік того, що потрібно усім дітям, щоб бути здоровими і щасливими. Наприклад: батьки, телевізор, дім, солодоші, медична допомога, школа, велосипед, громадянство, жуйка, ласка та інші. Потрібно було розділити потреби і бажання.

Застосовуючи *роботу в парах*, вихователь роздавав парам учнів заздалегідь написані на аркушах паперу статті з Конвенції про права дитини. Завдання учням: зачитати статтю, прокоментувати її, навести приклад з власного життя, обговоривши свої ідеї один з одним.

Наступним завданням є *виконання проекту «Пропагування прав»*, умовою здійснення якого є поділ учнів на групи та виготовлення ними реклами (пиктограми), яка б ілюструвала одне або кілька прав з Конвенції.

На підсумковому етапі заняття використовувався метод *«Мікрофон»*, в процесі застосування якого учні давали відповідь на питання: «Чому необхідно знати права дитини?».

Для закріплення знань з даної теми старшокласникам було запропоновано виготовити настінні плакати *«У світі прав дитини»*.

Невід'ємним конституційним правом людини є її право на створення сім'ї. Тому один із розділів нашої програми, на який нами відведено 7 занять, присвячено сімейному праву. Розкриваючи по-

няття «сім'я», «шлюб», умови його укладання, особисті права подружжя, права неповнолітніх при укладанні шлюбу.

Для активізації діяльності учнів їм пропонувалось навести приклади власних родичів, які вже одружені, у яких недавно було весілля. Після цього учні вивчали зміст статті 50 Конституції України, у якій записано, що першою умовою укладення шлюбу є добровільне бажання чоловіка і жінки.

Протягом заняття учні знайомились із другою умовою укладення шлюбу, яка визначає вік, з якого можуть вступати до шлюбу чоловік та жінка, а також з винятками, які існують. Знайомлячись із третьою умовою укладення шлюбу, учні дізнавалися, що шлюб неможливий, якщо одна із осіб (чоловік або жінка) уже перебувають у шлюбі.

В процесі проведення занять учні знайомились із умовами, за яких шлюб не допускається: між родичами прямої лінії споріднення, а також повно рідними або неповно рідними братами та сестрами.

Знайомлячись із майновими та немайновими правами подружжя, учні розв'язували життєву ситуацію, під керівництвом вихователя виписували ці права.

Оскільки кожне подружжя мріє мати дітей, стати батьками, темою наступного нашого заняття нами було обрано тему «Права та обов'язки батьків». Одним із завдань заняття було формування поваги до батьків з боку дітей та з нормами стосунків між батьками та дітьми. Учні мали можливість усвідомити, що з часу народження дитини у батьків виникають взаємні права та обов'язки, що материнство і батьківство — це не лише право, але й велика відповідальність.

Ефективною формою засвоєння знань, усвідомлення їх правоти та застосування їх на практиці стала рольова гра «Наша майбутня сім'я». Серед учнів обирались пари хлопців і дівчат, які віртуально створювали сімейні пари, розподіляли обов'язки, уточнювали права, вчилися надавати один одному підтримку, співчувати та прощати один одного у різних життєвих ситуаціях, а саме: захворіла дитина, чоловік прийшов з роботи, а вдома — втомлена жінка і не приготовлений обід; жінка пішла з подругами в кіно, а дитина прокинулась завчасно і почала плакати; чоловік і жінка обоє працюють, але, приходячи додому жінка починає готувати їжу, прибирає, миє, прасує, а чоловік лежить на дивані тощо.

Також учням пропонувались життєві ситуації, аналізуючи які вони повинні були усвідомити, що батьки повинні утримувати своїх дітей до повноліття, а повнолітні діти зобов'язані законом утримувати своїх непрацездатних та нужденних батьків. Окремим блоком нами були подані умови, за яких батьків мають право позбав-

ляти батьківських прав. Діти знайомились із змістом Статтей 151 та 165 Сімейного Кодексу України, із змістом Статті 10 Закону України «Про охорону дитинства», вчилися толерантно вирішувати конфліктні ситуації, які можуть виникнути у сім'ї, складати заяву до суду у випадку порушення його прав у сім'ї.

Значну увагу ми надавали вивченню проблеми усиновлення, опіки та піклування. Учні знайомились із змістом Статті 211 Сімейного кодексу України, у якій чітко прописано, хто може бути усиновлювачами. Особливо це зацікавило дівчат, які мотивували свій інтерес так: «зараз хвороб багато, може не бути своїх дітей» (Наталія К., 17 р.), «дитина може хвора, а я хочу, щоб здорова. Подивлюсь – здорова, тоді буду брати» (Настя П., 17 р.).

Чітко спланована та реалізована програма курсу «Я у світі права», використання активних та інтерактивних технологій проведення занять сприяли активізації пізнавальної діяльності старшокласників з порушеннями слуху, усвідомленню сприйнятої ними інформації, вмінню застосовувати набуті знання під час вирішення практичних життєвих ситуацій.

Проте для навчального закладу є досить складною проблемою самостійно забезпечити збагачення соціально-правового досвіду учнів, захистити їхні права. У цьому процесі реальна можливість особистісного розвитку людини, в тому числі формування її правосвідомості, забезпечується сукупністю культурно-ціннісних та духовних ресурсів суспільства. У зв'язку з цим актуальною є організація та здійснення взаємодії навчального закладу з усіма зацікавленими суб'єктами цього процесу. Для удосконалення якості правової освіти необхідно створювати умови для взаємодії школи з батьками учнів (Г. Давидов, А. Столяренко, Т. Табарданова, В. Хайрулло, М. Хуртіна, Н. Еліасберг та ін.) та співробітниками правоохоронних органів (О. Баранова, В. Вакулєнко, С. Горанська, Є. Королькова, А. Тарас, І. Уколова та ін.).

Про користь проведення у системі педагогічної діяльності з основ правових знань для батьків говорить К. Туджанова, описуючи роботу з правового виховання школярів з порушеннями слуху в позаурочний час. На її думку, для цього в план лекцій, які читаються для батьків протягом навчального року, доцільно внести 1-2 лекції, що мають особливо важливе значення і для батьків, і для старшокласників з порушеннями слуху, наприклад: «Право на працю. Права та обов'язки працівників»; «Основи сімейного права. Права та обов'язки членів сім'ї» [149].

Сім'я є першим і головним соціальним інститутом, що формує ціннісні орієнтації, забезпечує взаємозв'язок особистості дитини та суспільства, інтеграцію та визначення пріоритетності її інтересів та потреб. Саме у сім'ї формується основа виховання і духовно-ціннісні орієнтири, виходячи з яких старшокласник у

подальшому вибірково використовує інформацію у якості керівництва до дії. Роль сім'ї у формуванні особистості дитини настільки велика, що вона може виступати в якості сили, яка знищує за певних умов зусилля школи, і, навпаки, за умов взаємодії значно підвищує ефект виховання школярів.

Дані дослідників та наші спостереження свідчать, що батьки учнів з порушеннями слуху у більшості своїй мало цікавляться питаннями правознавства. Тому, однією із умов підвищення рівня правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху є підвищення рівня правової обізнаності їхніх батьків. Тому школа має надавати велику увагу роботі з батьками. В першу чергу батьки повинні навчитися поважати правові норми та цінності, відноситись до особистості, її правам, свободам як до вищої цінності, бути справедливими і толерантними. Завдання школи ми вбачали у розробці форм і методів правової освіти батьків та включення їх у правовий простір навчального закладу. Метою правової освіти батьків стало формування правової культури сім'ї, що впливає на формування правосвідомості дітей. Форми реалізації даного напрямку здійснювались через проведення правових лекторіїв для батьків, індивідуальних юридичних консультацій. Правові лекторії проводились нами один раз на два місяці, індивідуальні юридичні консультації — за необхідності. До роботи з батьками були залучені юристи, працівники міліції та прокуратури.

Робота проводилась у такій послідовності:

1. Ознайомлення батьків із документами, що містять інформацію про права дитини.
2. Опрацювання теми «Права та обов'язки дітей і батьків у сім'ї».
3. Ознайомлення батьків із інформацією про права неповнолітніх у галузях трудового, адміністративного, кримінального, сімейного права.

Другим напрямком взаємодії стало залучення батьків у навчально-виховний процес правового змісту. Ця робота знайшла своє вираження у таких формах: участь в інтелектуальних іграх-конкурсах спільно з дітьми (турнір знавців права, брейн-ринг); залучення батьків у процесі проведення дискусій, ігр-конкурсів; участь у анкетуванні. Такі заняття сприяли згуртуванню батьків і дітей, формуванню уміння спільно вирішувати поставлені завдання, навчанню толерантно та спокійно знаходити вихід із будь-яких ситуацій; вихованню уміння разом радіти за перемогу і співпереживати у випадку поразки.

Аналіз результатів нашого дослідження засвідчив, що не всі педагоги спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху на достатньому рівні володіють матеріалом з правознавства. Тому важливим напрямком у системі

педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час нами було визначено підвищення рівня правової компетенції педагогів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху. Значна увага нами надавалась співпраці педагогів із працівниками міліції, прокуратури, суду. У своїх виступах вони знайомили педагогів із основними питаннями прав та обов'язків неповнолітніх у межах розробленої нами програми.

Програма підвищення рівня сформованості правових знань вчителів та вихователів містила такі теми:

1. Законодавчі документи про права дитини і людини.
2. Права та обов'язки дитини у сім'ї.
3. Права та обов'язки батьків у сім'ї.
4. Захист дитини у сім'ї.
5. Права та обов'язки учнів.
6. Працевлаштування неповнолітніх.
7. Злочин та відповідальність неповнолітніх за його скоєння.

Взаємодія педагогів та представників правоохоронних органів передбачала проведення виховних занять протягом навчального року (1 раз на місяць), метою яких стала первинна профілактика негативних явищ серед неповнолітніх, поглиблення знань з адміністративного та кримінального права та ін. Під час організації цієї діяльності використовувались активні нетрадиційні методи: рольові ігри, мозкові штурми, дискусії, перегляд відеофільмів з наступним їх обговоренням тощо.

Практика впровадження даного курсу у загальноосвітніх навчальних закладах для дітей з порушеннями слуху засвідчила високу ефективність реалізації курсу, за умови поєднання колективних творчих зусиль батьків, вихователів, вчителів, психологів, соціальних педагогів та адміністрації навчальних закладів, правоохоронних органів та громадськості.

3.2. Результати формувального експерименту та їх аналіз

Для визначення рівня ефективності експериментальної програми, орієнтованої на оптимізацію формування правосвідомості учнів старших класів з порушеннями слуху, ми провели формувальний експеримент. При проведенні формувального експерименту у роботу експериментальних класів було запроваджено розроблене педагогічне забезпечення формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час, реалізація якого згідно визначеної мети дослідження повинна була забезпечити підвищення ролі занять з правового вихо-

вання та їх корекційного впливу з метою підвищення рівня сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху. У контрольних класах організація виховних занять здійснювалась за традиційним планом виховної роботи і не містила послідовного дотримання жодної із розроблених нами складових системи педагогічного забезпечення.

Методика формувального експерименту реалізовувалась як цілісний процес формування у старшокласників правосвідомості. Зокрема, формування когнітивного компоненту передбачало активізацію та корекцію пізнавальної діяльності; послідовне поглиблення та систематизацію знань правового спрямування. Формування емоційно-мотиваційного — розвиток в учнів позитивної мотивації сприймання норм та правил поведінки, потреби у дотриманні законів держави; розвиток емпатії та активного і адекватного ставлення до проблем оточуючих; формування знань щодо необхідності законів держави, вищої цінності права. Формування діяльнісно-поведінкового — формування, розвиток та удосконалення навичок практичного застосування знань у різноманітних життєвих ситуаціях; залучення до активної громадської діяльності у колективі; розвиток уміння оцінювати правильність та адекватність вибору у певній ситуації, демонструвати свідоме дотримання правил та законів у житті. Змістова основа методики розроблялась із урахуванням змісту програми з правознавства для дітей з порушеннями слуху.

Система організації правового виховання учнів з порушеннями слуху передбачала багатоаспектну роботу, яка була реалізована через навчально-виховні заняття; індивідуальну роботу з дітьми; спеціальні правові заняття; роботу з батьками та з учителями з метою підвищення їх правової компетентності та оволодіння ними інноваційними технологіями навчально-виховного процесу. Центральне місце у цьому процесі займав курс «Я у світі права», оскільки програма його спроектована у такий спосіб, щоб не лише дати знання, а й сформувати реальну правову компетентність дітей, їх здатність адекватно орієнтуватися у конкретних ситуаціях правового спрямування, аналізувати їх та визначати власні моделі поведінки.

Розробка змісту педагогічного забезпечення формування правосвідомості у позаурочний час будувалась із урахуванням визначених факторів впливу на формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху: комплексне поєднання різних засобів виховання, колективних та індивідуальних форм організації діяльності; застосування інтерактивних методик з урахуванням психофізичних можливостей і особливостей старшокласників з порушеннями слуху; використання системи спеціально розроб-

лених занять правового змісту; забезпечення професійного співробітництва психолого-педагогічного колективу закладу; організація спільної роботи школи з батьками; зв'язок навчального закладу із правоохоронними органами та громадськими організаціями.

За результатами констатувального дослідження було виявлено, що найбільш несформованим у школярів виявився діяльнісно-поведінковий компонент. Тому в методиці формувального дослідження особлива увага приділялася формуванню діяльнісно-поведінкового компоненту шляхом застосування блоку завдань, відповідних форм і технологій. Аналіз результатів формувального етапу дослідження стану сформованості правосвідомості здійснювався за такими ж компонентами та рівнями (високий, середній, низький), що й на констатувальному етапі. Досягнутий результат експериментальної групи порівнювався з результатом контрольної групи (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Стан сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху до та після формувального експерименту

Рівні	Компоненти правосвідомості	Експериментальна група				Контрольна група			
		9 клас		10 клас		9 клас		10 клас	
		до	після	до	після	до	після	до	після
високий	Когнітивний	9,3	15,6	9,3	18,8	3,1	6,2	12,4	12,4
	Емоційно-мотиваційний	6,2	18,7	6,2	22,0	3,1	12,4	6,3	6,3
	Діяльнісно-поведінковий	3,1	12,5	3,1	12,5	3,1	3,1	3,1	6,3
	Рівень правосвідомості	6,2	15,6	6,2	17,8	3,1	6,2	7,3	8,3
середній	Когнітивний	56,3	65,6	62,5	68,7	62,5	62,5	62,5	66,4
	Емоційно-мотиваційний	68,7	68,7	59,4	62,5	62,5	65,6	56,3	65,6
	Діяльнісно-поведінковий	43,9	62,5	56,3	65,6	56,3	59,4	62,5	64,7
	Рівень правосвідомості	56,3	65,6	59,4	65,6	60,5	62,5	60,4	65,6
низький	Когнітивний	34,4	18,8	28,2	12,5	34,4	31,3	25,1	21,2
	Емоційно-мотиваційний	25,1	12,6	34,4	15,5	34,4	22	37,4	28,1
	Діяльнісно-поведінковий	53	25	40,6	21,9	40,6	37,5	34,4	29
	Рівень правосвідомості	37,5	18,8	34,4	16,6	36,4	31,3	32,3	26,1

Аналіз змін, яких зазнали вихідні дані результатів експериментальної групи учнів з порушеннями слуху під впливом впрова-

дженої системи педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, дозволив встановити наявність позитивної динаміки та показав значне підвищення рівня сформованості правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху експериментальної групи, а саме: кількість учнів 9-х класів з високим рівнем збільшилася з 6,2% до 15,6%, серед учнів 10-х класів з 6,2% до 17,8%. Середній рівень в експериментальній групі показали 65,6% учнів 9-х та 65,6% учнів 10-х класів. За результатами формувального експерименту в учнів значно покращились якісні показники сформованості правосвідомості; встановлена тенденція до зростання усвідомлення норм права, його ціннісної ролі і значущості у суспільстві; вміння формулювати та відстоювати власну позицію; інтерес і бажання брати участь у заняттях правознавчого змісту, вміння переносити знання у практичну діяльність, захищати свої права. В експериментальній групі суттєво зменшилася група учнів із низьким рівнем правосвідомості: до 18,8% у 9-х та до 16,6% у 10-х класах (рис. 3.3):

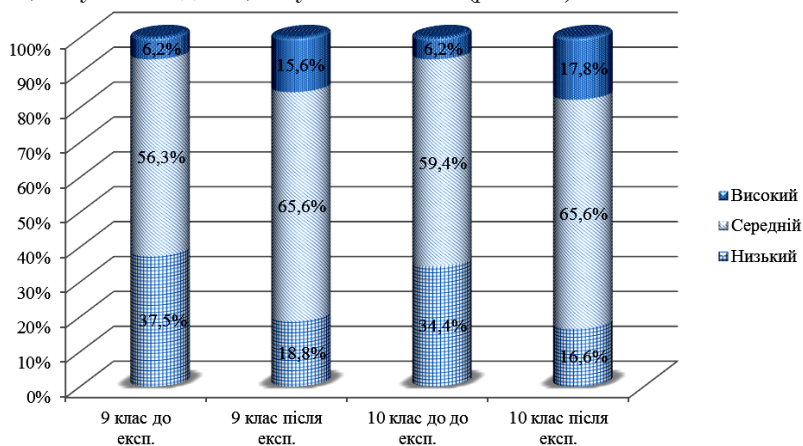

Рис. 3.3. Рівень сформованості правосвідомості учнів експериментальної групи до і після формувального експерименту

Отримані результати, на нашу думку, обумовлені підвищенням рівня пізнавального інтересу до занять правознавчої тематики в умовах використання інтерактивних технологій та методів виховання, які стимулюють пізнавальний інтерес, викликають активність, самостійність, забезпечують тісний зв'язок навчального матеріалу із життєвою практикою.

У контрольній групі за результатами формувального експерименту високий рівень правосвідомості у учнів 9-х класів зріс з 3,1% до 6,2%, у учнів 10-х класів показник високого рівня збільшився з 7,3% до 8,3%. Середній рівень продемонстрували 62,5%

учнів 9-х класів та 65,6% учнів 10-х класів, а низький — відповідно 31,3% школярів 9-х та 26,1% 10-х класів (рис. 3.4):

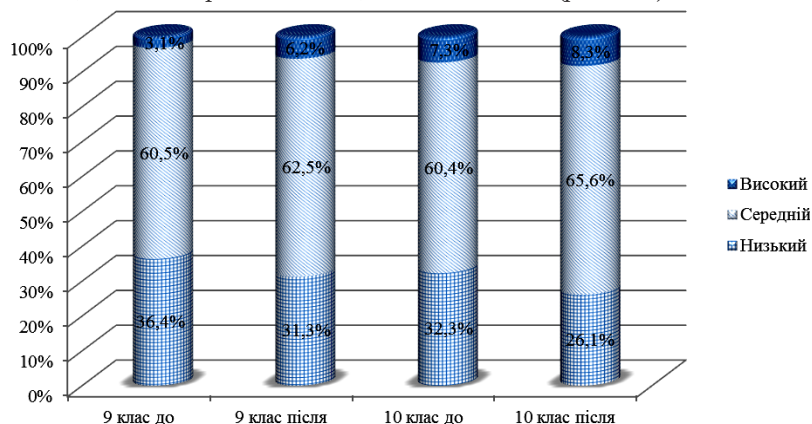

Рис. 3.4. Рівень сформованості правосвідомості учнів контрольної групи до і після формувального експерименту

Для визначення достовірності відмінностей двох зв'язаних вибірок (показників результатів учнів контрольної та експериментальної групи) використовувався непараметричний критерій Вілкоксона. Відмінність між вибірками у всіх трьох випадках (дослідження когнітивного, емоційно-мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів) є достовірною, з імовірністю 0,99%.

В експериментальних класах чітко простежується позитивний вплив занять із застосуванням активних технологій та методів, аніж у контрольних, що свідчить про свідоме засвоєння знань та сформованість умінь.

Окремо варто зазначити, що з деяких галузей права спостерігається найвищий зріст показників. Це стосується таких галузей права як: «Сімейне право», «Кримінальне право», «Правоохоронні органи». Ми вважаємо, що це пояснюється підвищеним інтересом старшокласників до питань, які охоплюють вищезазначені галузі права. Теми занять з них значною мірою асоціюються з актуальними проблемами життєвого досвіду цієї категорії учнів, тому вони брали активну участь у вирішенні завдань даного спрямування. Водночас у контрольних класах ріст показників з галузі «Правоохоронні органи» практично не зафіксований. В умовах традиційного навчання та виховання, більшою мірою орієнтованого на запам'ятовування навчальної правової інформації, зростання інтересу у дітей не спостерігалось. В той же час, варто зазначити незначне зростання інтересу до питань адміністративного та трудового права. Учні старших класів з по-

рушеннями слуху некритично оцінюють свої можливості, значна частина їх вважає, що «до роботи ще далеко», «мама за кордоном, тато не працює, чому я маю?», «коли виросту, побачу, може якась робота буде».

Отримані результати, на нашу думку, обумовлені порівняно високим рівнем пізнавального інтересу до вивчення курсу «Я у світі права» та умовами використання інтерактивних технологій та методів навчання, які стимулюють активність, самостійність, ініціативність, забезпечують тісний зв'язок навчального матеріалу із життєвою практикою.

Таким чином, отримані результати дають підстави для висновку про позитивні зрушення у процесі формування правосвідомості старшокласників, а відтак — про ефективність запропонованої нами системи педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час.

Висновки до третього розділу

1. Система педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху в позаурочний час була сформована на основі розробленої та теоретично обґрунтованої структурно-функціональної моделі формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху. Організація експериментального виховання проектувалась як поетапний перехід від інформаційного рівня правового виховання до орієнтаційного і, зрештою, до практичного (діяльнісно-поведінкового). Означена поетапність процесу забезпечувала трансформацію необхідних правових знань до рівня формування на їх основі регуляторів діяльності та правової поведінки старшокласників з порушеннями слуху. Ми виходили з того, що відповідно до основного предмету дисертаційного дослідження ми орієнтувались не на знання як самоцінність, а на створення умов для їх максимального переведення у діяльну сферу і формування на їх основі правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху.

2. Центральним елементом педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху виступав курс «Я у світі права», програма якого формувалась на основі програми навчального предмету «Правознавство (практичний курс)», що використовується для шкіл даного типу та з урахуванням основних проблем, виявлених на етапі аналізу теорії і практики правового виховання учнів з порушеннями слуху та результатів констатувального експерименту; виді-

ленням пріоритетів змісту правової освіти, які максимально співвідносяться з потребами дітей даної категорії; тенденцій інноваційної освіти з формування суб'єктної позиції учня в структурі навчально-виховного процесу.

3. Відповідно до основних цілей правового виховання дітей з порушеннями слуху та змісту розробленої програми з курсу «Я у світі права» добирався комплекс технологій та методів організації навчально-виховного процесу. Пріоритетними визначені методи та технології інтерактивного навчання, які дають можливість не обмежитись формуванням правових знань учня, а уже в самому процесі виховання моделювати ситуації, у яких отримані знання передбачають варіанти їх практичного застосування в житті, діяльності.

4. Підвищення рівня сформованості правосвідомості у старшокласників з порушеннями слуху обумовлено: запровадженням факультативного курсу «Я у світі права», зміст якого відображає найбільш актуальні проблеми життєвого простору дітей з порушеннями слуху; системністю організації діяльності учнів з порушеннями слуху в позаурочний час та її зорієнтованістю на формування правосвідомості особистості; поєднанням у виховному процесі традиційних та інтерактивних методів і технологій; інтегрованістю навчально-виховного процесу та об'єднанням зусиль усіх суб'єктів формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху на єдиній концептуальній основі.

ВИСНОВКИ

Здобути у процесі дослідження результати дають змогу дійти таких загальних висновків:

1. За результатами теоретичного аналізу літературних джерел з'ясовано, що формування правосвідомості особистості є актуальною соціальною, юридичною, психологічною та педагогічною проблемою. Формування правосвідомості як регулятора соціально-нормативної поведінки особистості є базовою основою правового виховання. Визначено, що правосвідомість особистості старшокласників з порушеннями слуху є складною інтегрованою якістю, обумовленою як впливом соціокультурного середовища, так і їхніми віковими, психологічними, комунікативними, індивідуальними особливостями. Основою її є сукупність правових знань, морально-правових ціннісних орієнтацій особистості, що визначають її поведінку у соціально значущих ситуаціях.

2. Підтверджено, що систематизація позаурочної діяльності за структурно-функціональною моделлю формування процесу правосвідомості (функції, структурні елементи, показники сформованості, система педагогічного забезпечення) оптимізує процес формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час.

3. Визначено та обґрунтовано компоненти правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху: когнітивний (свідоме засвоєння учнями правових знань і сформованість відповідних понять; уміння бачити своє місце у суспільстві та світі; визначати свої права, обов'язки; здійснювати узагальнення та робити власні висновки); емоційно-мотиваційний (усвідомлення власного ставлення до правових норм, до подій і явищ, які відбуваються у державі та у світі в цілому; соціальна компетентність, мотиви, переконання, ціннісні орієнтації); діяльнісно-поведінковий (готовність до реалізації власних правових знань та переконань у практичній діяльності, соціальна позиція та життєва активність).

4. Визначено труднощі в організації та реалізації правового виховання у позаурочний час у системі спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями слуху: спрямованість роботи педагогів на види діяльності, що не передбачають активного залучення вихованців; епізодичність та безсистемність проведення виховних занять правознавчого спрямування; недостатність урахування специфічних особливостей розвитку дітей з порушеннями слуху; недостатній рівень професійної співпраці між педагогічними працівниками навчального закладу як між собою, так і з батьками школярів.

5. З'ясовано, що сформованість правосвідомості у переважної більшості учнів перебуває на середньому (69,3% учнів 9-х та 71,8% учнів 10-х кл.) та низькому рівні (у 28,3% учнів 9-х та 24,3% учнів 10-х класів). Визначено домінантність сформованості когнітивного компоненту у порівнянні з емоційно-мотиваційним та діяльнісно-поведінковим, що свідчить про спрямованість правової освіти в основному на опанування учнями теоретичних правових знань. Встановлено, що впровадження системи педагогічного забезпечення, спрямованої на формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час, сприяло підвищенню рівня їх правосвідомості.

6. Доведено, що розроблена та впроваджена у практику роботи система педагогічного забезпечення формування правосвідомості старшокласників, дала можливість суттєво покращити якісні показники сформованості правосвідомості. Йдеться про зростання рівня правових знань школярів та усвідомлення ними необхідності дотримуватися норм права; появу мотивації до виявлення активної громадської позиції; зменшення кількості випадків порушень дисципліни; активізацію можливості дітей бути соціально та юридично захищеними.

Визначено, що структурування позаурочного часу шляхом запровадження факультативного курсу «Я у світі права», поєднання у виховному процесі традиційних та інтерактивних методів і технологій, забезпечення професійного співробітництва психолого-педагогічного колективу навчального закладу, спільна робота з батьками учнів, правоохоронними органами та громадськістю сприяли більш ефективному формуванню правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху.

Отримані результати формувального етапу дослідження є підставою для висновку про доцільність та результативність розробленої системи педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху у позаурочний час.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми правового виховання учнів з порушеннями слуху та формування правосвідомості. Подальшими науковими перспективами дослідження є удосконалення та структурування позаурочного часу в системі спеціальної освіти дітей з порушеннями слуху шляхом організаційно-методичного забезпечення правової освіти дітей з порушеннями слуху; вивчення особливостей організації процесу формування правосвідомості даної категорії учнів в умовах інклюзивної освіти; дослідження перспектив соціальної адаптації осіб з порушеннями слуху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Елена Валерьевна Аграновская. — М. : Наука, 1988. — 230 с.
2. Азаров А. Я. Права человека / А. Я. Азаров, А. В. Болотина. — М. : ИПК МО, 1995. — 205 с.
3. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Николай Григорьевич Александров // Правоведение. — 1961. — № 4. — С. 16–17.
4. Алексеева О. В. Формування громадянської позиції сучасної моделі / О. В. Алексеева // Педагогіка і психологія. — 2006. — № 2. — С. 31–35.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х тт. / Сергей Сергеевич Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — 230 с.
6. Алексеев С. С. Проблемно-интенсивное преподавание теории государства и права (из опыта работы Свердлов. юрид. ин-та) / С. С. Алексеев, Н. Н. Тарасов // Правоведение. — 1988. — № 6. — С. 46–49.
7. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / Сергей Сергеевич Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — 359 с.
8. Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками / М. А. Алемаскин. — М. : Знание, 1979. — 47 с.
9. Абульханова К. А. Проблемы исследования индивидуального сознания / К. А. Абульханова, М. И. Воловикова, В. А. Елисеев // Психол. журн. — 1991. — Т. 12. — № 4. — С. 27–40.
10. Альхименко В. В. Правовое воспитание молодого поколения / В. В. Альхименко, А. Б. Козловский. — М. : Моск. рабочий, 1985. — 95 с.
11. Анисимов П. В. Пути совершенствования преподавания права в общеобразовательных учреждениях / Павел Викторович Анисимов // Проблемы преподавания права в общеобразовательных учреждениях. — Волгоград, 1998. — С. 17–21.
12. Баранов П. П. Стереотипы профессионального правосознания работников органов внутренних дел и пути их преодоления / Павел Петрович Баранов // Теоретические и организационно-правовые проблемы применения наказания. — М., 1980. — С. 26–33.
13. Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание / Павел Петрович Баранов // Общая теория права : курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. — Нижний Новгород, 1993. — С. 474–494.
14. Балюк В. А. Правовое воспитание учащихся / В. А. Балюк. — Новосибирск : Новосиб. пед. ин-т, 1986. — 101 с.
15. Белинский В. Г. Умом и сердцем : мысли о воспитании / Виссарион Григорьевич Белинский. — М., 1989. — 205 с.
16. Белых А. К. Некоторые проблемы соотношения форм общественного сознания в свете ленинской теории отражения / А. К. Белых, С. В. Гуреев // Труды ЛИЭИ. — Л., 1961. — Вып. 38. — С. 56–70.
17. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Август Соломонович Белкин. — М. : Изд. Центр «Академия», 2000. — 192 с.

18. Белова М. К. Нравственно-психологическая подготовленность старшеклассников к самовоспитанию / М. К. Белова // Нравственное формирование личности школьника в коллективе. — Л., 1976. — Вып. 3. — С. 103–112.
19. Бельтюков В. И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норме и патологии) / Владимир Ильич Бельтюков. — М. : Педагогика, 1977. — 176 с.
20. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання / Іван Дмитрович Бех. — К. : Либідь, 2003. — 280 с.
21. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади : навч.-метод. посіб. / Іван Дмитрович Бех. — К. : Либідь, 2003. — 344 с.
22. Бех І. Д. Виховання особистості : сходження до духовності / Іван Дмитрович Бех. — К. : Либідь, 2006. — 272 с.
23. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / Іван Дмитрович Бех. — К. : ІЗМН, 1998. — 204 с.
24. Білий П. М. Правава культура в адміністративній діяльності працівників міліції громадянської безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / П. М. Білий. — К., 1998. — 193 с.
25. Бим-Бад Б. М. Воспитание человека обществом и общества человеком / Борис Михайлович Бим-Бад // Педагогика. — 1996. — № 5. — С. 3–9.
26. Бим-Бад Б. М. Образование в контексте социализации / Б. М. Бим-Бад, А. В. Петровский // Педагогика. — 1996. — № 1. — С. 3–9.
27. Блонский П. П. Избранные психологические произведения / Павел Петрович Блонский. — М. : Просвещение, 1980. — 205 с.
28. Богданова О. С. Нравственное воспитание старшеклассников / Ольга Сергеевна Богданова. — М. : Просвещение, 1988. — 220 с.
29. Богданов Е. Н. Нравственные чувства : содержание и функции / Евгений Николаевич Богданов // Сов. педагогика. — 1986. — № 4. — С. 41–45.
30. Бойко А. М. Раціональне й емоційне в реалізації нової парадигми виховання / Алла Микитівна Бойко // Єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах. — Х., 1996. — С.151–154.
31. Бондар В. І. Підготовка учнів допоміжної школи до самостійної трудової діяльності / Віталій Іванович Бондар. — К. : Рад. школа, 1988. — 128 с.
32. Боскис Р. М. Глухие и слабослышащие дети / Рахиль Марковна Боскис. — М. : Изд-во АПН, 1963. — 334 с.
33. Боскис Р. М. Изучение и обучение детей с недостатками слуха / Рахиль Марковна Боскис ; отв. ред. Р. М. Боскис. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. — 134 с.
34. Буева Л. П. Человек : деятельность и общение / Людмила Пантелеевна Буева. — М. : Мысль, 1978. — 216 с.
35. Бура Н. А. Функции общественного правосознания в условиях развивающегося социализма : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Н. А. Бура. — К., 1985. — 18 с.

36. Бура Н. А. Функции общественного сознания / Николай Андреевич Бура. — К. : Наук. думка, 1986. — 86 с.
37. Бура Н. А. Функции общественного правосознания / Николай Андреевич Бура. — К. : Наук. Думка, 1986. — 120 с.
38. Бургомистров В. А. Правовая культура и перестройка / В. А. Бургомистров. — К., 1989. — 233 с.
39. Бургомистров В. А. Роль правовой культуры в формировании социалистического правового государства : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. А. Бургомистров. — Х., 1991. — 16 с.
40. Бурлачук А. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / А. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. — К. : Наук. думка, 1989. — 198 с.
41. Варул П. А. Некоторые характеристики правовой ответственности / П. А. Варул, И. Н. Грязин // Принцип ответственности в социальном управлении. — Тарту, 1982. — С. 88–101.
42. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / Андрей Михайлович Васильев. — М. : Юрид. л-ра, 1976. — 264 с.
43. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога : теоретично-методологічний аспект : [монографія] / Григорій Петрович Васянович. — Л. ; К., 1997. — 296 с.
44. Веденеев А. В. Воспитание воли школьника в процессе учебной деятельности / А. В. Веденеев. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957. — 97 с.
45. Венгеров А. Б. Общественное сознание и его формы / Анатолий Борисович Венгеров. — М. : Политиздат, 1986. — 376 с.
46. Выготский Л. С. К психологии и педагогике детской дефективности / Лев Семенович Выготский // Вопросы воспитания слепых, глухонемых и умственно отсталых детей. — М., 1924. — С.14.
47. Висоцька А. М. Загальні критерії визначення рівня громадянської вихованості учнів з особливостями психофізичного розвитку / Алла Михайлівна Висоцька // Дефектологія. — 2002. — № 2. — С. 36–39.
48. Висоцька А. М. Вивчення практики організації правового виховання учнів спеціальних шкіл-інтернатів / Алла Михайлівна Висоцька // Дефектологія. — 2003. — № 3. — С. 28–31.
49. Воспитательная работа во вспомогательной школе : пособие для учителей и воспитателей / [под ред. В. Ф. Мачихиной]. — М. : Новая шк., 1994. — 78 с.
50. Воспитательная работа в интернате школы для глухих детей / под ред С. А. Зыкова. — М., АПН РСФСР, 1961. — 273 с.
51. Вольфовська Т. Суспільствознавча освіта / Т. Вольфовська, Т. Позняк // Пед. газ. — 2006 — № 8 (145). — С. 2.
52. Выготский Л. С. Основные положения плана педагогической исследовательской работы в области трудного детства / Лев Семенович Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. — М., 1983. — Т. 5. — С. 188–195.
53. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Лев Семенович Выготский ; [под ред. Т. А. Власовой] // Собрание сочинений : в 6 т. — М., 1983. — Т. 5. — С. 137–149.
54. Выготский Л. С. Коллектив как фактор развития аномального ребенка / Лев Семенович Выготский // Вопр. дефектологии. — 1931. — № 1/2. — С. 8–17; № 3. — С. 3–18.

55. Выготский Л. С. К психологии и педагогике детской дефективности / Лев Семенович Выготский // Вопросы воспитания слепых, глухонемых и умственно отсталых детей. — М., 1924. — С. 5–30.

56. Галимов М. М. Правовое воспитание трудящихся и роль законов в его осуществлении / М. М. Галимов, О. Ф. Мураметс. — Казань, 1976. — 172 с.

57. Гегель Г. Философия права / Георг Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.

58. Головченко В. В. Завдання, структура та зміст правового виховання молоді / Валентин Васильович Головченко // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : наук.-метод. зб. ст. / за заг. ред. В. П. Пастухова. — К., 1997. — С. 19–61.

59. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, критерии, методика измерения / Валентин Васильевич Головченко. — К. : Наук. думка, 1985. — 127 с.

60. Городиський М. І. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя : автореф. дис. ...канд. пед. наук / М. І. Городиський ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2000. — 21 с.

61. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Нина Львовна Гранат // Общая теория государства и права ; [под ред. В. В. Лазарева]. — М., 1994. — С. 159–168.

62. Гранат Н. Л. Профессиональное сознание и социалистическая законность в деятельности органов внутренних дел / Нина Львовна Гранат. — М. : АМВД СССР., 1984. — 84 с.

63. Громадянська освіта : навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та ін. — К. : Генеза, 2002. — 192 с.

64. Давыдов Г. П. Критерии отбора содержания правового воспитания / Григорий Петрович Давыдов // Сов. педагогика. — 1981. — № 8. — С. 29–32.

65. Давыдов Г. П. Основы правового воспитания учащихся образовательной школы : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.03 / Григорий Петрович Давыдов. — М., 1985. — 378 с.

66. Давыдов Г.П. Правовое воспитание в системе работы школы / Г. П. Давыдов, В. М. Обухов. — М. : Педагогика, 1976. — 48 с.

67. Данюшевский И. И. Учебно-воспитательная работа в детских домах и спецшколах/ Израиль Исаакович Данюшевский. — М., 1954. — 283 с.

68. Долгова А. И. Правовое воспитание молодежи / Азалия Ивановна Долгова. — М. : Знание, 1979. — 294 с.

69. Дульнев Г. М. Об особенностях воспитательной работы во вспомогательной школе / Геннадий Михайлович Дульнев; под ред. Т. А. Власовой, В. Г. Петровой. — М., 1959. — 176 с.

70. Дульнев Г. М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе : пособие для учителей Геннадий Михайлович Дульнев ; под ред. Т. А. Власовой, В. Г. Петровой. — М. : Просвещение, 1981. — 176 с.

71. Дьячков А. И. Воспитание и обучение глухонемых детей / Алексей Иванович Дьячков. — М. : АПН РСФСР, 1957. — 348 с.

72. Журавлев В. В. Общественное и индивидуальное сознание / Виталий Васильевич Журавлев. — М. : Знание, 1963. — 65 с.
73. Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями / Вячеслав Павлович Емельянов. — Саратов : Изд-во СГУ, 1980. — 123 с.
74. Еременко И. Г. Олигофренопедагогика / Иван Гаврилович Еременко. — К. : Рад. шк., 1985. — 325 с.
75. Еременко І. Г. Навчання учнів допоміжної школи користуватися знаннями і уміннями / І. Г. Еременко, Г. М. Мерсіянова. — К. : Рад. шк., 1971. — 136 с.
76. Єрмаков І. Г. Виховна система школи: сутність, розвивально-корекційні захисні параметри / Иван Гнатович Єрмаков // Реабілітаційна педагогіка на рубежі XXI століття : наук. метод. зб. : у 2 ч. / ред. рада: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), І. Г. Єрмаков (наук. ред.) та ін. — К., 1998. — Ч. 2. — С. 4–24.
77. Занков Л. В. Трудные дети в школьной работе / Леонид Владимирович Занков. — Л. : ГИЗ, 1933. — 96 с.
78. Запорожан І. Г. Педагогічні основи правової роботи з молодшими школярами : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Иван Григорович Запорожан. — Т., 2002. — 281 с.
79. Засенко В. В. Шляхи інтеграції дітей з порушенням слуху у суспільство / В. В. Засенко, А. А. Колупаєва // Громадянська освіта та соціалізація дітей з вадами слуху : зб. наук.-метод. матеріалів. — К., 2002. — С. 48–50
80. Зивс Д. Развитие формы права в современных империалистических государствах / Д. Зивс. — М. : АН СССР, 1960. — 350 с.
81. Зыков С. А. Обучение глухих детей по принципу формирования речевого общения / Сергей Александрович Зыков. — М. : АПН РСФСР, 1961. — 360 с.
82. Злобин Г. А. Правосознание в советском общенародном государстве / Георгий Анатольевич Злобин. — М. : Знание, 1963. — 327 с.
83. Ігнатенко П. Р. Громадянське виховання : історичний аспект / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний // Шлях освіти. — 1997. — № 1. — С. 38–43.
84. Ильин И. А. О сущности правосознания / Иван Александрович Ильин ; сост. и авт. вступ. ст. И. Н. Смирнов. — М. : Радуга, 1993. — 253 с.
85. Исаев Д. Н. Психология детского возраста / Дмитрий Николаевич Исаев. — СПб. : Спецлит., 2001. — 463 с.
86. Карева М. П. Право и нравственность в социалистическом обществе / Мария Павловна Карева. — М. : АН СССР, 1951. — 180 с.
87. Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості : наук.-метод. посіб. / Світлана Григорівна Карпенчук. — К. : ІЗМН, 1998. — 216 с.
88. Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва : навч. посіб. для студ. ун-тів, пед. ін-тів / М. Д. Касьяненко. — К. : Вища шк., 1993. — 320 с.
89. Кашкарев Г. В. Система работ с несовершеннолетними по предупреждению правонарушений : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. В. Кашкарев. — Запорожье, 1991. — 15с.

90. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция : исправление недостатков характера у детей и подростков : кн. для учителя / Всеволод Петрович Кащенко. — 2-е изд. — М. : Просвещение, 1994. — 223 с.
91. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция : исправление недостатков характера у детей и подростков : пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Всеволод Петрович Кащенко. — М. : Академия, 1999. — 304 с.
92. Кацин В. А. Социалистическое правосознание как специфическая форма общественного сознания : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / В. А. Кацин. — Львов, 1969. — 23 с.
93. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: методологические проблемы / Николай Миронович Кейзеров. — М. : Юрид. лит., 1983. — 323 с.
94. Келле В. Формы общественного сознания / В. Келле, М. Ковальзон. — М. : Мысль, 1964. — 264 с.
95. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Джангир Аббасович Керимов. — М. : Мысль, 1972. — 374 с.
96. Клейберг Ю. Психология девиантного поведения / Юрий Клейберг. — М. : ТЦ Сфера, 2001. — 191 с.
97. Книга для учителя школы глухонемых / под ред. Д. И. Азбукина. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1949. — 474 с.
98. Коган В. М. Правосознание и уголовный закон / В. М. Коган // Сов. государство и право. — 1983. — № 3. — С. 69–70.
99. Козир М. К. Організація правового виховання неповнолітніх у закладах освіти : навч.-метод. посіб. / М. К. Козир, Н. В. Шость. — Х., 1996. — 27 с.
100. Козлова А. А. Использование игровых форм на уроках права / А. А. Козлова // Преподавание истории и обществознания в шк. — 2004. — № 5. — С. 70–73.
101. Козюбра Н. Н. Перестройка и правовое воспитание советских граждан / Н. Н. Козюбра, В. В. Оксамытный, Е. В. Бурлай. — К. : Наук. думка. — 1989. — 304 с.
102. Козловський А. А. Право як пізнання : вступ до гносеології права / Антон Антонович Козловський. — Чернівці : Рута, 1996. — 295 с.
103. Комаров К. В. Особенности обучения слабослышащих детей : учеб. пособие для студентов-заочников дефектол. ф-тов пед. ин-тов / Константин Васильевич Комаров. — М. : Просвещение, 1985. — 86 с.
104. Кон И. С. Психология старшеклассника : пособие для учителей / Игорь Семенович Кон. — М. : Просвещение, 1980. — 192 с.
105. Кон И. С. Психология ранней юности / Игорь Семенович Кон. — М. : Просвещение, 1987. — 87 с.
106. Кон И. С. Психология старшеклассника / Игорь Семенович Кон // Хрестоматия по возрастной психологии : учеб. пособие для студ. — М., 1994. — С. 20–39.
107. Конвенція про права дитини : шляхи практичного застосування : матеріали семінару. — К., 1999. — 106 с.
108. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков : социально-психологические и психиатрические аспекты / Валентин Тимофеевич Кондрашенко. — Минск : Беларусь, 1988. — 207 с.

109. Константинов Ф. В. Общественное сознание и его формы / Федор Васильевич Константинов. — М. : Политиздат, 1986. — 376 с.
110. Колесник І. П. Соціалізація особистості глухого школяра / І. П. Колесник. — К., 1994. — 110 с.
111. Колупаєва А. А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посіб./ А. А. Колупаєва, Л. О. Савчук. — К. : Видав. тр. «АТОПОЛ», 2011. — 274 с. — (Сер. Інклюзивна освіта).
112. Косаревська О. В. **Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України** : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Косаревська Ольга Віталіївна ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. — Одеса, 2002. — 250 с.
113. Котюк І. І. Основи правознавства : підруч. для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл. / Іван Ілліч Котюк. — К. : Генеза, 2003. — 320 с.
114. Кузнецова Н. Г. Правосознание и его роль в регулировании поведения человека в социалистическом обществе : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Н. Г. Кузнецова. — Львов, 1969. — 25 с.
115. Кульбіда С. В. До питання про білінгвальне навчання нечуючих : теорія і практика / Кульбіда Світлана Вікторівна // Жестова мова й сучасність : зб. наук. пр. — К., 2006. Вип. 1. — С. 16–22.
116. Крыжановский А. Ф. Формирование профессионального правосознания специалистов народного хозяйства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. Ф. Крыжановский. — К., 1987. — 16 с.
117. Лазарев В. В. Правосознание и юридическая культура / Валерий Васильевич Лазарев // Общая теория права / под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1993. — С. 154–155.
118. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.
119. Ликас А. Л. Культура правосудия / Альбинас Лауринович Ликас. — М. : Юрид. лит., 1990. — 256 с.
120. Лозниця В. С. Педагогіка і психологія : основні положення : навч. посіб. / Віктор Стефанович Лозниця. — К. : ЕксОб, 1999. — 304 с.
121. Лукашева Е. А. Правосознание и укрепление законности в СССР / Елена Андреевна Лукашева. — М. : Юрид. лит., 1973. — 344 с.
122. Лукашева Е. А. Право, мораль, личность / Елена Андреевна Лукашева. — М. : Знание, 1986. — 196 с.
123. Макаренко А. С. О воспитании / Антон Семенович Макаренко ; сост. и авт. вступ. ст. В. С. Хелемендик. — М. : Политиздат, 1988. — 256 с.
124. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи / Галина Дмитриевна Маркова. — К. : Вища шк., 1979. — 152 с.
125. Михайлова И. Б. Чувственное отражение в современном научном познании / Ирина Борисовна Михайлова. — М. : Мысль, 1972. — 145 с.
126. Морозова В. С. Правовое образование в образовательных учреждениях Российской Федерации (90-е годы 20 века) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / В. С. Морозова. — М., 2002. — 22 с.
127. Мусаханян В. А. Правосознание и нравственность в социалистическом обществе / Вардан Арамович Мусаханян. — Ереван : МИНСК, 1964. — 237 с.

128. Назаренко Е. В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество / Е. В. Назаренко. — К. : Наук. думка, 1968. — 320 с.
129. Назаренко Е. В. Формирование развитого социалистического правосознания — основная цель правового воспитания / Е. В. Назаренко // Проблемы правоведения. — К., 1977. — Вып. 36. — С. 21–29.
130. Натанзон Э. Ш. Приемы педагогического воздействия / Этя Шулимовна Натанзон. — М. : Просвещение, 1972. — 2015 с.
131. Основи психологічних знань : навч. посіб. / авт.- укл. Г. В. Щокін. — 3-тє вид. — К. : МАУП, 1999. — 128 с.
132. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности / Г. С. Остроумов. — М. : Мысль, 1969. — 278 с.
133. Певцова Е. А. Теория и методика обучения праву : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Елена Александровна Певцова. — М. : ВЛАДОС, 2003. — 400 с.
134. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Лев Иосифович Петражицкий. — Спб : Лань, 2000. — 608 с. — (Сер.: Мир культуры, истории и философии).
135. Подберезський М. К. Формування правової культури. Теоретичні та методичні основи / М. К. Подберезський, В. О. Безбородий. — Мукачево : Елара, 1999. — 276 с.
136. Подберезський М. К. Правова культура майбутнього вчителя / Микола Кіндратович Подберезський. — Х. : Основа, 1997. — 220 с.
137. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / И. Ф. Покровский. — Л., 1971. — 15 с.
138. Пометун О. І. Правознавство. Практичний курс : підруч. для 9 кл. / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. — К. : Літера ЛТД, 2009. — 192 с.
139. Попков В. Д. Правосознание / Вячеслав Дмитриевич Попков // Теория государства и права : курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. — М., 1995. — Т. 2. — С. 141–152.
140. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко. — К. : Наук. думка, 1970. — 340 с.
141. Почапин П. П. О детском и юношеском коммунистическом движении в школах глухонемых и слепых / П. П. Почапин. — М., 1928. — 40 с.
142. Правовое воспитание и социальная активность населения. — К. : Наук. думка, 1979. — 327 с.
143. Правовое воспитание молодежи / под ред. Н. Н. Козюбры. — К. : Наук. думка, 1985. — 319 с.
144. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Правознавство. Практичний курс» / авт.-упоряд. Ремех Т. О., Пометун О. І. — К., 2009. — 32 с.
145. Програми та рекомендації до розподілу програмного матеріалу загальноосвітніх навчальних закладів для 5-10 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим слухом / Жук В. В., Литовченко С. В., Литвинова В. В., Борщевська Л. В. та ін. ; відп. за вип. Нагорна Н. О. — К., 2010. — 56 с.
146. Психология. Словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Политиздат, 1990. — 494 с.

147. Пузанов Б. П. Правовое обучение и воспитание учащихся старших классов вспомогательной школы : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Б. П. Пузанов. — М., 1980. — 20 с.
148. Рабинович П. М. Правовое сознание студентов : опыт исследования / Петр Моисеевич Рабинович // Проблемы правоведения. — К., 1982. — Вып. 43. — С. 93–100.
149. Развитие детей с нарушениями слуха во внеурочной деятельности : пособие для учителей и воспитателей спец. (коррекц.) образоват. учреждений I и II вида / [Д. Ю. Алексеевских и др]; под ред. Е. Г. Речицкой. — М. : Гуманит. Издат. центр ВЛАДОС, 2005. — 295 с. — (Развитие и коррекция).
150. Рагинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования / Александр Рувимович Рагинов // Методология и методы социальной психологии. — М., 1977. — С. 201–214.
151. Рейснер М. А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / Михаил Андреевич Рейснер. — М.-Л. : Госиздат, 1925. — 240 с.
152. Романова І. А. Формування правової свідомості майбутнього учителя в процесі навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / І. А. Романова ; Харк. держ. пед. ун-т імені Г. Сковороди. — Х., 2002. — 17 с.
153. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. — М. : Педагогика, 1976. — 703 с.
154. Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в социалистическом обществе / И. Ф. Рябко. — Ростов н/Д, 1969. — 250 с.
155. Савин И. А. Роль правосознания в регулировании поведения человека при переходе от социализма к коммунизму : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / И. А. Савин. — Львов, 1973. — 190 с.
156. Сальников В. П. Правосознание и правовая культура сотрудников органов внутренних дел / Виктор Петрович Сальников ; сост. А. Ф. Назаренко, В. П. Сальников и др. — Л. : ВПУ МВД СССР, 1981. — 77 с.
157. Сапун В. А. Профессиональное правосознание и готовность к правоприменительной деятельности / Валентин Андреевич Сапун // Юрид. теория и практика : проблемы взаимосвязи. — Свердловск, 1984. — С. 49–54.
158. Сафаров Р. А. Цели правового воспитания / Р. А. Сафаров // Личность и уважение к закону (социологический аспект) / [отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. — М., 1979. — С. 161–192.
159. Селецкий А. И. Психопатология детского возраста / Андрей Иванович Селецкий. — К. : Вища шк., 1987. — 295 с.
160. Серов Ю. М. Общественное и индивидуальное сознание / Юрий Михайлович Серов. — М. : Мысль, 1964. — 264 с.
161. Синьов В. Основы теорії виховання / В. Синьов, О. Пометун. — К. : КІВС при НАВСУ, 2000. — 140 с.
162. Сливка С. С. Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах / Степан Степанович Сливка. — Л., 1991. — 163 с.
163. Словарь терминов по теории государства и права : учеб. пособие / руководит. авт. кол. Н. И. Попов. — Х. : Основа, 1997. — 180 с.
164. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юриста / Николай Яковлевич Соколов. — М. : Наука, 1988. — 112 с.

1. 165. Сокуренок В. Г. Роль социалистического правосознания в процессе применения норм советского права / Владимир Гаврилович Сокуренок // Ученые записки / Львов ун-т. — Львов, 1956. — Вып. 38. — С. 161–174.
166. Спеціальна педагогіка : понятійно-термінологічний словник / за ред. В. І. Бондаря. — Луганськ : Альма-матер, 2003. — 436 с.
2. 167. Специальная психология : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. И. Лубовский, Т. В. Розанова, Л. И. Солнцева и др.; под ред. В. И. Лубовского. — 3-е изд., стер. — М. : Издат. центр «Академия», 2006. — 464 с.
168. Сурдопедагогика : учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. Е. Г. Речицкой. — М. : Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2004. — 655 с. — (Коррекция педагогика).
169. Суворов Л. К. Правовая культура работников органов внутренних дел : учеб. пособие / Л. К. Суворов. — М., 1991. — 56 с.
170. Строгович М. С. Право и правосознание / Михаил Соломонович Строгович. — М. : ИП АН СССР, 1940. — 35 с.
171. Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості працівників міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. І. Темченко ; НАВСУ. — К., 1993. — 16 с.
172. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. — М., 1999. — 526 с.
173. Ткачова Н. О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти : монографія / Наталія Оксентіївна Ткачова. — К. : Правда Ярославичів, 1998. — 350 с.
174. Тугаринов В. П. Философия сознания / Василий Петрович Тугаринов. — М. : Мысль, 1971. — 199 с.
175. Тукало А. В. Правова культура депутатського корпусу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Алла Вікторівна Тукало. — К., 1995. — 213 с.
176. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / Исаак Ефимович Фарбер. — М. : Юрид. лит., 1963. — 206 с.
177. Фицула М. М. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. пед. закл. освіти / Михайло Миколайович Фицула. — К. : Видав. центр «Академія», 2002. — 528 с.
178. Фицула М. М. Правове виховання учнів : метод. посіб. / Михайло Миколайович Фицула. — К. : ІЗМН, 1997. — 146 с.
179. Фицула М. Н. Теория и практика перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Михаил Николаевич Фицула. — Тернополь, 1991. — 414 с.
180. Харичев А. Г. О некоторых закономерностях развития общественного сознания / А. Г. Харичев // Проблемы развития в природе и обществе. — М., 1958. — С. 38–45.
181. Шанин В. И. Роль социалистического правосознания в применении норм советского права / В. И. Шанин. — М. : ВПА, 1959. — 269 с.
182. Широ С. В. Формирование у старшеклассников правосознания в обучении гуманитарным дисциплинам : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Станислав Викторович Широ. — Волгоград, 2000. — 190 с.

183. Щегорцев В. О. Социология правосознания / Валерий Алексеевич Щегорцев. — М. : Мысль, 1981. — 174 с.
184. Чефранов В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения / В. А. Чефранов. — К. : Вища шк., 1976. — 218 с.
185. Элиасберг Н. И. Гуманистические основы системы правового обучения в школе : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Наталья Ильинична Элиасберг. — СПб., 1998. — 462 с.
186. Ярмаченко М. Д. Свідомість у навчанні глухих учнів : метод. лист / Микола Дмитрович Ярмаченко. — К., 1963. — 108 с.
187. Якуба Е.А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме / Евгений Алексеевич Якуба. — М. : Мысль, 1989. — 180 с.
188. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 1956. — 515 с.
189. Kolberg. Moral stages and moralization / Kolberg // Moral development and behavior. — L., 1976. — 118 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

МЕТОДИКА «ХАРАКТЕРИСТИКА» (автор Мнацаканян Л.І.)

Мета: здійснити якісну і кількісну оцінку моральної поведінки учнів, проявів у ній суспільної активності, товарищескості, самокритичності, відповідальності.

Класний керівник (можливо разом з активом класу) здійснює оцінку моральної поведінки школярів за наступною схемою.

Оцініть моральні якості школярів, що виявляться у їхніх поступках.

Участь школяра у суспільних справах:

- а) ніколи не бере участі;
- б) нерегулярно;
- в) часто, але не за власної ініціативи;
- г) регулярно, іноді за власної ініціативи;
- д) ініціатор суспільних справ у колективі.

2. Участь школяра у наданні допомоги товаришам по навчанню:

- а) ніколи не бере участі;
- б) нерегулярно;
- в) часто, але не за власної ініціативи;
- г) регулярно, іноді за власної ініціативи;
- д) систематично, за власної ініціативи.

3. Допомога школяра товаришам у суспільній діяльності:

- а) ніколи нікому не допомагає;
- б) допомагає рідко і лише деяким;
- в) іноді, будь — кому;
- г) часто, але вибірково;
- д) завжди, будь-кому.

4. Ступінь самокритичності школяра:

- а) ніколи не сприймає критику;
- б) рідко сприймає критику;
- в) іноді сприймає критику;

- г) сприймає критику вдумливо;
- д) самокритичний, критику майже не потребує.

5. Рівень відповідальності стосовно справи:

- а) ніколи не можна доручати відповідальної справи;
- б) іноді можна щось доручити;
- в) можна часто давати доручення;
- г) можна завжди давати доручення;
- д) сам є ініціатором у виконанні відповідальних справ і доводить їх до кінця.

Опрацювання отриманих даних. Кожна відповідь оцінюється у балах: а) — 1, б) — 2, в) — 3, г) — 4, д — 5. Далі вираховується ділене від ділення суми отриманих балів на 5 (кількість питань). При такій техніці вирахування максимальне значення показника дорівнює 5, мінімальне — 1. Якщо підсумувати індивідуальні показники і розділити їх на кількість школярів, що брали участь в експерименті, отримаємо середній показник класу. З ним можна порівняти індивідуальні показники окремих учнів. Можна порівнювати та вимірювати показники у різні відрізки часу (наприклад, на початку і в кінці навчального року, від класу до класу), співставляти свою оцінку учня з його оцінкою активом класу, оцінювати паралельні класи.

ПРОГРАМА КУРСУ «Я У СВІТІ ПРАВА»

Пояснювальна записка

Курс «Я у світі права» для спеціальних загальноосвітніх шкіл для дітей з порушеннями слуху розглядається як складова цілісного педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості, у якому закладено поглиблення знань та умінь учнів з правознавства, формування особистісних якостей громадянина, підготовку старшокласників з порушеннями слуху до соціально-правової адаптації у соціум.

У школі для дітей з порушеннями слуху викладання правознавства має характер морально-правової пропедевтики. Тому доцільно зосередити увагу педагогів на основних, найбільш значущих з точки зору пристосування старшокласників до життя, галузях права, таких як трудове, сімейне, кримінальне, а також ознайомити учнів з адміністративним, цивільним правом.

Надаючи і закріплюючи лише основу знань в цих галузях, основна увага надається орієнтовній складовій змісту. При цьому програмно-методичний комплекс зберігає структурну цінність, притаманну означеним галузям правознавства.

Курс «Я у світі права» призначений сприяти якомога повнішій самореалізації особистісного потенціалу дітей з порушеннями слуху. Мета цього курсу — створити умови для соціальної адаптації учнів шляхом підвищення рівня їх правової та етичної грамотності, яка створює основу для сприятливої інтеграції у сучасне суспільство старшокласника через знання права, усвідомлення цінності права та уміння використовувати набуті знання та переконання у різноманітних життєвих ситуаціях.

Зміст правознавчих знань базувався з урахуванням психологічних, пізнавальних можливостей та соціально-вікових потреб дітей з порушеннями слуху.

Курс «Я у світі права» викладається у ІХ та Х класах і розрахований на 68 годин (34 години у ІХ та 34 години у Х класах). Значна кількість матеріалу розрахована на свідоме засвоєння та закріплення вивченого матеріалу через виконання практичних завдань, розбір правових ситуацій, рольові ігри тощо із застосуванням вчителем інтерактивних технологій. Застосування інтерактивних методів дозволяє активізувати когнітивну сторону дитини з порушеннями слуху, а педагогу — виявити наявні уявлення з певного питання, скоригувати і доповнити знання, активізувати пошуково-пізнавальну активність, увагу, мовленнєву активність.

Експериментальна програма складається з 6 розділів (IX клас) та 6 розділів (X клас):

№	Назва розділу	Кількість годин
IX клас		
1.	Я і закон	6
2.	Я – особистість	6
3.	Я – громадянин	8
4.	Я – освічена людина	6
5.	Я і моя сім'я	6
6.	Підсумкові заняття	2
Всього		34
X клас		
1.	Я – працівник	8
2.	Я – власник	8
3.	Я – споживач	4
4.	Я і правоохоронні органи	10
5.	Я – культурна людина	4
6.	Підсумкові заняття	2
Всього		34
Загальна кількість годин		68

Тематичне планування курсу «Я у світі права» для учнів IX-X класів шкіл для дітей з порушеннями слуху

№	Назва розділу	Зміст	Кількість годин
IX клас			
1.	Я і закон	Як виникають правила. Які правила існують у суспільстві. Для чого потрібні правила. Що таке закон. Як приймаються закони. Значення законів для життя громадян.	6
2.	Я – особистість	Права і свободи людини. Загальна декларація прав людини. Види прав і свобод людини в Україні. Конвенція ООН про права дитини. Права інвалідів в Україні.	6
3.	Я – громадянин	Правова держава і громадянське суспільство. Система органів влади в Україні. Поняття «людина», «особа», «громадянин». Громадянство. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України. Участь громадян у житті держави. Самоврядування. Громадські об'єднання та молодіжні і дитячі організації. Демократія у шкільному житті.	7

Продовження таблиці

4.	Я – освічена людина	Право на освіту в Україні. Безкоштовна освіта. Права та обов'язки учнів, учителів та батьків у навчально-виховному процесі. Учнівське самоврядування. Навчальні заклади України, у яких можуть навчатися особи з порушенням слуху.	6
5.	Я і моя сім'я	Основи сімейного права. Поняття «сім'я» і «шлюб». Як укладається шлюб. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки мають подружжя. Стосунки у сім'ї між батьками та дітьми. Обов'язки дітей. Права батьків і дітей на майно, право на утримання. Захист прав дитини у сім'ї з боку держави. Опіка, піклування, усиновлення.	7
6.	Підсумкові заняття		2
	Всього		34
Х клас			
7.	Я – працівник	Право на працю. Як знайти роботу. Роботодавці та працівники. Трудовий договір. Трудова книжка. Трудова дисципліна та відповідальність за її порушення. Заробітна плата. Робочий час, відпустка. Праця підлітків. Особливості правового регулювання праці неповнолітніх.	6
9.	Я – власник	Право власності. Реалізація права власності. Спадкування, заповіт. Цивільно-правові договори. Види договорів. Укладення договорів малолітніми та неповнолітніми. Захист цивільних прав.	6
10.	Я – споживач	Споживачі, продавці, виробники, виконавці. Як захистити свої права споживача. Які організації та установи допомагають споживачам у захисті їхніх прав.	8
11.	Я і правоохоронні органи	Правоохоронні органи України. Звернення до міліції. Права неповнолітніх при затриманні, арешті, допиті. Служба безпеки України. Злочин, його наслідки.	8
12.	Я – культурна людина	Поняття «культурні права». Внутрішня (духовна) культура. Зовнішній вигляд і культура поведінки. Культура спілкування. Право брати участь у культурному житті школи, суспільства. Культурні досягнення нечуючих.	4
13.	Підсумкові заняття		2
	Всього		34
	Загальна кількість годин		68

Зміст експериментальної програми

IX клас

Тема 1. Я і закон.

Що таке право, правило, закон? Яке значення мають правила у нашому житті? Чому люди дотримуються правил?

Основні галузі права. Юридичні факти. Як закони регулюють життя громади. Як можна знайти потрібну юридичну інформацію. Основний закон — Конституція України. Конституційний принцип поділу державної влади. Президент України — гарант Конституції. Державна символіка. Державний герб. Державний прапор. Державний гімн.

Тема 2. Я — особистість.

Життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість приватного життя, юридична рівність людей, презумпція невинності.

Тема 3. Я — громадянин.

Демократія, конституційний лад, правова держава, громадянське суспільство, громадянство, виборче право, законність, справедливість. Права і свободи людини. Права дитини. Взаємозв'язок прав та обов'язків. Конституційні права та обов'язки. Право на участь у державному управлінні. Декларація прав людини. Конвенція ООН про права дитини.

Тема 4. Я — освічена людина.

Право на освіту. Доступність освіти в Україні. Гуманізм освіти. Освіта осіб з порушеннями слуху. Гуманізм освіти. Права та обов'язки учнів.

Тема 5. Я і моя сім'я.

Сім'я, шлюб та умови його укладання. Роль сім'ї в житті дитини. Рівність подружжя, права дитини на особливий захист та допомогу. Правила твоєї сім'ї. Обов'язки батьків і дітей. Розлучення. Аліменти. Усиновлення, опіка і піклування. Позбавлення батьківських прав.

X клас

Тема 1. Я — працівник.

Праця — джерело добробуту. Право на працю. Працівники і роботодавці. Як знайти роботу. Як проходити співбесіду. Трудовий договір. Трудова книжка. Заробітна плата. Тривалість робочого часу. Відпустка. Трудова дисципліна та відповідальність за її порушення. Де можуть працювати неповнолітні. Експлуатація праці.

Тема 2. Я — власник.

Поняття про право власності, спадкування, заповіт, реалізація права власності. Договір, види договорів. Які договори можуть укладати неповнолітні. Цивільна правоздатність та дієздатність, залежність дієздатності від віку та стану психічного здоров'я дитини.

Тема 3. Я — споживач.

Споживачі, продавці, виконавці, виробники. Як захистити права споживача.

Тема 4. Я і правоохоронні органи.

Правоохоронні органи України. Коли звернутись до міліції. Права неповнолітніх при затриманні, арешті, допиті. Злочин. Що робити, якщо я став свідком злочину. Вина. Кримінальна відповідальність. Покарання. Кримінальна відповідальність неповнолітніх. Слідчий, суд, суддя. Адвокат, нотаріус, юрисконсульт, прокурор.

Тема 5. Я — культурна людина.

Правила поведінки вдома, у школі, у громадських місцях. Традиції моєї сім'ї. Інтереси та здібності. Розвиток особистості. Мої досягнення.

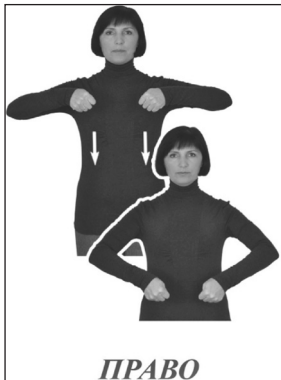
**Інтелектуальна гра-конкурс
«СВІТОВА КНИГА ПРАВ ДИТИНИ»**

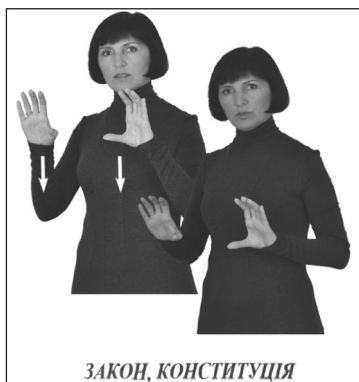
Компоненти правосвідомості, що формуються на занятті:

- *когнітивний:* знання змісту основних статей Загальної Декларації прав людини, Конвенції про права дитини, Конституції України; уміння пояснити, що таке право, правило; розповісти, яке значення мають вони у житті людини;
- *емоційно-вольовий:* виховання поваги до прав та свобод; усвідомлення, що в основі документів про права людини знаходяться головні потреби усіх людей.;
- *діяльнісно-поведінковий:* формування вмінь захищати права і свободи свої та інших людей.

Обладнання заняття: ілюстративний матеріал про права дитини, позначення використовуваних на занятті термінів українською жестовою мовою, скринька нових слів, чисті аркуші для малювання, олівці, фломастери.

*Демонстрація використовуваних термінів
українською жестовою мовою:*

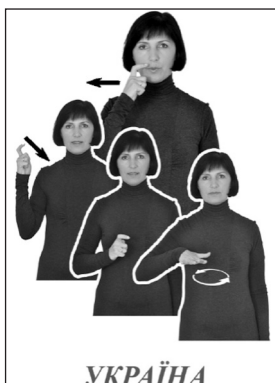
ЗАКОН, КОНСТИТУЦІЯ

*ЛЮДИНА,
ГРОМАДЯНИН*

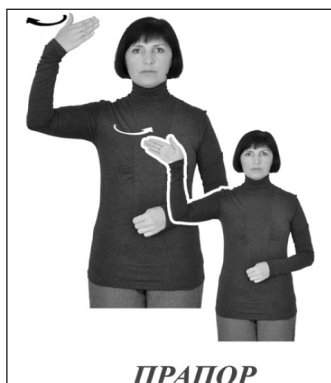
ОБОВ'ЯЗОК

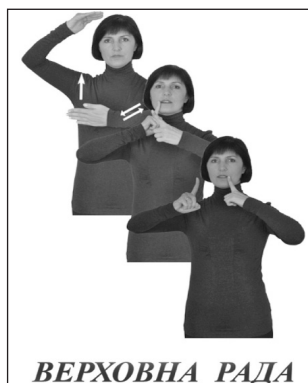
УКРАЇНА

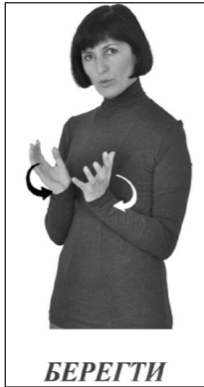
ГЕРБ

ПРАПОР

ВЕРХОВНА РАДА

Очікувані результати

Після цього заняття учні зможуть:

- пояснити, що таке право, правило, права дитини;
- розповісти зміст основних прав дитини;
- виробити власне ставлення щодо важливості правил та прав у житті людини.

Основні правові поняття:

Право, закон, Конституція, Загальна Декларація прав людини, Конвенція ООН про права дитини, права дитини.

Глосарій:

Правило — це позитивна норма поведінки людини.

Право — це норми поведінки, обов'язкові для всіх людей, що встановлюються державою.

Права дитини — це можливості, необхідні людині віком до 18 років, для існування і досягнення зрілості.

Права людини — це певні необхідні для життя можливості, які охороняються законом.

Використані технології:

- мозковий штурм;
- робота в парах;
- виконання проекту;
- мікрофон.

План заняття

Вихователь: Уявіть собі, що ви опинились на острові, на якому ніхто не живе. Чого вам не вистачатиме найбільше? (солодощів, телевізора, друзів).

Більшості не вистачає друзів, спілкування, тому що ми з вами — люди і живемо серед людей. Людсьми нас робить не народження, а те, що ми живемо у людській спільноті. Кожна людина має почуття, здібності, характер. Як же зробити, щоб такі різні, несхожі люди жили, поважаючи один одного? Для цього існують правила, які визначають стосунки між людьми. Життя змусило людей становити багато різних правил, з якими ми зустрічаємося на кожному кроці.

Ви заходите до школи — і перед вами на стіні — **правила поведінки учнів**. Ви — учні, а всі учні повинні дотримуватись їх: щоб у школі під час уроків було тихо, щоб кожен мав своє місце за партою, щоб вчителям було легше вас вчити, а вам вчитися. Які ще правила для учнів ви знаєте?

Сідаємо у автобус чи маршрутку — перед нами — правила користування міським транспортом, або простіше — **правила для пасажирів**. Ви тепер — пасажир, а всі пасажир дотримуються цих правил, щоб не було штовханини у дверях, щоб усі могли сісти в автобус чи маршрутку, щоб ні з ким не сталося нещасного випадку.

Навіть під час відпочинку існують свої правила — **правила поведінки на природі, на воді**. Природу треба берегти, не можна смітити, розводити вогонь, залишати його без догляду. На воді не можна пустувати, не можна запливати далеко, щоб ні з ким не сталося біди.

Дуже суворі **правила дорожнього руху**. Виконуючи їх, ми дбаємо не тільки про порядок, але й часто про життя людей (показ ілюстрацій).

Але є такі правила, які обов'язкові для всіх громадян країни, ким би вони не були: дорослі чи діти, робітники чи селяни, вчителі чи учні. Це такі правила, що встановлюють порядок у всій державі, обов'язки кожного громадянина та його права. Такі правила називаються **державними законами**. Ці правила затверджує Верховна Рада України. Головний закон нашої країни — **Конституція** (картки з написаними словами прикріплюються до магнітної дошки, назви слів демонструються українською жестовою мовою). У статтях Конституції сформульовані права і обов'язки громадян України. На основі Конституції складаються всі інші закони, рішення, постанови, які регулюють діяльність і взаємини громадян. Розділ про права людини — один із найважливіших у Конституції нашої країни.

Закони держави повинні захищати людину, її права. Таких прав дуже багато: на життя, на житло, харчування, медичну допомогу, освіту, відпочинок. **Права людини** — це певні необхідні для життя можливості, які охороняються законом. Тобто те, що

ви можете робити, в чому вам не можуть відмовити для того, щоб подорослішати і вести повноцінне життя.

Діти мають особливе право на піклування та допомогу з боку держави. Але, на жаль, життя, здоров'я, навчання, щастя дітей усього світу недостатньо захищені.

Сьогодні 250 млн. дітей живуть за рахунок важкої праці, жебрацтва, пограбувань. 30 млн. дітей у світі не можуть навчатися. Кожен рік від хвороб помирають 5 млн. дітей. Поширюється торгівля дітьми, використання дітей, від яких відмовились батьки, для пересадки органів.

В Україні три чверті дітей — діти з хронічними хворобами. З'явився новий тип дітей — «діти вулиці». Це діти, що залишили рідні домівки і живуть і харчуються, як їм заманеться. Основна маса їх має освіти 3-4 класи.

А як ще порушується право людини на життя?

(Війна, вбивства).

Уся історія людства — це історія війн. Одна із найстрашніших в історії людства війна тривала 6 років і закінчилась у 1945 році (ілюстрації). Загинуло біля 60 млн. чоловік. Право на життя було порушено для 60 млн. чол. Життя втратили люди, чисельність яких перебільшує чисельність населення сучасної України. І тоді люди всього світу зрозуміли, що треба об'єднатися для захисту прав людини. Вони створили ООН — Організацію Об'єднаних Націй — міжнародну організацію, завдання якої — підтримка миру і безпеки у всьому світі. 10 грудня 1948 року різні народи світу вирішили і проголосили, що всі люди мають рівні права. Так виникла **Загальна Декларація прав людини** — документ, у якому подано список основних прав кожної людини у світі. Але дорослі можуть захищати свої права від злодіїв, шахраїв, а діти ще не в змозі цього робити. Тому у 1989 році представники урядів прогресивних країн світу, в тому числі і наша Україна, підписали **Конвенцію про права дитини**. **Конвенція** — угода, міжнародний договір між державами з певних питань. У даному випадку — з питань прав дитини. В цій Конвенції країни домовились охороняти права всіх дітей світу. У Конвенції записано, що дитиною вважається людина, якій ще не виповнилось 18 років. Конвенція — це Міжнародний договір. Згідно з цією угодою, Україна у квітні 2001 року прийняла **Закон України про охорону дитинства**.

Для закріплення вивчених понять використаємо *гру «Права та обов'язки»*.

Умови гри: позначити цифрою 1 права, цифрою 2 — обов'язки.

- Берегти шкільне майно.
- Брати участь у конкурсах, змаганнях.

- Дотримуватись правил дорожнього руху.
- Дотримуватись правил особистої гігієни.
- Старанно вчитися.
- Користуватися бібліотеками, спортзалами, обладнанням школи.
- Охороняти природу, пам'ятки культури.
- Піклуватися про життя та охорону здоров'я.
- Дотримуватись норм поведінки.
- Отримати освіту.
- Ігри, розваги, відпочинок.

Тест «Що ти знаєш про права та обов'язки?»

1. Який документ затвердила ООН у 1989 році про права дітей?
 - а) Декларацію прав людини;
 - б) Конвенцію прав дитини;
 - в) Закон України про охорону дитинства.
2. Який документ прийняла Україна про права дитини у 2001 році?
 - а) Декларацію прав людини;
 - б) Конвенцію прав дитини;
 - в) Закон України про охорону дитинства.
3. Як називається основний закон України, де записані всі права та обов'язки?
 - а) Декларацію прав людини;
 - б) Конвенцію прав дитини;
 - в) Закон України про охорону дитинства.
4. Це те, що ви повинні робити, щоб бути корисним собі і іншим:
 - а) обов'язок;
 - б) право.
5. Це те, що ми можемо робити:
 - а) обов'язок;
 - б) право.

Мозковий штурм

Завдання дітям: ООН доручила вам скласти перелік того, що потрібно усім дітям, щоб бути здоровими і щасливими. Наприклад: батьки, телевізор, дім, солодощі, медична допомога, школа, велосипед, громадянство, жуйка, ласка та інші. **Розділити потреби і бажання.**

Робота в парах

Вихователь роздає парам учнів заздалегідь написані на аркушах паперу статті з Конвенції про права дитини. *Завдання учням:*

зачитати статтю, прокоментувати її, навести приклад з власного життя, обговоривши свої ідеї один з одним.

Виконання проекту «Пропагування прав»

Діти діляться на групи, виготовляють рекламу(піктограму), яка б ілюструвала одне або кілька прав з Конвенції.

Альтернативна методика

Чи знаєш ти зміст Конвенції про права дитини?

1. Усі діти мають право на любов і піклування.
2. Кожна дитина має право їсти тільки гамбургери, чіпси і хот-доги.
3. Діти, які добре ставляться до своїх батьків, повинні одержувати особливу пошану з їх боку.
4. Усі діти рівні у своїх правах.
5. Жодна дитина не повинна бути жертвою насильства або війни.
6. Кожна дитина може говорити погані слова, якщо вона цього хоче.
7. Особлива турбота — дітям-інвалідам.
8. Усі діти мають право на повноцінне харчування.
9. Усі діти мають право на освіту.
10. Жодна дитина не повинна прибирати свою кімнату.
11. Кожна дитина має право відмовитись від обіду.
12. Усі діти мають право на вільне спілкування.
13. Усі діти мають право на медичну допомогу.
14. Кожна дитина має право одержувати сніданок в ліжку.
15. Кожна дитина, яка має брата або сестру, має отримувати додатковий захист і піклування.
16. Жодна дитина не повинна мити посуд.

На підсумковому етапі заняття використовувався метод **«Мікрофон»**, в процесі застосування якого учні давали відповідь на питання: «Чому необхідно знати права дитини?».

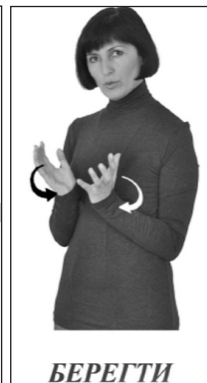
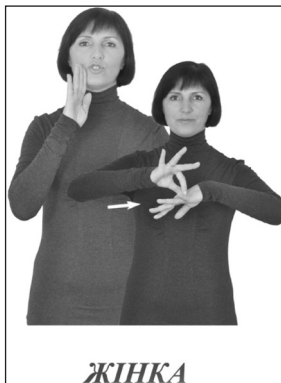
Для закріплення знань з даної теми старшокласникам пропонується до наступного заняття виготовити настінні плакати «У світі прав дитини».

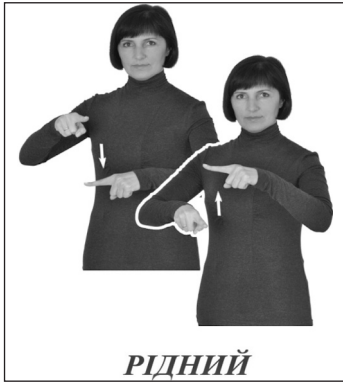
Брейн-ринг «ЮНІ ПРАВОЗНАВЦІ»

Компоненти правосвідомості, що формуються на занятті:

- *когнітивний:* демонстрація засвоєних протягом навчального року знань з правознавства;
- *емоційно-вольовий:* виховання усвідомлення верховенства права у житті людини; необхідності виконання норм права усіма людьми;
- *діяльнісно-поведінковий:* формування умінь обирати правильну модель поведінки; обґрунтовувати власну думку.

Обладнання: Конституція України; національна символіка; столи та стільці для учасників, журі, глядачів; мультимедійна дошка, комп'ютер, скринька для завдань, листи паперу для плакатів, демонстраційний матеріал про права дитини (навчальне видання «Права дитини», ТОВ Видавництво «Ранок», 2006), позначення використовуваних на занятті термінів українською жестовою мовою.

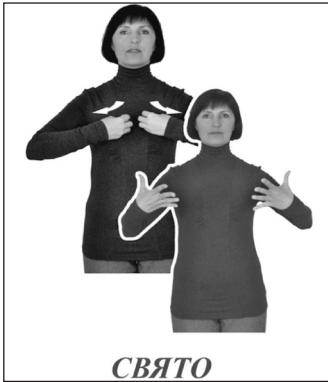

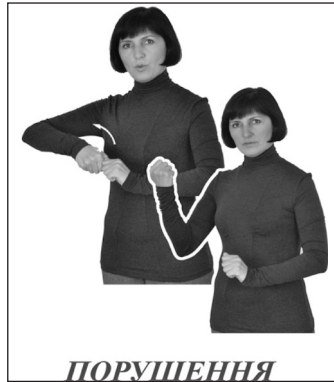
РІДНИЙ

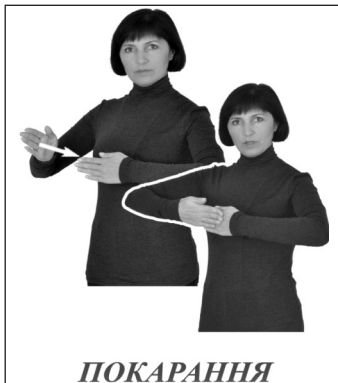
РОЗЛУЧЕННЯ

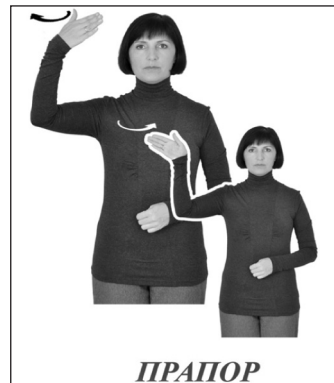
СВЯТО

ПОРУШЕННЯ

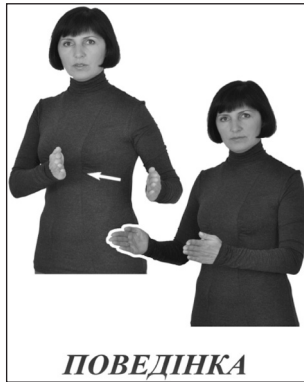
ПОКАРАННЯ

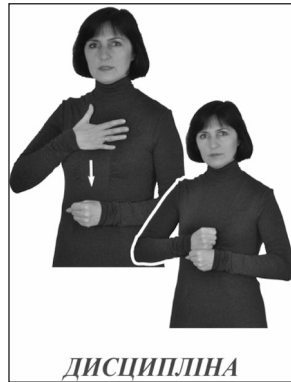
ПРАПОР

ГЕРБ

ПОВЕДІНКА

ДИСЦИПЛІНА

Хід заняття

Гру розпочинають ведучі вступними словами:

1-й ведучий: Добрий день, дорогі друзі!

2-й ведучий: Добрий день!

1-й ведучий: Ми раді вітати усіх, хто зібрався у цьому залі — юних правознавців.

2-й ведучий: Усі присутні — законотворчі громадяни, які через декілька років залишать стіни рідної школи, але назавжди збережуть знання, які вони тут отримали та вміння використовувати їх у житті.

1-й ведучий: Брейн-ринг — відома телевізійна гра, в основі якої знаходиться змагання, де стартом є складне цікаве запитання, а фінішем — правильна відповідь. Необхідно зуміти швидко зреагувати, адже час прийняття рішення обмежений. Як на кожному солідному конкурсі, Ваші знання оцінюватиме компетентне журі...

I тур змагань. Вихід та представлення команд. Оцінюється в 5 балів.

Запрошую до участі першу команду правознавців **«Праволоби»**.

(Представляється капітан команди, члени команди, команда виголошує свій девіз: «Як світло денне нам потрібне право, бо без законів не живе держава!»). Представлення емблеми.

2-й ведучий: А я запрошую команду правознавців **«Освітняни»**.

(Представляється капітан команди, члени команди, команда виголошує свій девіз: «На ниві правових знань немає краще освітяни!»). Представлення емблеми.

Звучить музика, команди займають свої місця.

Слово журі.

2-й ведучий: Наш **другий конкурс** буде проходити за принципом брейн-рингу: короткі чіткі запитання — короткі чіткі відповіді, на обмірковування яких Ви матимете 30 секунд. За кожну правильну відповідь команда отримує 1 бал. Якщо команда не дає правильну відповідь на поставлене запитання, то цей шанс передається команді суперників.

Питання для брейн-рингу:

10 кл.

Це слово є синонімом термінів «посередник», «комісар». Воно означає особу, яку наділив парламент обов'язком здійснювати контроль за дотриманням прав та інтересів людини і громадянина (Омбудсмен).

9 кл.

Цією мовою розмовляли Юлій Цезар і Цицерон. У 5 столітті вона почала вмирати. У наш час цією мовою широко користується медицина (Латинь).

10 кл.

Те, що лежить у скриньці, народилось на американському континенті, визначає основи державного устрою, є інструментом демократії, має вищу юридичну силу. Що знаходиться у скриньці? (Конституція).

9 кл.

Назвіть основний закон України (Конституція).

10 кл.

Це слово є юридичним терміном: так називають, наприклад, право Президента України заборонити прийняття рішення, з яким він не згоден. Яке це слово? (Вето).

9 кл.

Коли було підписано Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року).

10 кл.

Особа, наділена державою юридичними правами та обов'язками (Громадянин).

9 кл.

Певні правила соціальної поведінки (Мораль).

10 кл.

Людина, що виступає носієм різних суспільних відносин у державі (Особа).

9 кл.

Герб України (Тризуб).

10 кл.

Повна незалежність країни (Суверенітет).

9 кл.

Гімн України («Ще не вмерла України ні слава, ні воля»).

10 кл.

Здатність особи мати права та обов'язки (Правоздатність).

9 кл.

Гімн України («Ще не вмерла України ні слава, ні воля»).

10 кл.

Повна дієздатність громадян настає...(з 18-річного віку).

9 кл.

Основний документ, що засвідчує приналежність особи до держави (Паспорт).

10 кл.

Максимальна тривалість робочого часу в Україні (40 годин на тиждень).

9 кл.

Яка державна мова в Україні (українська).

10 кл.

Суспільно небезпечна дія або бездіяльність, за які передбачена кримінальна відповідальність (Злочин).

9 кл.

Главою України є (Президент України).

10 кл.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх за особливо тяжкі і небезпечні злочини настає... (з 14 років).

9 кл.

Влада в Україні поділяється на (три гілки: законодавча, виконавча, судова).

10 кл.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх настає... (з 16 років).

9 кл.

Найпоширеніший вид адміністративного стягнення (Штраф).

10 кл.

Письмові договори про повну матеріальну відповідальність можуть бути укладені підприємством лише з працівником, який досягнув... (18 років).

9 кл.

З якого віку громадяни України мають права? (з дня народження).

10 кл.

Як обирається Президент України? (всенародним голосуванням).

9 кл.

Яке перше і невід'ємне право кожної дитини (право на життя).

10 кл.

Президентом України може бути особа віком... (не молодша 35 р.).

Судді підводять підсумок II туру.

III тур: Конкурс захисту прав дитини. Умови конкурсу: учасники протягом 2-3 хвилин обмірковують представлення плакату із зображенням прав дитини. Конкурс оцінюється в 5 балів.

Кожна дитина має право на медичну допомогу

Кожна дитина має право на турботу з боку дорослих

Усі діти незалежно від кольору шкіри, мови, релігії, статі мають рівні права

Оцінювання журі.

IV тур: Конкурс вболівальників. Конкурс прислів'їв та висловів на правознавчу тематику. Умови конкурсу: присутні умовно діляться 2 команди. *Завдання 1: закінчити прислів'я.*

Прислів'я

Не чини лихого, не бійся *нікого*
Не вчи дитину штурханцями, а хорошими *слівцями*
Нашому роду нема *переводу*
До свого роду хоч через *воду*
У дитини заболить палець, а у матері *серце*
Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро *розтане*.

Гни дерево, поки молоде, учи дитя, поки *мале*.

Рідний край — земний *рай*

Шпануй батька й неньку, буде тобі скрізь *гладенько*.

Закон любити — в мирі *жити*.

Завдання 2: визначити, який вислів визначає право, а який — обов'язок:

- Берегти шкільне майно.
- Брати участь у конкурсах, змаганнях.
- Дотримуватись правил дорожнього руху.
- Дотримуватись правил особистої гігієни.
- Старанно вчитися.
- Користуватися бібліотеками, спортзалами, обладнанням школи.
- Охороняти природу, пам'ятки культури.
- Піклуватися про життя та охорону здоров'я.
- Дотримуватись норм поведінки.
- Отримати освіту.
- Гратися, відпочивати, розважатися.

Оцінювання журі.

V тур: Конкурс «Домашнє завдання» (номер художньої самодіяльності)

Ведучий. Хто з вас знає, з якого віку за законом України можуть виходити заміж дівчата? (з 18 років). А хлопці? (з 18 років). Правильно. Але не треба спішити приймати таке важливе рішення. Щоб не вийшло, як у наших героїв.

9 кл. Інценізована пісня «Галя молода».

Ведучий. А тепер ми проведемо майстер-клас з української жестової мови для усіх вас. Сьогодні ви маєте унікальний шанс навчитися виконувати жестову пісню. Спочатку ми вивчимо слова її.

Ти — моя Україна. І до тебе я лину,
Бо моє тут коріння, бо моє тут ім'я,
Ти — моя Україна. Я для тебе дитина.
Я для тебе — дитина, я — частинка твоя.

Ведучий демонструє слова пісні українською жестовою мовою. Всі присутні повторюють.

Ведучий. А тепер ми будемо співати усі разом. Допомогайте нашим учасникам.

Учні 10-го класу виконують жестову пісню «Ти моя Україна».

Журі підводить підсумок.

Нагородження призами переможців.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

В

Види правосвідомості	21
Виховання дитини з порушенням психофізичного розвитку	36, 37, 38
Виховання учнів з порушеннями слуху	39

Д

Діти з порушеннями слуху	40
--------------------------	----

З

Завдання правового виховання	27, 41, 46, 47
Завдання правового виховання дітей з порушеннями слуху	40
Засоби правового виховання	48, 95
Зміст правового виховання	8, 20
Зміст правової освіти учнів з порушеннями слуху	41
Зміст програми курсу «Я у світі права»	107, 108

Е

Етапи формування правосвідомості	25
Етапи формування правосвідомості учнів з порушеннями слуху	40, 41

І

Індивідуальна правосвідомість	30
-------------------------------	----

К

Категорії правової форми суспільної свідомості	15
Компоненти правосвідомості	30, 56, 57

М

Мета правового виховання	22, 23
Мета формування правосвідомості	93
Мотив	23

Н

Напрями формування правосвідомості учнів з порушеннями слуху	49, 50
--	--------

О

Особливості правового виховання учнів з порушеннями слуху 39

П

Правові знання	56
Правові переконання	56
Правомірна поведінка	56
Право	10
Правова освіта дітей з особливими освітніми потребами	40, 41
Правове виховання	20, 21, 22
Правове виховання молоді	24
Правосвідомість	9, 10, 11, 12, 13, 15, 18
Правосвідомість особистості	23, 29
Принципи виховання	97-99
Психолого-педагогічні аспекти правосвідомості	19

Р

Ранній юнацький вік	26
Рівні сформованості правосвідомості	60, 61

С

Система педагогічного забезпечення процесу формування правосвідомості	92, 129
Системний підхід до формування правових знань і умінь учнів	21
Складові правосвідомості	14, 56
Специфіка розвитку дітей з порушеннями слуху	48
Специфіка правового виховання	27
Структурні елементи правосвідомості	14
Структура правосвідомості особистості	19
Структурно-функціональна модель правосвідомості	102

У

Умови правового виховання молоді	22
----------------------------------	----

Ф

Фактори впливу на процес формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху	118
Форми організації позаурочної роботи	48
Формування правосвідомості	31
Функції правосвідомості	15, 16, 17

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А		Г	
Абашидзе Д.	24	Галімов М.	21
Адамюк Н.	69	Гальперін П.	6
Азбукін Д.	34	Головченко В.	5, 10, 22, 30
Айзенк Г.	22	Горанська С.	122
Аксьонова Л.	6	Городиський М.	24
Александров Н.	9	Головченко В.	5, 11, 20, 21, 22, 32
Алексеев С.	5, 7, 18, 21	Горшенін Л.	27
Алексеев О.	6	Глезерман Г.	12
Алемаскін М.	32	Гранат Л.	9
Астеміров З.	28	Гуреєв С.	9
Б		Д	
Бабкін В.	31	Давидов Г.	5, 20, 21, 32
Баранов С.	11	Данюшевський І.	34, 35
Баранова О.	155	Долгова А.	5, 10, 20, 21, 24, 31
Баранов П.	10, 11, 13	Дубровський В.	5, 21, 32
Безбородий В.	5, 21	Дячков О.	33, 35, 36, 111
Белова М.	11	Ж	
Бех І.	7, 26	Журавльов В.	8
Белих А.	9	З	
Богданова Т.	6	Засенко В.	36, 38, 39
Божович Л.	7	Запорожан І.	21, 22, 23
Болдирев М.	21, 32	Зивс Д.	9, 23, 24
Болоніна С.	28	Зиков С.	35, 36
Болотіна Т.	5, 32	Злобін В.	9
Борщевська Л.	36	Зюбін Л.	32
Боскіс Р.	111	І	
Буєва Л.	9	Ігошев К.	32
Булах І.	7	Ільїн І.	7, 8, 9, 28
Бургомістров В.	11	Іоффе А.	32
Бура Н.	9, 10, 11	Е	
В		Є	
Вакуленко В.	122	Єліасберг Н.	5, 20, 32, 122
Васянович Г.	21	Є	
Веденьов А.	25	Єремеева Л.	32
Вержиковська О.	36	Єрмолаєва І.	12
Венгеров О.	7, 8	Єфремова Г.	32
Виготський Л.	7, 34, 38		
Висоцька А.	36		
Волощук О.	28		

К			
Карев М.	11	Макаренко А.	34
Кашаніна Т.	32	Макар Л.	5, 21
Кащин В.	8	Максименко С.	7
Кейзеров І.	7	Малхасян О.	6
Келле В.	9, 11	Маркова Г.	56
Керимов Д.	11, 13	Марченко М.	28
Кічук Я.	56	Матвеева М.	36
Кобринський Ю.	32	Медведев В.	11
Ковальзон М.	9, 11	Мицкевич А.	5, 32
Ковальов О.	22	Миронова С.	36
Козир М.	11	Мицкевич О.	28
Козловський А.	8	Михайлова І.	8
Козюбра М.	11	Морозова В.	5, 32
Кожевнікова А.	24	Морозова С.	5, 32
Королькова Є.	32, 122	Мусаханян В.	7, 11
Кон І.	25		
Константинов Ф.	10	Н	
Костенко О.	21	Назаренко Г.	9
Комлякова В.	34	Назаренко Є.	11, 12, 18
Колберг Д.	11, 28	Наливайко Н.	28
Колупаєва А.	36	Нікітін А.	5, 21, 32, 111
Костюк Г.	6		
Кузнецова Н.	8	О	
Козюбра Н.	7, 10	Обухов В.	5, 20, 32
Колесник І.	6, 7, 36, 38, 39	Остроумова Г.	8
Копейчиков В.	18, 56	Оржеховська В.	22, 32
Корнієнко Н.	7, 56		
Костицький М.	21	П	
Котов Д.	9	Паленний В.	38
Котюк В.	56	Пастухова В.	11
Крисанов П.	38	Певцова Є.	5, 32
Крижанівський А.	9	Петражицький Л.	28
Кубко Є.	18	Пилипенко І.	12
Кузьменко Л.	21	Подберезький М.	5, 11, 12, 21, 24, 32
Кузнецовата Н.	11	Подзолков В.	5, 32
Кульбіда С.	69	Покровський І.	8
Л		Попков В.	8
Лазарєв В.	9	Пометун О.	5, 21, 22, 46
Ларіна І.	5, 6	Потопейко Д.	9, 10
Леонтєв О.	6	Пузанов Б.	6, 37, 38
Ліхачов Т.	27		
Ликас А.	8	Р	
Литовченко С.	36	Рабинович П.	10, 11
Липа В.	36	Радько Т.	56
Ломов Б.	7	Ратинов А.	7, 8, 12
Лукашова О.	11, 13	Рейснер М.	9, 11
Ляшенко О.	6, 36		

Ремех Т.	46				
Речицька Є.	6, 111				
Розанова Т.	6				
Романова І.	31, 56				
Рубінштейн С.	7, 96				
Рябко І.	5, 7, 11, 21				
		С			
Савин І.	8				
Сак Т.	36				
Саломаткін А.	24				
Сапун Б.	9, 31				
Сальников В.	8				
Сафаров І.	22				
Серов Ю.	8				
Синьов В.	7, 11, 21, 22				
Сливка С.	13, 21, 28				
Соколов Н.	9, 18				
Сокурєнко В.	11, 13				
Суворов Л.	8				
Супрун М.	22, 36				
Сухомлинський В.	5, 26				
Строгович М.	11				
Столяренко А.	122				
		Т			
Табарданова Т.	122				
Тарас А.	32, 122				
Татарінцева Є.	5, 24, 32				
Татенко В.	28				
Твердохліб Л.	5, 21				
Темченко В.	11, 13				
Ткаченко О.	7				
Ткаченко В.	34				
Ткачова Н.	5, 21, 24, 31, 32, 56				
Туджанова К.	6, 122				
Тукало А.	11, 13				
			У		
			Уколова І.	122	
			Устинова В.	32	
			Ф		
			Фалько С.	5, 6, 21, 38	
			Фарбер І.	10	
			Фіцула М.	21, 22, 23, 24, 25, 27, 32, 56	
			Х		
			Хайруллоє В.	122	
			Харичев А.	9	
			Хохліна О.	7, 36, 56	
			Хуртіна М.	122	
			Ч		
			Чернишов Б.	28	
			Чефранов В.	9	
			Ш		
			Шанін В.	11, 13	
			Широ С.	11, 13	
			Шнекендорф З.	5, 32	
			Щ		
			Щербакова І.	6	
			Щегорцов В.	7, 8, 9	
			Ю		
			Юдін Б.	6	
			Я		
			Якуба Е.	7, 11	
			Ярошеєич Н.	39	

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДМІТРІЄВА Оксана Іванівна,

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри корекційної педагогіки та інклюзивної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

Монографія

Підписано до друку 26.06.2018 р. Гарнітура «Петербург».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 9,9.
Тираж 100. Зам. № 812.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.